

ELMI əsərlər

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

RESEARCH PAPERS

ISSN 2409-8817

ISSN 2409-8817

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
TƏHSİL İNSTİTUTU

ИНСТИТУТ ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

INSTITUTE OF EDUCATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ ƏSƏRLƏR

cild 86, № 5, 2019

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

том 86, № 5, 2019

RESEARCH PAPERS

volume 86, № 5, 2019

Bakı - 2019

***Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu Elmi Şurasının
iclasının qərarı ilə nəşr edilir.***

Təsisçi: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

***“Elmi əsərlər” 1934-cü ildən çıxır
İldə 6 nömrə nəşr olunur***

***“Elmi əsərlər” məcmuəsi Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin
11 iyul 2002-ci il tarixli 23 №-li əmri ilə qeydə alınmışdır.***

***Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
qərarı ilə tövsiyə edilən nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir***

Baş redaktor:

Akif Abbasov – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Baş redaktorun müavini:

Hümeyir Əhmədov, pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Məsul katib:

İlham Cavadov – pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Redaksiya heyəti:

Emin Əmrullayev, ped.ü.f.d., dos., Ənvər Abbasov, kimya ü.f.d. Rəfiq Qəndilov, ped.ü.e.d., prof. Vidadi Xəlilov, ped.ü.e d., prof. Fərahim Sadıqov, ped.ü.e d., prof. Fərrux Rüstəmov, ped.ü.e d., prof. Hikmət Əlizadə, psixol.ü.e. d., prof. Ramiz Əliyev, riyaz.ü.e.d., dos. Rövşən Hübətəliyev, ped.ü.e.d. İntiqam Cəbrayilov, ped.ü.e.d. Pıralı Əliyev, ped.ü.e d., prof. Şahin Tağıyev, ped.ü.e.d., prof. Mübariz Əmirov, ped.ü.e.d., prof. Novruz Musayev, Anar Nağıyev, kimya ü.f.d. İqrar Nəzərov, Fuad Qarayev

Redaksiya şurası:

**H.M. Əhmədov (Rusiya Təhsil Akademiyasının xarici üzvü, ped.ü.e.d., prof., Azərbaycan),
B.H. Əliyev (Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri, AMEA-nın müxbir üzvü, prof., Azərbaycan)
A.N. Rəhimov (Bakı Qızlar Universitetinin təsisçisi, ped.ü.e.d., prof., Azərbaycan)
Y.Ş. Kərimov (Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun böyük məsləhətçisi, ped.ü.e.d., prof., Azərbaycan)
N.D. Nikandrov (Rusiya Təhsil Akademiyasının akademiki, ped.ü.e.d., prof., Moskva)
A.K.Kusainov (Kazaxıstan Pedaqoji Elmlər Akademiyasının prezidenti, ped.ü.e.d., prof., Alma-Ata)
O.M. Topuzov (Ukrayna Milli Pedaqoji Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, Pedaqogika İnstitutunun direktoru, ped.ü.e.d., prof., Kiyev)
İ.X. Karimova (Tacikistan Təhsil Akademiyasının vitse-prezidenti, ped.ü.e.d., prof., Düşənbə)
V. Briller (Kolumbiya Universitetinin Ali təhsilin sektor təhlili üzrə icraçı direktoru, Dr., prof. (Nyu-York)
A.A. Şahin (Hacettepe Universitetinin professoru, Türkiyə)
A.S. Sidenko (Sosial İdarəetmə Akademiyasının aparıcı elmi işçisi, pe.ü.e.d., prof., Moskva)
N.V. Naumova (Samara Humanitar Akademiyasının kafedra müdiri, psixol.ü.f.d., dosent, Samara)**

Redaksiya:

İradə Əmirəliyeva, Dinarə Əsədova, Günel Quluzadə

MÜNDƏRİCAT

BAŞ REDAKTORDAN AİLƏ PEDAQOGİKASI

Akif Abbasov	Ailədə davranış qaydaları: qayınana-gəlin münasibətləri	12
---------------------	---	----

TƏRBIYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Nigar Muradova	Şagirdlərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsinə oyun metodundan istifadənin təsiri	17
-----------------------	---	----

Hamlet İlyasov	Tərbiyə olunmamış orqanizm və tərbiyə olunmamış uşaq	23
-----------------------	--	----

PSIXOLOGİYA, YAŞ FİZIOLOGİYASI VƏ İNKLÜZİV TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ

Dilarə Dostuzadə	Təlim prosesi zamanı eşitməsi qüsurlu uşaqların öyrənilməsi	26
-------------------------	---	----

Günəl Əhmədova	İntellektual problemli uşaqlarda oyun fəaliyyətinin xüsusiyyətləri	31
-----------------------	--	----

Kəmalə Mirzəyeva	Müasir şəraitdə azərbaycanlı yeniyetmələrdə etnik-milli hisslərin formalaşdırılmasına təsir edən psixoloji amillər	35
-------------------------	--	----

Aynurə İmanova	II tip şəkərli diabet xəstələrinin xəstəliyə münasibətin psixoloji tipləri	42
-----------------------	--	----

METODİKA: FƏNLƏRİN TƏDRİSİNİN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

Dilqəm Quliyev, Sadıq Sadıqov, Etibar Quliyev	Sərbəst, Yunan-Roma, şərq güləşi və əlbəyaxa döyüş növləri fənni üzrə tələbələrin müstəqil işlərinin təşkili	46
--	--	----

Sevinc Rəhimova	Müxtəlif obrazların (əşyaların, hadisələrin) tutuşdurulmasının şifahi nitqin inkişafına təsiri	56
------------------------	--	----

Şəlalə Rəhimova	Müasir dərsə verilən tələblər	62
------------------------	-------------------------------	----

Xuraman Səlimova	Ümumtəhsil məktəblərində müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması üçün innovativ modellərin yaradılması	66
-------------------------	---	----

Türkan Əlizadə	Distant təhsilin digər təhsil formalarından (əyani və qiyabi) üstünlükləri və çatışmazlıqları	69
-----------------------	---	----

PEDAQOJİ KADR HAZIRLIĞI

Sevil İsayeva	Pedaqoji kadr hazırlığı və dil məsələsi	73
----------------------	---	----

TƏHSİLDƏ MONİTORİNG VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ

Əminə Niftiyeva	Daxili monitoring təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması vasitəsi kimi	77
------------------------	--	----

TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ, QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ İDARƏ OLUNMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Şəhriyar Məcidov	Müəllimin tədris fəaliyyəti pedaqoji qiymətləndirmənin obyektı kimi	80
-------------------------	---	----

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL VƏ TƏRBIYƏ

Sədaqət Əliyeva	Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində milli mədəniyyət mühitinin yaradılması	86
Kifayət Məmmədova	Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların sosial səriştəliliyinin formalaşdırılması texnologiyası nümunəvi davranışın şərti kimi	89
Pərvanə İmanova	Pedaqoji ünsiyyət prosesində məktəbəqədər yaşlı uşaqların şəxsiyyətinin formalaşması üzrə işin imkanları və yolları	94

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI

Firidə Mustafayeva	Riyaziyyat təlimində əyanılıqdan istifadə	98
---------------------------	---	----

İNFORMATİKANIN TƏDRİSİ METODİKASI

Bahar İsmaylova	İnformatika fənni üzrə kurikulum və onun tətbiqi məsələləri	103
------------------------	---	-----

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI

Qəzənfər Əliyev	“İqlim amilləri və onların canlı təbiət üçün əhəmiyyəti” mövzusunun öyrədilməsi yolları	110
Sevinc Mehdiyeva	Ümumtəhsil məktəb biologiyasının tədrisində qrafik vasitələrin tətbiqi ilə fəndaxili integrasiyanın təşkili	114

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI

Əli Səfiyev	Orta məktəbdə təhsilin ilkin mərhələsində şagirdlərdə ingilis dilində materialın anlaşılmasında audiovizual vasitələrin rolu	118
Günay Hüseynzadə, Aynurə Mahmudova	Xarici dilin tədrisində audio-vizual vasitələrin rolu	122
Nilufər Hüseynova	Azərbaycan məktəbində alman dili tədrisinin ilkin mərhələsində didaktik oyunların təşkilinin bəzi didaktik problemləri	125

KİMYANIN TƏDRİSİ METODİKASI

Aysəbə Məmmədova	VII sinif kimya kursunda “eksperiment və modelləşdirmə” məzmun xəttinin alt standartlarının reallaşdırılması metodikası	130
-------------------------	---	-----

COĞRAFIYANIN TƏDRİSİ METODİKASI

Aytəkin Gülməmmədova	Coğrafiyanın tədrisində xəritə və qlobusun əhəmiyyəti	137
-----------------------------	---	-----

TƏHSİLİN İDARƏOLUNMASI

Şəfiqə Zülfüqarova	Ali pedaqoji kadr hazırlığında keyfiyyətin idarə olunmasına yanaşmalarda fərqlilik.	141
---------------------------	---	-----

MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ

Səadət Həsənova	Şah İsmayıl Xətai yaradıcılığında islam dəyərlərinin əksi	145
------------------------	---	-----

MÜƏLLİMİN ÖZÜNÜTƏHSİLİ

Mahmudağa Qasimov	Cəlilabad ərazisində işlənən bəzi dialekt sözlər	151
--------------------------	--	-----

YENİ NƏŞRLƏR

Kamal Camalov	Oxucuya milli mənlük şüuru aşılayan monoqrafiyaya bir nəzər	156
----------------------	---	-----

ОГЛАВЛЕНИЕ

ОТ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА СЕМЕЙНАЯ ПЕДАГОГИКА

Акиф Аббасов	Правила поведения в семье: отношения свекрови и невестки	12
---------------------	--	----

ВОПРОСЫ ВОСПИТАНИЯ

Нигяр Мурадова	Влияние игрового метода на воспитание учащихся с использованием национально-нравственных ценностей	17
Гамлет Ильясов	Невоспитанный организм и невоспитанный ребенок	23

ПСИХОЛОГИЯ, ВОЗРАСТНАЯ ФИЗИОЛОГИЯ И ВОПРОСЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Дилара Достузаде	Изучение детей с проблемами слуха в процессе обучения	26
Гюнель Ахмедова	Особенности игровой деятельности у детей с интеллектуальными проблемами	31
Камалья Мирзоева	Психологические факторы, влияющие на формирование этно-национальных чувств у Азербайджанских подростков в современных условиях	35
Айнура Иманова	Психологические особенности отношения больных сахарным диабетом II типа к своему заболеванию	42

МЕТОДИКА: ОБЩИЕ ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРЕДМЕТОВ

Дильгам Гулиев, Садыг Садыгов, Этибар Гулиев	Организация самостоятельной работы студентов по предметам вольной, греко-римской, восточной борьбы и видам рукопашного боя	46
Севиндж Рагимова	Влияние сочетания разных образов (предметов, событий) на развитие устной речи	56
Шалала Рагимова	Требования, предъявляемые к современному уроку	62
Хураман Салимова	Создание инновационных моделей для повышения профессионализма учителей общеобразовательных школ	66
Тюркян Ализаде	Преимущества и недостатки других форм дистанционного обучения (визуальное и заочное)	69

ПОДГОТОВКА ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ

Севиль Исаева	Подготовка педагогических кадров и языковые проблемы	73
----------------------	--	----

МОНИТОРИНГ И ОЦЕНИВАНИЕ В ОБРАЗОВАНИИ

Амина Нифтиева	Внутренний мониторинг как средство повышения качества образования	77
-----------------------	---	----

ВОПРОСЫ ПОВЫШЕНИЯ, ОЦЕНИВАНИЯ И УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ ОБРАЗОВАНИЯ

Шахрияр Маджидов	Педагогическая деятельность учителя как объект педагогического оценивания	80
-------------------------	---	----

ДОШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ

Садагет Алиева	Создание национально-культурной среды в дошкольных образовательных учреждениях	86
-----------------------	--	----

Кифаят Мамедова	Технология формирования социальной компетентности детей в дошкольных образовательных учреждениях как условие образцового поведения	89
------------------------	--	----

Парвана Иманова	Возможности и способы формирования личности дошкольников в процессе педагогического общения	94
------------------------	---	----

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ

Фирида Мустафаева	Использование наглядности при обучении математике	98
--------------------------	---	----

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНФОРМАТИКИ

Бахар Исмаилова	Школьная реформа, курикулум по информатике и проблемы его внедрения	103
------------------------	---	-----

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИИ

Газанфар Алиев	Пути изучения темы «Климатические факторы и их значение для живой природы»	110
-----------------------	--	-----

Севиндж Мехтиева	Организация внутрипредметной интеграции с применением графических средств в преподавании биологии общеобразовательной школы	114
-------------------------	---	-----

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Али Сафиев	Роль аудиовизуальных средств наглядности в понимании материала на английском языке учащимся на начальном этапе обучения в средней школе	118
-------------------	---	-----

Гюнай Гусейнзаде, Айнура Махмудова	Роль аудиовизуальных средств, при обучении иностранным языкам	122
---	---	-----

Нулуфер Гусейнова	Некоторые дидактические проблемы проведения дидактических игр на начальном этапе обучения немецкому языку в Азербайджанской школе	125
--------------------------	---	-----

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ХИМИИ

Айсаба Мамедова	Методика реализации подстандартов линии содержания "эксперимент и модернизация" химического курса VII класса	130
------------------------	--	-----

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ГЕОГРАФИИ

Айтекин Гульмамедова	Важность глобуса и карты в обучении географии	137
-----------------------------	---	-----

УПРАВЛЕНИЕ ОБРАЗОВАНИЕМ

Шафига Зульфугарова	Разница в подходах к управлению качеством при подготовке педагогических кадров	141
----------------------------	--	-----

ИСТОРИЯ ШКОЛЫ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

Саадат Гасанова	Роль исламских традиций в творчестве Шах Исмаил Хатаи	145
------------------------	---	-----

САМООБРАЗОВАНИЕ УЧИТЕЛЯ

Махмудага Гасымов	Некоторые диалектные слова, употребляемые на территории Джагилабада	151
--------------------------	---	-----

НОВЫЕ ПУБЛИКАЦИИ

Камал Джамалов	Взгляд на монографию прививающую читателю чувство национального самосознания	156
-----------------------	--	-----

CONTENTS

FROM EDITOR IN CHIEF FAMILY PEDAGOGY

Akif Abbasov	Family rules: relations in-law and daughter-in-law	12
---------------------	--	----

PROBLEMS OF UPBRINGING

Nigar Muradova	Influence of the game method on the education of students with the use of national-moral values	17
-----------------------	---	----

Hamlet Ilyasov	Unboarded organism and unbound child	23
-----------------------	--------------------------------------	----

PROBLEMS OF PSYCHOLOGY, AGE PHYSIOLOGY AND INCLUSIVE EDUCATION

Dilara Dostuzade	Study of children with hearing problems in the course	26
-------------------------	---	----

Gunel Ahmedova	Characteristics of games for children with intellectual disabilities	31
-----------------------	--	----

Kamala Mirzoyeva	Psychological factors influencing the formation of ethno-national feelings in azerbaijani teens in modern conditions	35
-------------------------	--	----

Aynura Imanova	Psychological features of the attitude of patients with type II diabetes mellitus to their disease	42
-----------------------	--	----

METHOD: GENERAL ISSUES OF TEACHING OBJECTS

Dilgam Guliyev, Sadig Sadigov, Etibar Guliyev	Several pedagogical recommendations on organization of independent work of the students on Free style, Greek-Roman, East Wrestling and Hand-to-hand combat disciplines	46
--	--	----

Sevinj Ragimova	Influence of the combination of different images (objects, events) on the development of oral speech	56
------------------------	--	----

Shalala Rahimova	Requirements for a modern lesson	62
-------------------------	----------------------------------	----

Khuraman Salimova	Creating innovative models to increase the professionalism of teachers in secondary schools	66
--------------------------	---	----

Turkan Alizade	Advantages and disadvantages of other forms of distance education (visual and correspondence)	69
-----------------------	---	----

PREPARATION OF PEDAGOGICAL PERSONNEL

Sevil Isayeva	Preparation of pedagogical personnel and language problems	73
----------------------	--	----

MONITORING AND EVALUATION IN EDUCATION

Amina Niftiyeva	Internal monitoring as a means to improve education quality	77
------------------------	---	----

QUALIFICATION, ASSESSMENT AND QUALITY MANAGEMENT OF EDUCATION

Shahriyar Majidov	Teacher's teaching activity as an object of the pedagogical evolution	80
--------------------------	---	----

PRESCHOOL EDUCATION AND UPBRINGING

Sadagat Aliyeva	Creating a national-cultural environment in pre-school educational institutions	86
Kifayat Mammadova	Formation technology of social competency of children in preschool enterprises as a stimulus factor to their behaviour	89
Parvana Imanova	Opportunities and ways of forming the personality of preschool children in the process of pedagogical communication	94

METHODOLOGY OF TEACHING MATHEMATICS

Firida Mustafayeva	The usage of visualization in math	98
---------------------------	------------------------------------	----

METHODOLOGY OF TEACHING INFORMATICS

Bahar Ismayilova	School reform, informatic curriculum and problems of its implementation	103
-------------------------	---	-----

METHODOLOGY OF TEACHING BIOLOGY

Gazanfar Aliyev	Ways of studying the topic "climatic factors and their significance for animal nature"	110
Sevinj Mehdiyeva	Organization of inter-disciplinary integration by application of graphical means in the teaching of general school biology	114

METHODOLOGY OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Ali Safiyev	The role of audiovisual means of visibility in understanding material in the English language learning at the initial stage of training in the secondary school	118
Gunay Huseynzada, Aynura Mahmudova	The role of audio-visual aids in teaching foreign languages	122
Nulufer Huseynova	Some didactic problems of conducting didactic games at the initial stage of teaching german at the azerbaijani school	125

METHODOLOGY OF TEACHING CHEMISTRY

Aysaba Mammadova	The methodology for the implementation of the standards of the content line "experiment and modernization" of the chemical course of the VII class	130
-------------------------	--	-----

METHODOLOGY OF TEACHING GEOGRAPHY

Aytekin Gulmammadova	The importanse of maps and qlobe in hte teaching of geagraphy	137
-----------------------------	---	-----

MANAGEMENT OF EDUCATION

Shafiga Zulfugarova	The difference in approaches to quality management in the preparation of teaching staff	141
----------------------------	---	-----

HISTORY OF SCHOOL AND PEDAGOGICAL THOUGHT

Saadat Hasanova	The role of islamic traditions in Shah İsmail Khatai' works	145
------------------------	---	-----

TEACHER SELF-EDUCATION

Mahmudagha Gasimov	Some dialectic words used in the territory of Jalilabad	151
---------------------------	---	-----

NEW PUBLICATIONS

Kamal Camalov	Monograph instilling in the reader a sense of national identity	156
----------------------	---	-----

BAŞ REDAKTORDAN AİLƏ PEDAQOGİKASI

UOT 37.

Akif Nurağa oğlu Abbasov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan Respublikasının Təhsil Institutunun elmi katibi

AİLƏDƏ DAVRANIŞ QAYDALARI: QAYINANA-GƏLİN MÜNASİBƏTLƏRİ

Акиф Нурага оглу Аббасов
доктор наук по педагогике, профессор,
ученый секретарь Института Образования Азербайджанской Республики

ПРАВИЛА ПОВЕДЕНИЯ В СЕМЬЕ: ОТНОШЕНИЯ СВЕКРОВИ И НЕВЕСТКИ

Akif Nuragha Abbasov,
doctor of sciences in pedagogy, professor
scientific secretary of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

FAMILY RULES: RELATIONS IN-LAW AND DAUGHTER-IN-LAW

Xülasə. Ailənin mənəvi həyatında qayınana, qayınata, baldız, bəy və gəlinin digər yaxın qohumları mühüm rol oynayır. Onlar nəinki ər və arvadın münasibətlərinə təsir göstərir, bəzən gənc ailənin taleyində dönüş yaradırlar.

Azərbaycanda gəlinini öz övladı kimi sevən, ona qayğı göstərən, ağıllı məsləhətləri və konkret işi ilə köməyində duran (nəvələrin sağlam böyümələrində, dərslərini hazırlamaqda, məktəbə, uşaq bağçasına aparıb-gətirməkdə və s.) çoxsaylı qayınanalar vardır. Övladının gəlini ilə xoşbəxt yaşadığını görən oğul anası buna görə sevinir, fərəh hissi keçirir, gəlininin ləyaqətli, ailəcanlı, qayğıkeş, mərifətli, qanacaqlı, nəzakətli olmasından qürur hissi keçirir.

Bəzi qayınanalar isə, sanki oğullarını gəlinə qısqanırlar. Onlara elə gəlir ki, oğlu ona olan sevgini azaldıb, yarısını, bəlkə də yarından çoxunu cavan xanımına pay verib. Bu hiss onu gəlinə qarşı kökləyir.

Məqalədə "Ailə pedaqogikası"nın ümumi məsələlərindən biri olan qayınana-gəlin münasibətləri üzərində geniş şəkildə dayanılır.

Açar sözlər: davranış qaydaları, ailədə davranış qaydaları, qayınana, gəlin, qayınana-gəlin münasibətləri

Резюме. В духовной жизни семьи важную роль играют свекровь, тесть, золовка и другие родственники жениха и невесты. Они не только влияют на отношения между супругами, но и порой создают поворотный момент в судьбе молодой семьи. В Азербайджане многие свекрови любят невестку как дочь и заботятся о ней как о своем собственном ребенке, поддерживают ее мудрыми советами и конкретной работой (воспитание внуков, помощь в подготовке уроков, провожают детей в школу, детский сад и т.д.). Видя, что ее сын счастлив с невесткой, мать радуется и гордится тем, что ее невеста достойная, заботливая, воспитанная и вежливая.

Некоторые свекрови ревнуют сыновей к невесткам. Им кажется, что их любовь сына к ней уменьшилась и сейчас он больше всего любит молодую жену. Это чувство настраивает ее по отношению к невестке.

В статье широко рассматривается один из общих вопросов «Семейной педагогики» - взаимоотношения свекрови и невестки.

Ключевые слова: правила поведения, правила поведения в семье, свекровь, невестка, отношения свекрови и невестки

Summary. An important role in the spiritual life of the family is played by the mother-in-law, father-in-law, sister-in-law and other relatives of the bride and groom. They not only affect the relationship between spouses, but sometimes create a turning point in the fate of a young family. In Azerbaijan, many mothers-in-law love the daughter-in-law as a daughter and take care of her as her own child, support her with wise advice and concrete work (raising grandchildren, helping with the preparation of lessons, escorting children to school, kindergarten, etc.). Seeing that her son is happy with her daughter-in-law, her mother is happy and proud that her bride is dignified, caring, well-mannered and polite.

Some mother-in-law are jealous of sons for their daughter-in-law. It seems to them that their son's love for her has decreased and now he loves his young wife most of all. This feeling sets her in relation to her daughter-in-law.

The article widely discusses one of the general issues of "Family Pedagogy" - the relationship between mother-in-law and daughter-in-law.

Keywords: *rules of conduct, rules of conduct in the family, mother-in-law, daughter-in-law, relations of mother-in-law and daughter-in-law*

Ailənin mənəvi həyatında qayınana, qayınata, baldız, bəy və gəlinin digər yaxın qohumları mühüm rol oynayır. Onlar nəinki ər və arvadın münasibətlərinə təsir göstərir, bəzən gənc ailənin taleyində dönüş yaradırlar.

Azərbaycanda gəlinini öz övladı kimi sevmən, ona qayğı göstərən, ağıllı məsləhətləri və konkret işi ilə köməyində duran (nəvələrin sağlam böyümələrində, dərslərini hazırlamaqda, məktəbə, uşaq bağçasına aparıb-gətirməkdə və s.) çoxsaylı qayınanalar vardır. Övladının gəlini ilə xoşbəxt yaşadığını görən oğul anası buna görə sevinir, fərəh hissi keçirir, gəlininin ləyaqətli, ailəcanlı, qayğıkeş, mərifətli, qanacaqlı, nəzakətli olmasından qürur hissi keçirir.

Bəzi qayınanalar isə, sanki oğullarını gəlinə qısqanırlar. Onlara elə gəlir ki, oğlu ona olan sevgini azaldıb, yarısını, bəlkə də yarıdan çoxunu cavan xanımına pay verib. Bu hiss onu gəlinə qarşı kökləyir.

Vaxtilə və indi də çox vaxt evin oğul evləyəndə gəlin onun ata evinə gətirilir. Ailənin həyat evi varsa, otaqlardan birində, çoxmərtəbəli binada yaşayırlarsa, yenə də mənzildəki otaqların birində evləyənlərə yer ayrılır. Bir qazan asılır, iki ailə - ata ailəsi və təzə qurulmuş ailə bir stolun başına yığışırlar. Gəlin mətbəxdə biş-büşdə, otaqların səliqəyə salınmasında, süfrənin açılmasında və yığışdırılmasında, qabların, paltarın yuyulmasında qayınanaya kömək edir, yaxud bəzi işləri təkbaşına görməli olur. Bütün bunların yerinə yetirilməsi zamanı bəzən narazılıq yaranır, qayınana nəyisə bəyənmir, deyindir, gəlinə acı söz deyir. Və yaxud gəlin nədənsə narazı qalır, söz götürmür, qayınananın tələblərindən sinirlənir. Gəlin razılaşaqsın ki, mətbəx iki qadın

qadının yox, bir qadındır. Mətbəx iki qadının burada dolanmasını, var-gəl etməsini, tör-töküntü yaratmasını xoşlamır, onların deyilməsindən acıdığı gəlir.

Qayınana və gəlinin bir-biri ilə dolanması, dil tapmaması ailənin mənəvi və psixoloji atmosferini korlayan məsələlərdən biridir. Qayınanaların gənc ailələrin işlərinə yerli-yersiz qarışmalarını, oğlunu (qızını) təsiri altına alıb öz iradələrini yeritmələri ailə həyatını çətinləşdirir, bəzən hətta dözülməz edir.

Gənc ailələrin ayrıca mənzilləri olarsa, yolagəlməz qayınanaların təsiri də zəifləyər, qayınana-gəlin münasibətləri bir qədər ağrısız-acısız ötürşər.

Ailə quran qız düşdüğü evdə gəlin adlanır. Ailənin digər ərli qadın üzvü, yaxud üzvləri də "gəlin" hesab olunurlar. Oğullarının həyat yoldaşları qayınata və qayınana üçün bütün həyatları boyu gəlindirlər.

"Gəlin" sözü Azərbaycan dilindəki "gəlmək" felindəndir. Milli adət və ənənələrimizdə tarixən gəlinə xüsusi münasibətlər sistemi formalaşmışdır və bu gün də bu mədəniyyət mühafizə olunaraq saxlanılır. Toy mərasimindən sonra gəlin eyni zamanda "həyat yoldaşı", yaxud "arvad"; qızın nikah ittifaqına girdiyi oğlan toy mərasimində "bəy", sonradan isə "ər" və ya "həyat yoldaşı" adlanır.

Gəlin-qayınana davası əsrlər boyu az qala ailənin əsas problemlərindən birinə çevrilib.

Qız gec-tez gəlin köçməlidir. O, gələcək müstəqil ailə həyatına – başqasının ailəsinin daxilində yaşamağa hazırlanmalıdır. Respublikamızda qayınanasına öz doğma anası kimi qayğı göstərən, onun hörmətini saxlayan gəlinlər min-

lərlədir. Lakin ailədə gəlin-qayınana problemi çox vaxt həll edilməmiş qalır. Bu iki qadıncıdan hansının daha çox günahkar olduğunu aşkara çıxarmağa cəhd göstərməyə, bizcə, ehtiyac yoxdur. Ailə sözsüz, söhbətsiz, mübahisəsiz olmur. Lakin bu münaqişəni şişirtmək, yaymaq doğru deyildir. Qız ərinin anasını qayınana kimi yox, bir ana kimi qəbul etməlidir. Evdə hansımıza anamız açıqlanmış, bu və ya digər məsələ ilə əlaqədar irad tutmur və yaxud danlamır. Bəzən anamızdan incisək də, bunu dərhal unuduruq.

Ər evində isə vəziyyət başqadır. Qayınana gəlinə irad tutanda, ona açıqlananda gəlin uzun müddət bunu yadımdan çıxarmır, kin-küdurət saxlayır, hətta müəyyən müddətdən sonra onun üzünə qaydır. Həyat yoldaşına anasından şikayətlənir, onu anasına qarşı qaldırır. Qayınanani ana gözündə görəndə isə, gəlin onun sözlərindən incimir, səhvini düzəltməyə çalışır, bəzən hətta zarafata salır. Yaxud qayınanasının əsəbiləşdiyini və buna görə də onu yersiz acıladığını başa düşüb güzəştə gedir.

Körpənin həyata gəlməsi ilə ananın ən böyük arzuları da doğulur: oğul toyu görmək, qız köçürmək, qayınana olmaq! Ananın arzu və istəkləri bir-birini ardınca həyata keçir. Nəhayət, o, qayınana olur. Bu vəzifə ona nə bəxş edir? Sevinc, yoxsa kədər? Deyirlər, bəxtinə pis kürəkən çıxsın – qızını itirərsən, pis gəlin çıxsın – oğlunu. Bu sözlərdə dərin hikmət var.

Gəlin və qayınanalarla apardığımız sorğularımız nəticəsində məlum olmuşdur ki, onlar arasında ixtilaflar bir sıra səbəblərdən baş verir. Belə ki qayınanalar gəlinlərində müşahidə etdikləri aşağıdakı halları göstərmişlər:

1. Diqqətsizlik. Gəlin bayramlarda öz anasına hədiyyələr alır, lakin evin içində qayınanasını bir dəstə güllə, yaxud şirin dillə təbrik etmir.

2. Hörmətsizlik. Gəlin qayınanasının yanında uşağına açıqlanır, bu vaxt (yaxud əri ilə sözləşəndə) kobud danışır.

3. Saymamazlıq. Gəlin ərinin qohumlarını saymır. Uzaq bir qohumunun ad gününə təmtəraqla gedir, ərinin yaxın qohumunun toyunu isə sayı salmır.

4. Tənbellik. Gəlin vaxtında yataqdan qalxmır, ev-eşiyi, həyat-bacanı süpürüb, səliqəyə salmır.

5. Boşboğazlıq. Evin sirrini qohum-qonşu arasında yayır. O, bir çox ailələrdə möhkəm qə-

rar tutmuş “Söz var el içində, söz var ev içində”, “Ev bizim, sirr bizim” hikmətini pozur, beləliklə, ailənin şərəfini unudur.

6. Böyüyün sözünü yerə salmaq. Qayınana gəlinə nədəsə ona kömək göstərməyi xahiş edir. O isə bəhanə gətirir. Halbuki əlində heç bir işi yoxdur.

7. Moda, qaş-daş hərisi olmaq. Gəlin ərinin qazancını ənliyə-kirşana verir, əvəzində qayınatadan, qayınanadan maddi kömək umur.

8. Ərin iş və istirahət qayğılarına biganə olmaq. Gənc ər evə gec gələndə gəlin yersiz hay-küy qaldırır, ailənin digər üzvlərini də narahat edir.

9. Evdarlığa dair sadə vərdislərə yiyələnməmək. Gəlin nəinki mətbəx işlərini bacarmır, üstəlik öyrənməyə də cəhd göstərmir, qab-qacağı ərinə yudurtmağa çalışır.

10. Xudpəsəndlik. Gəlin qayınanaya yuxarıdan aşağı baxır, onun gördüyü işləri xəlvəti məsxərəyə qoyur.

11. Ailədə mənəmlik iddiasında olmaq. Gəlin evdə özünü hökmlü aparır, hamının onulla məsləhətləşməsini istəyir, dediyi olmayanda ortaya narazılıq salır, nəzərdə tutulmuş tədbiri pozmaqla qanıqaralığ yaradır.

12. Gəlinin yüngülxasiyyətliyi. Yersiz hərəkətlərə yol verir, danışığına, sözünə sərhəd qoymur.

13. Gəlinə müsahibini dinləmək bacarığının və onu başa düşmək arzusunun olmaması. O, adamın hisslərinə biganə münasibət bəsləyir, ürəyi yanmır, dərdinə şərik olmur və s. və i.ə.

Gəlinlər də qayınanalarda özünü bürüzə verən aşağıdakı halların dözülməz olduğunu göstərmişlər:

1. Qayınanalar onları öz qızları kimi deyil, “yad” qızı kimi qəbul edirlər.

2. Həddindən artıq tələbkərlilik göstərirlər, bəzən bu tələbkərliliyin arxasında əslində gəlinə qarşı olan kin-küdurət, acıq, nəyinsə əvəzini, acığını çıxmaq və s. gizlətir.

3. Qayınanalar deyingənliyə adətəkərdadılar. Hər şeyi söz edirlər.

4. Gəlinləri həddindən artıq ucuz tutur, onlarla heç cür hesablaşmırlar.

5. Köhnəpərəsdirlər. Keçmişin qalıqlarını mühafizə edirlər, modanın, yeniliyin düşmənidirlər.

6. Gəlinlərini hər vəchlə öz iradələrinə tabe etməyə çalışırlar.

7. Müəyyən məsələnin həllində gəlinləri ilə məsləhətləşmir, onların rəyini öyrənməyi lazımı bilmirlər.

8. Qayınanalar yerli-yersiz ailənin daxili işinə qarışır, oğlu ilə gəlini arasında soyuqluq yaradırlar.

9. Gəlinləri başa düşmək, onun həyatda təcrübəsizliyini nəzərə almaq istəməirlər.

10. Gəlini ilə oğlu mehriban və səmimi olanda sanki bu, qayınanada qısqaneqlik hissi oyaqdır. O, oğlunun daha çox onu sevməsini istəyir.

11. Qayınana qohumların, qonşuların yanında gəlinin ardınca danışır.

12. Qayınana baldıza imkan verir ki, gəlinlə kobud rəftar etsin və s. və i.a..

Azərbaycan ədəbiyyatında həm müsbət, həm də mənfi qayınana obrazları yaradılmışdır. Mirzə İbrahimovun “Böyük dayaq” romanındakı Səkinə xala (Mayaya münasibətdə) - müsbət surət, Məcid Şamxalovun məşhur “Qayınana” pyesindəki Cənnət xala (Afətə münasibətdə) - ailədə bir sıra problemlər yaradan qayınana obrazdır.

Rüstəm kişi oğluna təmtəraqlı toy etmək, məclisə rayonun adli-sanlı adamlarını, çağırmaq “karvan kimi dal-dala düzülən “Pobeda”larda gəlini gətirmək” arzusundadır. Fəqət Qaraş təhsilin başa vurub evə dönəndə sevdiyi qızı da özü ilə evə gətirir. Rüstəm kişi bundan çox narazı qalır: “Rüstəm kişi bir məsələni həll edə bilmirdi. Gəlini gözlənilmədən, toysuz-filansız çəkib gətirdiyi üçün Qaraşa nə desin – danlasın, yoxsa heç üstünü vurmasın? Əlbəttə, ürəyində dərin bir etiraz vardı. Atalıq qüruru, evlənməyə bu cür yüngül münasibət onu darıxdırırdı. Kim isə lap ciyərinə biz batırır soruşurdu: “Bu nə işdir, ay Rüstəm kişi? Belə də evlənmək olar? Belə də arvad olar? Salaməleyküm, əleykəssalam, düş qabağıma gedək. Oğuldan sənə müradın bu idi mi? Hələ gözlə, sənə bu ocağına namussuzluq ləkəsi yaxmasınlar! Doğrudur, Mayanın üzündə və gözlərində heç bir biclik, sırtıqlıq və ya bayağılıq yox idi. Əksinə, bir uşaq qədər sadə, səmimi və təmiz görünürdü. Bu münis və mehriban gözlər belə Rüstəm kişinin ürəyini sakit etmirdi, daxilində fırtına kimi coşan narazılığı yatıra bilmirdi. Necə də yatıra bilərdi?! Maya Rüstəm kişinin çoxdan alışdığı, qanına, iliyinə işləmiş adət və təsəvvürləri tapdala-

mışdı. Qızın elçisiz, sorgusuz-sualsız qoşulub gəlməsi sərəmsəlikdir, ağılsızlıqdır. Belə qızın üzünü açılarda nələrlə etməz? Maya bir də ona görə Rüstəm kişinin qəzəbini coşdururdu ki, evində yetişmiş Pərşan vardı. Sabah Pərşan da onun kimi birsinə qoşulub qaçmaq fikrinə düşməyəcəkdimi? Bəs bu qızın atası-anası yoxdurmu? Göbələk kimi yerdən ki, bitməyib?” (2, s. 48-49).

Səkinə isə, gəlini xoş və gülərlə qarşılayır. Fikirləşir ki, Qaraş düz edib, səhv edib, ancaq artıq gəlini toysuz-filansız götürüb gəlib, həm də qız atasız-anasızdır, valideynləri dünyalarını dəyişiblər. Qəlbi qırıqdır.

“Böyük dayaq” romanına müraciət edək: “Səkinə gəlini başdan-ayağa süzdü və bütün üzünü, hətta boğazının altını da işıqlandıran təbəssümlə gülümsədi: gəlin ananın xoşuna gəlmişdi. ...Maya tanımadığı və bu andan həyatı həyatları ilə bağlanan üç nəfərin (*Qaraşın atası Rüstəm kişi, anası Səkinə və bacısı Pərşan* - A.A.) diqqətli baxışları altında qızarmağa başladı. Nədənsə, Səkinənin ona yazdığı gəldi, tez yaxınlaşdı, boynunu qucaqlayıb öpdü:

- Xoş gəlmisən, bala! Qədəmlərin xoş olsun! – deyib noxudu rəngli balaca sumkasını əlindən aldı, noxudu rəngli gen drap paltosunu tutdu.

– Çıxart, çıxart, qızım! İndi keç otur, gəl-di-yin yollara qurban olum...

Səkinənin mehriban və məhəbbətlə dolu rəftarı Mayanın ürəyində bu vaxta qədər tanış olmayan şirin duyğular oyatdı. İlk dəfə qayınanası ilə necə görüşəcəyi haqqında neçə gündən bəri çəkdiyi izzətlər birdən xoş bir sevincə çevrildi. Min bir həvəslə dolu ürəyində yeni, şad hisslərlə çırpındı, bu evdə səadət tapacağı haqqındakı xəyalları şübhələrdən təmizlənərək bir həqiqət olub üzünə güldü. Şirin və cazibədar təbəssümlə qayınatasına baxdı”.

Gəlinin elçisiz, nişansız gəlişindən narazı olsa da, “ürəyində bunu yüngüllük hesab edib belə evlənmənin gələcəyinə inanmasa da” “Mayanın xoş və təmiz təbəssümü qarşısında ürəyi yumşaldı, üzünə mərhəmət gülüşləri ilə işıqlandı, gəlini alından öpüb təbrik etdi, yana çəkildi” (2, s. 45-46).

Səkinə oxucunun gözləri qarşısında nümunəvi qayınana obrazı olaraq canlanır. Qadın istər-ərinin, istərsə də sonralar oğlu Qaraşın Mayaya qarşı münasibətlərindən mütəəssir olaraq daim

onun müdafiəsində durur. Səkinə əslində haqlı-haqsız Mayanın tərəfini tutmur. Maya həqiqətən belə bir müdafiəyə layiq gəlidir. Ailədə baş verən anlaşılmazlıqların ağrı-acısını çəkir. Səkinə ərindən də, oğlundan da fərqli olaraq onu başa düşür və gəlininə kömək edir.

Gəlin və qayınananın mehriban dolanması həmişə arzu olunmuşdur. Bu qadınların arasında ki münasibətlərdə tarazlığın saxlanması kişidən (o biri üçün övlad, digərindən ötrü ərdir) böyük məharət istəyir. Tərəflərdən hər hansı birini müdafiə etmək digərində əsəbilik yaradır. Gəlinlər

də unutmamalıdırlar: illər keçəcək, onlar da yaşa dolacaq, qız köçürəcək, gəlin gətirəcəklər.

Problemin aktuallığı. Tədqiqat ona görə aktualdır ki, ailə pedaqogikasının zəruri məsələlərindən birinin üzərində dayanılır.

Problemin yeniliyi. Qayınana və gəlinin təhsalında ailədə davranış qaydaları diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə ailə pedaqogikası sahəsində araşdırmalar aparan gənc tədqiqatçılar, doktorant və dissertantlar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. A.N. Abbasov. Milli əxlaq və ailə etikas: ali təhsil müəssisələrinin magistratura səviyyəsi üçün dərslik. Bakı: Mütərcim, 2015, 324 s.
2. M. İbrahimov. Böyük dayaq (roman). Bakı, 1987, 583 s.

Rəyçilər: *ped.ü.elm. dok., prof. F.B. Sadıqov,*
ped.ü.elm.dok., prof. H.H. Əhmədov
E-mail: a.abbasov@arti.edu.az

Redaksiyaya daxil olub: 08.10.2019

TƏRBİYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

UOT 37.

Нигяр Шихнеби гызы Мурадова

доктор философии по педагогике, доцент,
ведущий научный сотрудник Института Образования Азербайджанской Республики

ВЛИЯНИЕ ИГРОВОГО МЕТОДА НА ВОСПИТАНИЕ УЧАЩИХСЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ НАЦИОНАЛЬНО-ПРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Nigar Şıxnəbi qızı Muradova

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

ŞAGİRDŁƏRİN MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR ƏSASINDA TƏRBİYƏSİNƏ OYUN METODUNDAN İSTİFADƏNİN TƏSİRİ

Nigar Shihnabi Muradova

PhD in pedagogy, assistant professor ,
leading researcher of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

INFLUENCE OF THE GAME METHOD ON THE EDUCATION OF STUDENTS WITH THE USE OF NATIONAL-MORAL VALUES

Резюме. В статье отражаются научно-педагогические основы использования игрового метода в сфере духовно-нравственного воспитания учащихся и его влияния на эту сферу. Сегодня в этой сфере особое педагогическое внимание уделяют игровому методу. Эффективность и результативность его влияния на учебно-воспитательный процесс во многом зависят от правильного понимания учителем сущности педагогических игр, умения сочетать элементы игры и ученья в формировании и развитии нравственности учащихся.

Ключевые слова: игровой метод, национально-нравственные ценности, духовно-нравственное воспитание, учитель, учащиеся.

Xülasə. Məqalədə şagirdlərin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi sahəsində oyun metodundan istifadənin elmi-pedaqoji əsasları və bu sahəyə onun təsiri öz əksini tapmışdır. Bu gün bu sahədə oyun metoduna xüsusi pedaqoji diqqət yetirilir. Təhsil prosesinə təsirinin səmərəliliyi və nəticəsi müəllimin pedaqoji oyunların mahiyyətini düzgün başa düşməsindən, şagird əxlaqının formalaşması və inkişafında oyun və öyrənmə elementlərini birləşdirmək bacarığından asılıdır.

Açar sözləri: oyun metodu, milli-mənəvi dəyərlər, mənəvi tərbiyə, müəllim, şagirdlər.

Summary. The article reflects the scientific and pedagogical foundations of the use of the game method in the field of spiritual and moral education of students and its impact on this area. Today, in this area, special pedagogical attention is paid to the game method. The effectiveness and efficiency of its influence in the educational process largely depends on the teacher's correct understanding of the essence of pedagogical games, the ability to combine elements of the game and learning in the formation and development of students' morality.

Key words: game method, national and moral values, spiritual and moral education, teacher, students.

Сфера духовно-нравственного воспитания учащихся является неотъемлемой частью в современной системе отечественного образования. Основные задачи этой сферы: становление духовно-благородной личности, формирование национальных и обще-

человеческих ценностей, обучение ее жизненно необходимым знаниям нравственной культуры. Безусловно, интенсивному и эффективному решению педагогических задач в этом направлении содействует игра.

Игра, как исторически, так и научно-педагогически обусловленная составляющая в жизнедеятельности человека. Ее нельзя оценивать лишь, как развлекательной возможностью. В этом и состоит ее феномен, что, являясь способом развлечения и отдыха, она способна перерасти в игровой метод учебно-воспитательного процесса, в игровую модель социальных отношений субъектов педагогического процесса и проявлений в нем.

В рамках данной статьи при помощи теории основ научно-теоретических источ-

ников (отечественных и зарубежных) по влиянию игрового метода на воспитание учащихся с использованием национально-нравственных качеств в тезисной форме в ниже последующих схемах будут отображаться решение вопроса в этом аспекте.

Итак, игра служит полезным средством обучения-воспитания учащихся. Суть ее полезности состоит в ее структурных элементах, являющихся ее специфическими сторонами (таблица № 2).

Таблица 2. Структурные элементы игры.

Основные структурные элементы игры (по С.Л. Новоселовой) [7]		
№	Элементы игры	Педагогическое значение элементов
1	Мотив	- то, что побуждает ученика к игре.
2	Сюжет	- это та сторона действительности, те действия, которые ученик воспроизводит в игре.
3	Содержание	- это то, что ребенок воспроизводит в качестве центрального, характерного момента деятельности.
4	Их ролевые действия	- основное средство реализации сюжета.
5	Роль	- игровая позиция ребенка, которую он реализует в соответствии с взятой на себя роль.
6	Игровые правила	- дают ответ во что играть и как играть.

В структуру игры как деятельности органично входит целеполагание, планирование, реализация цели, а также анализ результатов, в которых ученик полностью реализует себя как субъект. Мотивация игровой деятельности обеспечивается его добровольностью, возможностями выбора и элементами соревновательности, удовлетворения потребности в самоутверждении, самореализации. Из этого следует, что в структуру игры как процесса входят:

а) роли, взятые на себя играющими (учениками);

б) игровые действия, как средство реализации этих ролей;

в) игровое употребление предметов, то есть замещение реальных вещей игровыми, условными;

г) реальные отношения между играющими (учениками);

д) сюжет (содержание) - область действия, условно воспроизводимая в игре.

Таким образом, игровой метод является продуктивным педагогическим инструментом, плодотворно влияющим на основные направления духовно-нравственного развития учащихся, процесс усвоения и принятия ими базовых национальных ценностей.

Еще, игра обозначается определенными педагогическими особенностями в этом направлении (таблица № 2).

Таблица 2. Педагогические особенности игры.

Педагогические особенности игры (по С.Л. Новоселовой) [7]
1. Свобода и самостоятельность ученика в игре (сам выбирают игру, распределяют роли, определяют правила, содержание, подбирают партнера, свободно включаются и выходят из игры)
2. Творческий характер игры.
3. Эмоциональная насыщенность игры.

Суммируя таблицы №1 и №2, можно обнаружить технологические достоинства игровых элементов (таблица № 3).

Таблица 3. Технологические достоинства педагогических игр.

Технология педагогических игр успешна, если:		
а) заранее спрогнозирована производительность игры;		б) определены результативные свойства продукта и средства для его получения;
с) сформированы и готовы условия для проведения игровых процессов.		

Преобразование игры в игрового метода показывается в его методических особенностях, придающих ему педагогическую значимость (таблица № 4).

Таблица 4. Педагогическое значение игрового метода.

Теоретические и практические основы игрового метода								
↓ Методология учебно-воспитательной работы учителя и процесс развития учебно-игровой деятельности учащихся основаны на принципе: «Обучать-воспитывать, играя и играть, обучая-воспитывая» ↓ Логический план учителя-воспитателя по игровому методу: 1) задачи (цель) работы; 2) объекты, на которые работа направлена; 3) процесс, складывающийся из педагогических действий с объектами; 4) подходы, средства, способы, приемы, необходимые для построения педагогического процесса; 5) продукты педагогической деятельности. ↓ Педагогическое влияние игрового метода на: - расширение представлений учащихся об основных особенностях предназначенной учебно-игровой деятельности; - развитие умения учащихся использовать игровые возможности в учебной деятельности. ↓ Организационные формы педагогических игр в деятельности учителя <table border="1"> <tr> <td colspan="2"> Игровые занятия: - проблемная игра; - игра «вдвоем»; - игра-визуализация. </td><td> Формы контроля: - творческая работа; - презентация результатов игры; - игровая постановка воспитательных ситуаций. </td></tr> </table> ↓ Активизация деятельности учителя в реализации игрового метода <table border="1"> <tr> <td> Уроки-семинары: - дискуссия, диспуты; - эвристическая беседа; - составление перспективных планов по использованию игрового подхода; - разработка иллюстраций к произведениям устного фольклора. </td><td> Практические занятия: - игровой метод (мини-этнотеатрализации и др.); - игровое моделирование; - рефлексия (проблемное изложение); - проктирование уроков на основе игрового подхода. </td><td> Лабораторные занятия: - деловая игра; - игровая экскурсия (фольклорная практика); - применение различных педагогических ситуаций и их анализ; - составление сценариев внеклассных занятий. </td></tr> </table> Здесь при педагогическом планировании уроков (классных и внеклассных) внимание учителя-воспитателя акцентируется на духовно-нравственных идеях			Игровые занятия: - проблемная игра; - игра «вдвоем»; - игра-визуализация.		Формы контроля: - творческая работа; - презентация результатов игры; - игровая постановка воспитательных ситуаций.	Уроки-семинары: - дискуссия, диспуты; - эвристическая беседа; - составление перспективных планов по использованию игрового подхода; - разработка иллюстраций к произведениям устного фольклора.	Практические занятия: - игровой метод (мини-этнотеатрализации и др.); - игровое моделирование; - рефлексия (проблемное изложение); - проктирование уроков на основе игрового подхода.	Лабораторные занятия: - деловая игра; - игровая экскурсия (фольклорная практика); - применение различных педагогических ситуаций и их анализ; - составление сценариев внеклассных занятий.
Игровые занятия: - проблемная игра; - игра «вдвоем»; - игра-визуализация.		Формы контроля: - творческая работа; - презентация результатов игры; - игровая постановка воспитательных ситуаций.						
Уроки-семинары: - дискуссия, диспуты; - эвристическая беседа; - составление перспективных планов по использованию игрового подхода; - разработка иллюстраций к произведениям устного фольклора.	Практические занятия: - игровой метод (мини-этнотеатрализации и др.); - игровое моделирование; - рефлексия (проблемное изложение); - проктирование уроков на основе игрового подхода.	Лабораторные занятия: - деловая игра; - игровая экскурсия (фольклорная практика); - применение различных педагогических ситуаций и их анализ; - составление сценариев внеклассных занятий.						

Из таблицы № 4 становится ясно, что высокое качество сферы духовно-нравственного воспитания учащихся связано с компетентностью учителя, умением сочетать элементы игры и учения в этой сфере. Для достижения поставленных целей учитель, в первую очередь, должен решить нижеследующие образовательные задачи:

- изучить историю, суть и функции назначенной игры;
- выявить социально-психолого-педагогические условия результативности игры как воспитательного средства;
- проанализировать роль игры в сфере процесса национально-духовно-нравственного воспитания учащихся.

В рамках данной статьи вопрос по влиянию игрового метода на воспитание учащихся с использованием национально-нравственных ценностей рассматривается как предмет научного познания, целью, которого является формирование исследовательского

взгляда на определение теоретических и практических основ игрового метода в разработке игровых форм в этом направлении. В качестве одного из возможных педагогических путей в этом контексте целесообразны обучающие (дидактические) игры. Потому что любая игра всегда имеет обучающий характер и элементы ее открытой или скрытой дидактики проявляются в определенной форме педагогической игры как:

- метода воспитания в ее системе;
- результата воспитания духовно-высоконравственной личности учащихся.

Объясним и покажем это при помощи, например, игрового сюжета «Соперничество». Потому что здоровое соперничество всегда сочетает в себе два обязательных качества: 1) мораль и 2) нравственность, которые составляют духовно-нравственную сущность личности, выражают стороны ее нравственного характера (таблица № 5).

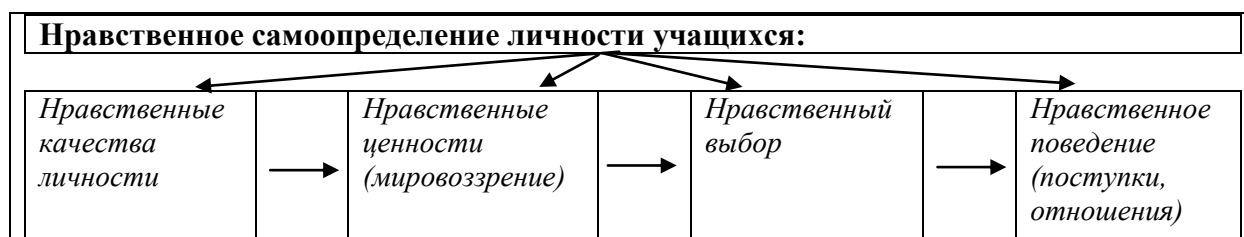
Таблица № 5. Соответствие сути морали и сути нравственности.

Мораль = Нравственность	
Мораль:	Нравственность:
- это форма сознания, результат, продукт размышления о жизни, делах, поступках людей.	- это область практических поступков, практического поведения, реальных действий и поступков личности.

Обобщая содержание таблиц № 5, следует очередной вывод о том, что одним из необходимых признаков истинной морали является нравственность, неизменность ее принципов и категорий (добра и зла), являющиеся наиболее общими и фундаментальными понятиями духовно-нравственного воспитания учащихся. Поэтому важно в игре наличия соперничества, которое как обязательное

правило требует от учащихся учесть высоких нравственных качеств. Тем более, импровизационный характер игрового соперничества формирует у них национальные и общечеловеческие ценности: чувство взаимопомощи и коллективизма, сознательную толерантность, то есть идет процесс самоуправления личности в своих нравственных поступках и действиях (таблица № 6).

Таблица № 6. Структурные компоненты нравственности.

В старину духовно-нравственное воспитание детей и их обучение семейной жизни считалось священным долгом родителей. На современном этапе отечественное образование требует от школы выполнения этой благородной обязанности. Из этого следует, что метод семейного воспитания является составляющим компонентом в структурной сис-

теме нравственности и вносит существенный вклад в развитие методологии духовно-нравственного роста личности. В этом отношении семейно-игровые методы становятся основанием формирования основ духовно-нравственного воспитания учащихся, источником их классификации в этом направлении (таблица № 7).

Таблица № 7. Семейные методы в игре.

Что подразумевается под семейными методами в сфере духовно-нравственного воспитания личности учащихся (А.Н. Аббасову) [1] ↓ Классификация семейно-игровых методов и их влияние на развитие нравственности учащихся		
1. Методы, которые влияют на сознание, разум, восприятие (другими словами, «методы убеждения»).	2. Методы организации и формирования нравственного поведения (иными словами, «методы приспособления»).	3. Методы, которые стимулируют эмоции и отношения учащихся, деятельность и поведение (другими словами, «методы поощрения и наказания»).

Из таблицы № 7 следует, что при помощи семейно-игровых методов можно приобщить учащихся к национальному наследию азербайджанской семейной культуры, способствовать осознанию учащимися национальных культурных традиций, уважать своих культурных и родовых корней.

Резюмируя содержание всего вышеизложенного в целом данной статьи, можно сформулировать нижеследующие выводы, касающиеся его сути:

- игровой метод как эффективное педагогическое средство создает социально-психолого-педагогические условия в сфере духовно-нравственного воспитания учащихся, оказывает влияние на формирование, развитие и становление их личности, способного сознательно выстраивать духовно-нравственное отношение к себе, своей семье, обществу, государству, стране, миру в целом на основе национально-моральных норм и духовно-нравственных ценностей исламской культуры.

нально-моральных норм и духовно-нравственных ценностей исламской культуры.

Актуальность проблемы. Сегодня целенаправленное включение игрового метода в воспитательный процесс является актуальным как фактор оптимизации труда учителя в разрешении разноаспектных педагогических задач в сфере духовно-нравственного воспитания учащихся.

Научная новизна проблемы. Научный взгляд ориентирован на педагогическом поиске подходов к вопросу усовершенствования национально-духовно-нравственного воспитания учащихся посредством использования игрового метода в современных условиях и его влияния на развитие этого вопроса.

Практическая значимость проблемы. Использование игрового метода как эффективное педагогическое средство в сфере национально-духовно-нравственного воспитания учащихся обеспечивает успех учебно-воспитательного процесса в этом направлении.

Литература:

1. Abbasov A.N. Ailə tərbiyəsinin metodları // ARTİ-nin Elmi əsərləri, 2019, № 2
2. Аникеева Н.П. Воспитание игрой. М., 2007.
3. Винник В.К., Гонова Н.В. Игровое моделирование как средство повышения учебно-воспитательной активности в образовательном процессе. // Современные проблемы науки и образования. М., 2015, № 1-2
4. Короткова Л.Д. Семейное чтение как средство духовно-нравственного становления личности // Семейное чтение, 2007, № 4
5. Лутовинов В.И. Гражданско-патриотическое воспитание сегодня // Педагогика. М., 2006, № 5

6. Мансурова Н.С. Нравственное воспитание: проблемы и результаты исследований. М., 2000.
7. Новоселова С.Л., Зворыгина Е.В. Развивающая функция игры и вопросы руководства ею в раннем возрасте. М., 2009.
8. Пархоменко Н. Духовно-нравственное воспитание школьников на традициях народной культуры: Дис. ...канд. пед. наук. М., 2003.
9. Тайчинов М.Г. Формирование личности учащихся на духовно-нравственных ценностях народа. М., 2009.

E-mail: rita-nigar@mail.ru

Рецензенты: *док.пед.наук., проф. А.Н. Аббасов,*
док.пед.наук. И.Г. Джабраилов

Redaksiyaya daxil olub: 09.09.2019.

UOT 372.861.3

Hamlet Vəli oğlu İlyasov
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filiali

TƏRBIYƏ OLUNMAMIŞ ORQANİZM VƏ TƏRBIYƏ OLUNMAMIŞ UŞAQ

Гамлет Вели оглу Ильясов
доктор философии по педагогике
Газахский филиал Бакинского Государственного Университета

НЕВОСПИТАННЫЙ ОРГАНИЗМ И НЕВОСПИТАННЫЙ РЕБЕНОК

Hamlet Vali Ilyasov
doctor of philosophy in pedagogy
Gazakh branch of Baku State University

UNBOARDED ORGANISM AND UNBOUND CHILD

Xülasə. Kiçik yaşlardan başlayaraq uşaqlarda əqli, əxlaqi, estetik, hüquqi, ekoloji tərbiyə növlərini inkişaf etdirməyə çalışırıq. Lakin orqanlarımızı fiziki cəhətdən tərbiyə etməyi çox hallarda unuduruq. Kiçik yaşlardan, hətta ana bətnində olan dövrdən uşaqların fiziki cəhətdən sağlam, güclü böyümələrinə çalışmalıyıq. Uşaqların orqanlarını fiziki cəhətdən düzgün tərbiyə etdirməsək gələcək həyat tərzində çatışmazlıqlar əmələ gəlir və orqanlar mərkəzi sinir sisteminə tabe olmur. Təqdim olunan məqalədə uşaqlarda tərbiyənin digər növləri ilə yanaşı fiziki tərbiyənin də inkişafının önəmindən danışılır.

Açar sözlər: *uşaq orqanizmi, fiziki tərbiyə, tərbiyənin növləri, kiçik yaşlı uşaqlar, fizioloji inkişaf, inkişaf dinamikası*

Резюме. Начиная с малых лет стараемся развивать у детей все виды воспитания умственный нравственный эстетический, юридический, экологический. Но во многих случаях забываем воспитывать свой органы с физической стороны. С малых лет, даже начиная с внутриутробного периода, должны стараться здоровому сильному развитию детей, с физической стороны. При неправильной физической воспитании органов у детей в будущем появляются недостатки и органы не подчиняются центральной нервной системе.

В данной статье говорится о том что наряду с другими видами воспитания важную роль играет физической воспитание.

Ключевые слова: *детский организм, физическое воспитание, виды воспитания, дети младшего возраста, физиологическое развитие, динамика развития*

Summary. Since childhood, we have been trying to develop in children all types of upbringing, mental, moral, aesthetic, legal, and environmental. But in many cases we forget to educate our organs on the physical side. From an early age, even starting from the prenatal period, they must try for the healthy and strong development of children, from the physical side. With improper physical education of organs in children in the future, flaws appear and organs do not obey the central nervous system.

This article states that along with other types of education, physical education plays an important role.

Key words: *children's organism, physical education, types of education, young children, physiological development, development dynamics*

Pedagogika elmindən bizə tərbiyənin, əqli tərbiyə, əxlaqi tərbiyə, estetik tərbiyə, hüquq tərbiyəsi, ekoloji tərbiyə, fizioloji tərbiyə, fiziki tərbiyə və s. növləri məlumdur.

Biz anadan olandan ömrümüzün axırına qədər bu tərbiyə növləri ilə uşaqların və şəxsi orqanizmimizi inkişaf etdirməyə çalışırıq. Əgər biz uşaqlarla tərbiyə işləri aparmasaq, onların

bəziləri müəyyən qüvvələrin təsiri altında neqativ istiqamətdə inkişaf etmiş olarlar.

Uşaqlarda fizioloji yetkinlik dövrü 12-14 yaşları əhatə edir. Əqli tərbiyənin formalaşması dövrü isə 20-25 yaşlara düşür. Bu inkişaf dinamikasına baxsaq, görürük ki, fizioloji tərbiyə ilə əqli tərbiyənin inkişafında xeyli yaş fərqi vardır. Bu arada olan boşluğu valideynlər və biz tərbiyəçilər doldurmalıyıq. Əks halda uşaqlarımız bu boşluğun qurbanına çevrilərlər. Rəsmi statistikadan görünür ki, uşaqlar əsasən 12-17 yaşlarda təsir altına daha tez düşürlər.

Uşaqların əqli, əxlaqi, hüquqi, estetik tərbiyəsi ilə məşğul olduğumuz kimi onların orqanizminin tərbiyəsi qayğısına da qalmalıyıq. Uşaqlar fizioloji və fiziki baxımdan da tərbiyə olunmalıdırlar.

Fiziki tərbiyənin məqsədi müstəqil Azərbaycan vətəndaşlarının sağlamlığını möhkəmləndirmək, həyatda zəruri olan hərəkəti bacarıq, vərdiş və xüsusi bilikləri formalaşdırmaq, mənəvi, iradi, estetik keyfiyyətlərini təkmilləşdirmək, onları Vətənin müdafiəsinə hazırlamaqdır.

Uşaqların orqanizminin fiziki cəhətdən düzgün inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakılara əməl etmək lazımdır.

- düzgün qidalanma rejiminə riayət etmək;
- təbii vasitələr və gigiyenik amillərindən düzgün istifadə;
- fiziki hərəkətlə düzgün qidalanma rejimi.

Uşaqların fiziki inkişafında onların qidalanmasının və qidalanma şəraitinin düzgün qurulması da mühüm rol oynayır. Bu zaman onların qidasında bütün qida maddələrinin olması zəruridir. Bu qida maddələrindən olan yağlar, zülallar, karbohidratlar, mineral duzlar, vitaminlər və s. uşaq orqanizminin funksiyalarının normal inkişafına kömək göstərir. Ona görə də bu qida növlərindən uşaqların səmərəli qidalanmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Uşağın səmərəli qida alması üçün qidanın kaloriliyinə, düzgün kimyəvi tərkiblərinə, müxtəlifliyinə, qidanın hazırlanması və təşkilinə nəzarət edilməlidir.

Zülallar uşaqların qidalanması üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Onlar toxumaların qurulması üçün plastik material olub, orqanizmin həyat fəaliyyətinin bütün proseslərində iştirak edir. Əgər uşağın orqanizmində zülal azlıq təşkil edərsə, onda onların sinir sistemləri pozulur, sümük dəyişiklikləri meydana gəlir, hipavitami-

nozluq baş verir. Bunu nəzərə alaraq, uşaqlara heyvan mənşəli məhsullar - süd, kəsmik, ət, balıq, yumurta və bitki mənşəli məhsullar - çörək, yarma, tərəvəz verilməlidir.

Yağlar da xüsusi əhəmiyyətlidir. Yağ uşaq orqanizminin sərf etdiyi enerjini bərpa edir, maddələr mübadiləsinə kömək göstərir, immunitet yaradır. Qidada yağların çatışmazlığı uşaqların çəkisinə mənfi təsir edir, xüsusilə orqanizmin immunitetli xassəsini aşağı salır və uşaq tez-tez xəstələnir. Bitki və heyvan mənşəli yağlar və balıq yağı onlar üçün faydalıdır.

Karbohidratlar isə orqanizmdə zülalların və yağların düzgün istifadə olunması baxımından faydalıdır. Karbohidratlar enerjinin başlıca mənbələrindən biridir. Bunlar qəndin, balın, unun, tərəvəzin və meyvənin tərkibində olur. Uşaqların karbohidratlara ehtiyacı çoxdur, bu da onların daim hərəkətdə olmaları ilə bağlıdır. Mineral duzlar da uşağın qidasına mütləq daxil olmalıdır. Onlar orqanizmdə maddələr mübadiləsinə nizama salır, sümük-əzələ sisteminin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Ət, balıq kürüsü, yumurta sarısı, süd məhsulları mineral duzlarla zəngindir.

Vitaminlər də uşaq orqanizminin normal fəaliyyəti üçün zəruridir. Vitaminlər maddələr mübadiləsinə sürətləndirən katalizatorlardır. Bunlarsız uşaq orqanizminin inkişafından danışmaq qeyri-mümkündür. Orqanizmdə vitaminlərin çatışmazlığı onların normal həyat fəaliyyətinə maneçilik törətdiyindən uşaq yeməyinin tərkibində müxtəlif vitaminlərin zənginliyi həmişə gözlənilməlidir.

Su da böyüməkdə olan orqanizmə vacibdir. Belə ki, maddələrin çevrilməsinin bütün prosesləri suda baş verir. Ona görə də 1 yaşdan 3 yaşadək uşaqlar gündəlik çəkirlərinin hər bir kiloqramına 100 kub santimetr su /qidanın hazırlanması üçün sərf edilən su ilə birlikdə, 3 yaşdan 7 yaşadək isə hər bir kiloqramına 60 kub santimetr su almalıdır.

Səmərəli qidalanma, dediyimiz kimi, hər gün ərzində uşaqların yeməyinin müxtəlif olmasını tələb edir. Gün ərzində müxtəlif çeşiddə ət, süd, çörək, pendir, balıq, yumurta və s. uşaq pəyinə daxil olmalıdır. Bütün bu qida maddələrinin kaloriliyi və kimyəvi tərkibi nəzərə alınmaqla menyuda bir bərabərdə bölüşdürülməsinə riayət edilməlidir.

Səmərəli qidalanma həmçinin saydığımız bu məhsullardan yeməyin keyfiyyətli və düzgün hazırlanmasıdır. Bu uşağın iştahasını artırmaqla, qidanın yaxşı mənimsənilməsinə böyük təsir göstərir.

Yemək prosesinin düzgün təşkili də qidalanmanın vacib şərtidir. Bunun üçün yemək zamanı normal şərait yaradılmalı, onların rahat oturaraq qidalanmaları təmin olunmalıdır.

Təbii qüvvələr və gigiyenik amillər.

Fiziki hərəkətlərin təlimində təbii qüvvələrdən (günəş, hava, su) düzgün istifadə sağlamlığın möhkəmlənməsi üçün mühüm amildir.. Bunlar, adətən fiziki hərəkət məşğələlərinin açıq havada keçməsi, məşğələlərin günəşlə, su ilə əlaqələnməsi ilə həyata keçirilir. Fiziki tərbiyə prosesində təbii qüvvələrdən iki formada istifadə edilir.

1. Məşğələlərin açıq havada aparılması .

2. Xüsusi təşkil edilmiş prosedurların qəbulu. Yəni hava, günəş və sudan istifadə etmək. Məsələn, məşğələlərin meşə, park ətraflarında və dəniz, çay kənarlarında keçirilməsi .

Gigiyenik amillər dedikdə:

1. Şəxsi gigiyenaya uşaqların idman geyimləri, bədəninin təmiz saxlanması, dırnaqların vaxtında tutulması və qızların saçlarının idman dərslərində arxadan yığılaraq bağlanması daxildir.

2. İctimai gigiyenaya sinif otaqlarının idman zalının təmizliyi, idman avadanlıqlarının hər gün təmizlənməsi, oksigenin dövrlüyünün normalda olması, fiziki tərbiyə təlimi zamanı zalın istiliyinin 20 dərəcədən az olmaması, fiziki hərəkətlərlə istirahət rejiminin gözlənilməsi aiddir.

Ədəbiyyat

1. A.N. Abbasov. Milli əxlaq və ailə etikası: Universitetlərin magistratura səviyyəsi üçün dərslik. Bakı: Mütərcim, 2016, 324 s.

2. A.N. Abbasov. Pedaqogika: Orta ixtisas məktəbləri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2013, 360 s.

Fiziki hərəkətlər. Fiziki hərəkətlər fiziki tərbiyənin qanunauyğunluğuna əsasən tətbiq edilməlidir. Əks halda mənfi nəticə verə bilər və orqanizm zəifləyər. Bununla əlaqədar olaraq müəllim və ya tərbiyəçi fiziki hərəkətlərin sadəliyini mürəkkəbliyini düzgün anladıqdan sonra onu tətbiq etməlidir. Bununla kifayətlənməyib hərəkətlərin dozasını (miqdar və müddət) onun istirahətlə növbələşməsini bilməlidir. Müəllim və tərbiyəçi fiziki hərəkətləri tətbiq edərkən:

1. Məşğul olanın fərdi xüsusiyyətlərini, yəni yaşını, cinsini, fiziki hazırlıq səviyyəsini nəzərə almalıdır.

2. Xarici mühitin təsiri diqqət mərkəzində dayanmalıdır.

3. Alətlərin keyfiyyətliliyi yoxlanılmalıdır.

Uşaqların fiziki inkişafını təmin etdirmək üçün onların fizioloji tərbiyəsini də yaddan çıxarmaq olmaz.

Uşaqları vaxtında düzgün tərbiyə etmədikdə neqativ hala yönəldiyi kimi, orqanlarımızı da vaxtında düzgün tərbiyə etmədikdə işgörmə çoxaldıqca mərkəzi sinir sistemi vasitəsilə gələn tapşırıqların öhdəsindən gələ bilmərik.

Problemin aktuallığı. Tərbiyə olunmamış orqanizm və tərbiyə olunmamış uşaq problemi az tədqiq olunduğundan bu sahədə araşdırmalar aktuallıq kəsb edir.

Problemin yeniliyi. Tərbiyə olunmamış orqanizm və tərbiyə olunmamış uşaq probleminə münasibət bildirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

E-mail: hamlet@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok., dos. M.S. Kazımov,*
ped.ü.fəls.dok., dos. T.S. Paşayev

Redaksiyaya daxil olub: 01.10.2019

PSIXOLOGİYA, YAŞ FİZİOLOGİYASI VƏ İNKLÜZİV TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ

UOT 376.

Dilarə Əlimuxtar qızı Dostuzadə

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

TƏLİM PROSESİ ZAMANI EŞİTMƏSİ QÜSURLU UŞAQLARIN ÖYRƏNİLMƏSİ

Дилара Алимухтар гызы Достузаде

доктор философии по педагогике, доцент,

ведущий научный сотрудник Института Образования

Азербайджанской Республики

ИЗУЧЕНИЕ ДЕТЕЙ С ПРОБЛЕМАМИ СЛУХА В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Dilara Alimukhtar Dostuzade

doctor of philosophy in pedagogy, associate professor,

leading researcher of the Institute of Education

of the Republic of Azerbaijan

STUDY OF CHILDREN WITH HEARING PROBLEMS IN THE COURSE

Xülasə. Məqalədə gənc nəsrlə, yuxarıda qeyd etdiyimiz biliklərə yiyələnmə prosesində, müsbət keyfiyyətli yətləri aşılamaqda təlimin digər prinsipləri ilə yanaşı, fərdi yanaşma prinsipinin də rolu böyükdür. Fərdi yanaşma prinsipi həm əxlaq tərbiyəsində, həm də təlim prosesində tətbiq olunduğundan, digər prinsiplərə nisbətən onun həddü dairəsi daha genişdir. Fərdi yanaşma prinsipi hər bir şagirdin ahəngdar inkişafına, biliyində, əxlaqında nəzərə çarpan qüsurları vaxtında aradan qaldırmağa imkan verir.

Açar sözlər: *əşitməsi qüsurlu, fərdi yanaşma, məktəb, müəllim-tərbiyəçi, ailə.*

Резюме. В статье говорится о большем значении индивидуального подхода в процессе обучения детей с проблемами слуха. Индивидуальный подход в процессе обучения позволяет формированию положительных качеств у детей данной категории. Еще, помимо сказанного выше, необходимо отметить положительное влияние индивидуального подхода на общее развитие и устранение имеющих дефектов.

Ключевые слова: *недостатки слуха, индивидуальный подход, школа, учитель-воспитатель, семья.*

Summary. The article speaks about the greater importance of the individual approach in the process of teaching children with hearing problems. Individual approach in the course of training allows the formation of positive qualities in children of this category. Besides the above mentioned, it is necessary to note the positive influence of the individual approach to the general development and elimination of the defects.

Keywords: *hearing, individual attitude, school, teacher-educator, family*

Fərdi yanaşma hər bir uşağın psixofizioloji xüsusiyyətini, onun xarakterik əlamətlərini, temperamentini, qavrayış və yaddaşını, diqqətini və s. nəzərə almağı tələb edir. Bu xüsusiyyətləri öyrənmək müəllimə məqsədyönlü kollektiv təşkil etməyə imkan verir.

Fərdi yanaşma zamanı eşitməsi qüsurlu şagirdlərin öyrənilməsi və öyrənmə əsasında tər-

tib edilmiş pedaqoji və psixoloji xarakteristikalar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müşahidələr göstərir ki, məktəblərdə tərtib olunmuş xarakteristikalar həmişə qarşıya qoyulmuş məqsədə cavab vermir. Şagirdlərin öyrənilməsində müəllimlər bəzən elə səhvlərə yol verirlər ki, bunlar fərdi yanaşma işini çətinləşdirir (1).

Bu səhvlər aşağıdakılardır:

1. Şagird haqqında əvvəlcədən fikir söyləmək, çox vaxt fəal şagirdi qeyri-fəal kimi xarakterizə etməklə tamamlanır.

2. Şagirdin şəxsiyyətinin formalaşdığı şəraiti nəzərə almadan öyrənmək.

3. Şagirdi tanımaq xatirinə öyrənmək.

4. Şagirdi uşaq kollektivindən təcrid edib öyrənmək.

Müəllim eşitməsi qüsurlu şagirdi ətraflı öyrənməyə, onun uşağa yanaşması səmərəsiz olar. Məsələn:

a) Uşaq qapalı davranar və özünə inamsız olar. Müəllim ona təsir göstərməkdə çətinlik çəkir.

b) Uşaqda tərslik yaranar və o, müəllimin tələblərinin əksinə hərəkət edir.

c) Uşaqda inamsızlıq yaranar, onun oxumaq həvəsi azalar.

d) Şagird kollektivinin yad üzvinə çevrilə bilər.

Fərdi yanaşma eşitməsi qüsurlu olan şagirdin fərdi xüsusiyyətindən irəli gəlməlidir. Məsələn, bütün şagirdləri inandırma metodu ilə tərbiyə etmək mümkün deyil, dikbaş uşağa, söz az təsir edir. Bu uşaqların hər birinin özünəməxsus fərdi xüsusiyyətləri var. Bunlar öz növbəsində onlarla aparılan təlim-tərbiyə işlərinin təşkili-nə ciddi təsir edir.

Müəllim şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini öyrəndikdən sonra, onlara fərdi yanaşmaqda çətinlik çəkməz. Belə yanaşma hər uşağı təlim prosesində müntəzəm olaraq müşahidə etmək nəticəsində əldə edilə bilər.

Aparığımız müşahidə və tədqiqat işləri göstərir ki, fərdi fərqlər təlim prosesində daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır.

Keçilən mövzunu şagirdlərdən biri tez, digəri gec mənimsəyir. Materialı gec mənimsəyənlər əsasən qavrama prosesində çox vaxt tələb edən şagirdlər olur. Belə şagirdlər əsas etibarilə materialı gec mənimsədiklərinə görə, sinfin fəaliyyətinə də vaxtında qoşula bilmirlər. Fərdi yanaşma prinsipi vaxtında tətbiq edilməzsə, şagirdlər təlimdən geri qalarlar (2).

Nəzərə almaq lazımdır ki, hər sinifdə elə qabiliyyətli şagirdlər var ki, onlar müstəqilliyə çalışmır, təlim fəaliyyətinə qoşulmur və ciddi səy etmirlər. Digər qabiliyyətli şagirdlər isə yaxşı səy göstərir, gərgin əmək sərf edir, fəallarla daim ayaqlaşır. Elə şagirdlər də var ki, onlar dalğındır, kifayət qədər diqqətli olmur, gərgin əmək sərf etməkdən çəkinir və iradəyə zəif olurlar.

Bunları nəzərə alaraq, fərdi yanaşma təlim prosesində bütün şagirdlərə tətbiq edilir. Müəllim şagirdlərin maraq və meyillərini öyrəndikdən sonra, onların irəli getməsi üçün daha faydalı yollar müəyyən edir. Təlimdə orta mövqə tutanların sayını artırır, geri qalanların zəif cəhətlərini aradan qaldırır (3).

Beləliklə, fərdi yanaşma təlimi ayrı-ayrı şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşmağı tələb etmir, əksinə, fərdi yanaşma sinifdə hər kəsin yaxşı oxumasına müsbət təsir göstərir, bunun köməyi ilə bütün şagirdlər dərin biliyə yiyələnirlər.

Eşitməsi qüsurlu uşağın nə vaxt kar olduğu, hansı xəstəliklər və zədələnmələr keçirdiyini müəllim öyrəndikdən sonra, həmin uşaqlara fərdi yanaşmanı düzgün təşkil edə bilər.

Dil iki mühüm vəzifəni yerinə yetirir. Birinci əsas ünsiyyət, ikinci isə təfəkkür alətidir. Buna görə də, kar uşaqları elə öyrətmək lazımdır ki, onlar öz fikirlərini ifadə etsinlər və ətrafdakılar onları başa düşsünlər. Təlim prosesində uşaqlarda nitqin müxtəlif formaları şifahi və yazılı daktil formalaşır. Nitqin bu formaları arasındakı qarşılıqlı əlaqə çox mürəkkəbdir. Təlim mərhələsində yaşdan asılı olaraq nitqin bu növlərindən daha çox istifadə olunur.

Mimiki-jest nitqindən təlimin ilk mərhələsində istifadə (karlarda) daha çox lazımdır. Lakin bu heç də karların əsas təlim vasitəsi ola bilməz. Belə təlim forması sözlü nitq olmalıdır. Eşitməsi qüsurlu uşaqlarda sözlü nitqin formalaşdırılması, təlimin prinsipi kimi çıxış edir. Uşaqlarda nitqin formalaşması prosesində minimum fəal və passiv sözlərin mənimsənilməsi mühüm yer tutur. Bu şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək və onlarda oxu vərdisləri yaratmaq üçün aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

1) oxunacaq mətnin məzmununun və çətin sözlərin izah edilməsi;

2) oxunmuş məndəki ayrı-ayrı ifadələrin məzmununu sual-cavabla möhkəmləndirilməsi;

3) lüğət işi üzrə xüsusi məşğələlərin təşkili;

4) hər uşağın sözü nə dərəcədə başa düşməsinin müəyyənəndirilməsi.

Tədqiqatdan aydın olur ki, müntəzəm çalışmalar aparıldıqda, şagirdlər belə vərdişə tezliklə yiyələnmə bilirlər. Lakin onlar, cümlədə, qoşma, bağlayıcı və nidaları bir-birindən ayıra bilmirlər. Bu dövrdə eşitməsi qüsurlu uşaqlara sözləri ayrı-ayrı səslərlə deyil, səlis hecalarla oxumağı öyrətmək lazımdır. Bu zaman uşaqlarda düzgün oxu vərdisləri fərdi qaydada yaranır.

Oxu vərdişinin yüksək inkişaf səviyyəsinə şagirdlər birdən-birə yiyələnir. Uşaqların ana dili vasitəsilə qazandıqları biliklərin müşahidə və təcrübədən əldə etdikləri biliklər, əsasında düzgün və qarşılıqlı əlaqə yaratmasını tələb edir. Ana dilini düzgün öyrənməkdə, eşitməsi qüsurlu uşaqlara elmi-kütləvi mətnlərin oxusu ilə əlaqədar ekskursiya, gəzinti, müşahidə, əşya dərsləri, təcrübə işlərinin təşkili böyük kömək göstərir.

Ana dilini öyrənərkən təbiətsünaslıq, tarixi və coğrafi hadisələr uşaqlara çox kömək edir. Uşaqlar bitkilər və heyvanlar aləmi üzərində müşahidə aparır, təcrübə qoyur, sxemlərə və şəkillərə baxır, məktəbin tədris və təcrübə sahəsində işləyir, ekskursiya zamanı öyrəndikləri əşyalar üzərində, öz fikirlərini nağıl etməyi öyrənirlər. Beləliklə, eşitməsi qüsurlu uşaqlarda nitq inkişafı möhkəmlənir və söz ehtiyatı zənginləşir.

Eşitməsi qüsurlu uşaqlar ibtidai siniflərdə oxu vərdişlərini düzgün, şüurlu və ifadəli oxu vasitəsilə əldə edə bilirlər. Oxunun bir neçə növü üzərində şagirdlərdə oxu vərdişini inkişaf etdirmək məsləhətdir.

Oxunun düzgünlüyü, şüurluluğu, sürəti, ifadəliliyi, sinifdə sərbəst oxu, təkrar oxu, bədii əsərlərin oxusu, hekayələrin oxusu, nağılların oxusu, şeirlərin oxusu, sinifdən xaric oxu və s.

Təlimdə fəallıq sayəsində məktəblilər elmlərin əsasını mənimsəyir, elmi-texniki biliklər, bacarıq və vərdişlərlə silahlanır, bədəncə sağlam, qüvvətli, gümrah böyüyür və eyni zamanda onların fiziki qüvvəsi və əmək qabiliyyəti daim inkişaf edir. Məktəblinin zehni, mənəvi inkişafı üçün onun görəcəyi aləm, canlı təbiət, cəmiyyət üzvləri və hadisələri ilə sıx ünsiyyətdə olması zəruridir. Bu zaman məktəblidə şüurla birlikdə nitq və danışmaq qabiliyyəti formalaşır.

Əyani təlim uşaq təbiətinin özündədir. Eşitməsi qüsurlu uşaqlar formalar, səslər və rənglərlə düşünür. Əyanilik prinsipinin əsasını İ.P. Pavlovun I və II siqnal sisteminin qarşılıqlı əlaqəsi təşkil edir. Uşağın nitq və təfəkkürünün inkişafı üçün birinci siqnal sistemi mexanizminin fəal funksiyası lazımdır. Siqnallar ilk növbədə insan təfəkkürünü qidalandırır, onu zənginləşdirir. Eşitməsi qüsurlu uşaqları biliklərlə zənginləşdirmək üçün təlim prosesində sözlə əyaniyin vəhdətinin təmin edilməsi zəruridir.

Təlim materialının qavranılmasında əşyaların göstərilməsi mühüm rol oynayır. Uşaqlar

əşyanı, onun maketini, modelini görür və asanlıqla yadda saxlayırlar. Əyanilik uşaqlarda konkret, mücərrəd, ümumiləşdirilmiş anlayışların formalaşmasına səbəb olur. Bu, uşaqlar gördükləri əşyaları, onların əlamətlərini asanlıqla yadda saxlaya bilirlər. Müəyyən edilmişdir ki, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlarla fərdi məşğul olmanın psixoloji xüsusiyyətləri, bütün həyat boyu eyni qalır.

Məktəbə daxil olan eşitməsi qüsurlu uşağın müəyyən həyat təcrübəsi var. Bunu o, öz praktik fəaliyyətində qazanmışdır. Lakin uşaq bu təcrübədə qazandıqlarından nitqində istifadə etməkdə çətinlik çəkir. Müəllim təlim materialını izah edərkən uşaqların əvvəlcədən, mənimsədikləri biliklərə istinad edir. Bilik, bacarıq və vərdişlərin möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə aparmaq hər bir müəllimin borcudur. Bilik, bacarıq və vərdişlərin möhkəmləndirilməsinin birinci şərti təkrardır. İkinci şərti müxtəlif praktik işlərin təşkilidir. Üçüncü şərt bilik, bacarıq və vərdişlərin təcrübəyə tətbiqidir.

Beləliklə, eşitməsi qüsurlu uşağın danışmaq imkanları məktəbdə öyrəndiyi söz ehtiyatı ilə məhdudlaşmır. Bu uşaqlarda məqsədli yadda saxlama mühüm rol oynayır. Xüsusi məktəbin ibtidai sinif müəllimləri ilk vaxtlar tədris materiallarının möhkəmləndirilməsində məqsədsiz yadda saxlamaya istinad edirlər. Bu zaman müəllim uşaqlarda hiss və maraq oyatmaqla materialın başa düşülməsinə nail olur. Uşaqlarda məqsədli, iradi yadda saxlamayı inkişaf etdirmək lazımdır.

Məqsədli yadda saxlama yalnız dərs materialını yaxşı öyrənmək üçün deyil, sonrakı dövrlərdə də materialın yaddaşda möhkəmlənməsi zəruridir. Məktəblilərdə məqsədli yadda saxlamının inkişafı üçün müəllimin onlara daim qayğı göstərməsi lazımdır. Məktəblilərdə yadda saxlamayı inkişaf etdirməklə biz, istər-istəməz iradə qüvvəsinin inkişafına təsir etmiş oluruq.

Hər sinifdə 12-16 şagird var. Bu şagirdlərin fərdi xüsusiyyətini eyni zamanda nəzərə almaq mümkün deyildir. Buna görə də, müəllim şagirdləri mənimsəmə səviyyəsinə görə müvəqqəti olaraq, qruplara bölür və hər qrup öz səviyyəsinə görə tapşırıq alır. Müəllim sinfi qruplara böldükdən sonra, qrupdakı şagirdlərin hər birinin fərdi xüsusiyyətini nəzərə almalı, biliyini və

dünyagörüşünü müəyyənləşdirdikdən sonra fərdi yanaşma prinsipini tətbiq etməlidir.

Fərdi yanaşma prinsipi təlimin müxtəlif mərhələlərində həyata keçirilir.

Müəllim yeni mövzuya hazırlaşarkən, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, keçmiş mövzunun necə mənimsənildiyini öyrənmək üçün sorğu zamanı şagirdlərə hansı sualla müraciət edəcəyini, kimdən dərsi soruşacağını, sorğu kartoçkaları ilə kimin işləyəcəyini, daha güclü şagirdlərə əlavə tapşırıq verəcəyini və s. məsələləri nəzərə almalıdır.

Qabaqcıl müəllimlər yeni mövzunun öyrədilməsinə başlamazdan əvvəl, ayrı-ayrı şagirdlərin zəif və qüvvətli cəhətlərini müəyyənləşdirdikdən sonra, onların biliklərindəki kəsirləri aradan qaldırmağa kömək edir.

Qeyd etməliyik ki, müəllimin fərdi işi bununla bitmir, o, bu işi şagirdin fəaliyyəti prosesində, dərsin bütün mərhələlərində davam etdirməlidir.

Şagirdin müvəffəqiyyətli təlimində onun əvvəlki, biliyinin səviyyəsini öyrənmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün müəllim şagirdin biliyindəki müsbət cəhətləri və çatışmazlıqları dəqiq müəyyənləşdirməlidir. Bilikdəki çatışmazlıqları dəqiq müəyyənləşdikdən sonra fərdi iş verilir: “Bu qaydanı təkrar et!”, “Tapşırığı yaz!”, “Məsələ və misali həll et!” və s.

Müəllim yeni mövzunun izahına başlamazdan əvvəl, keçilənləri sual-cavabla yada salmalı olur. Belə olmazsa ayrı-ayrı şagirdlərin biliyindəki geriliyi aradan qaldırmaq olmaz. Əgər, şagirdlər keçmiş mövzuları yaxşı mənimsəmişlərsə, müəllim həmin mövzuları təkrar öyrənməyi tapşırmalıdır. Deməli, müəllim yeni mövzunun öyrədilməsi ərafəsində fərdi yanaşma, fərdi tapşırıqlar yolu ilə keçmiş bilikdəki kəsirləri aradan qaldırır.

Beləliklə, müəllimin ayrı-ayrı şagirdlərin biliyində fərdi xüsusiyyətlərə uyğun olaraq əvvəlcədən suallar düşünməsi, tapşırıqlar müəyyən etməsi, kimdən soruşacağını dəqiqləşdirməsi həlledici əhəmiyyətə malikdir. Xüsusi məktəblərdə keçilən fənlərin tədrisində buna geniş imkan vardır.

Eşitməsi qüsurlu şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, müəllim sinifdə biliyin təkrarı və təcrübədə tətbiqi zamanı fərdi yanaşdığı kimi, evə tapşırıq verərkən də ayrı-ayrı şagirdlərin biliyindəki fərdi fərqləri nəzərə almalıdır.

Dərsin başqa mərhələsində olduğu kimi, möhkəmləndirmə və biliyin təcrübədə tətbiqi mərhələsində də müəllim, yeri gəldikcə şagirdlərə müsbət təsir göstərməli, təlimi tərbiyə ilə əlaqələndirməlidir. Belə qarşılıqlı təsir şagirdlərin psixi proseslərinin, fərdi psixi xüsusiyyətlərinin, habelə təlim sahəsində işgüzarlığının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Çox zaman yetirməyən şagirdlər məktəbdə böyük intizamsızlıqlar törədirlər. Onlar məktəbiyə yaraşmayan hərəkətlərlə məşğul olur, sinfin ümumi işinə mane olurlar. Təlimdə bu müvəffəqiyyətsizlik onların əxlaqına, hərəkət və davranışına mənfi təsir göstərir.

Təlimə məsuliyyət hissinin olmaması üzündən, şagird pis oxuyur, öz geriliyini aradan qaldırmağa səy etmir. Bu zaman yaranan mənfi hisslər şagirdi müəllimlər və yoldaşları ilə münasibətə girməyə sövq edir. Belə şəraitdə təlim prosesi öz tərbiyəedicilik mahiyyətini itirir, şagirdin şəxsiyyətinin formalaşmasına lazımi təsir göstərmir.

Əgər şagird sağlamsa və dərslə müntəzəm gəlsə, onun təlimində baş verən müvəffəqiyyətsizlik, təlim-tərbiyə sahəsində buraxılan hər hansı bir qüsurla izah edilməlidir. Məktəbdə təlim-tərbiyə işləri düzgün qurulduqda, çatışmazlığın vaxtında aradan qaldırılmasına hər bir şagirdin müvəffəq qiymət almasına nail olmaq mümkündür.

Şagirdlərin təlimdə yetirməməsi müxtəlif səbəblərdən izah edilir. Məsələn, müəllimin pedaqoji fəaliyyətindəki qüsurlar, şagirdin təlimə münasibəti, tətbiq edilmiş təlim metodlarının qüsurluluğu, tədris vasitələrindəki çatışmazlıq, proqramların lazımi səviyyədə tərtib edilməməsi, ailədə baxımsızlıq və s.

Geridə qalma ilə mübarizə aparan müəllimlərin fəaliyyətində fərdi yanaşma prinsipi mühüm yer tutur. Onlar bu prinsipi müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək nəticəsində, şagirdlər tərəfindən biliyin möhkəm mənimsənilməsinə, hər bir uşağın təlim məsuliyyətinin artırılmasına və ailədə uşağın tərbiyəsinin düzgün təşkil edilməsinə nail olurlar. Onlar şagirdlərin təlim-tərbiyəsi üçün vaxt azlığından şikayətlənmirlər. Bu, onunla izah edilir ki, belə müəllimlər vaxta qənaət edir, şagirdlərin bilik və bacarığının qeydini dəqiq aparır, bu məqsədlə “Şagirdlər üzərində müşahidə” dəftəri saxlayırlar.

Qabaqcıl müəllimlər dərstdə yeni materialı izah etməklə bərabər, şagirdlərin müstəqil işlərini də təşkil edir, zəiflik göstərənləri həmişə diqqət mərkəzində saxlayır, onlarla fərdi iş aparırlar (4).

Şagirdlərin hərtərəfli inkişafında sinifdən-xaric işlərin özünəməxsus rolu vardır. Dərstdə olduğu kimi, sinifdən-xaric işlərdə də şagirdlərin fərdi xüsusiyyətini nəzərə almağın, kollektiv fəaliyyət prosesində, kollektivi ahəngdar, mütəşəkkil surətdə yetişdirmək, elmi biliklərə yiyələndirmək üçün hər bir şagirdə fərdi yanaşmağın böyük əhəmiyyəti vardır.

Məktəblərimizdə xüsusi təhsilin məzmunu təkmilləşdirilir, fənlər üzrə yeni proqramlar işlənilib tətbiq edilir və təlim-tərbiyə sahəsində daha səmərəli metodlar sınaqdan çıxarılır. Belə köklü dəyişikliklər sinifdən-xaric və məktəbdənkənar işlərdə əsaslı dəyişiklər yaratmağı tələb edir.

Adətən sinifdən-xaric iş sinifdə aparılan tədris işi ilə üzvi surətdə bağlı olur, onu təkmilləşdirir və tamamlayır, lakin özünün metod, forma və məzmunu ilə dərslər prosesindən fərqlənir. Şagirdlər biliyi yalnız dərslər prosesində deyil, həm də sinifdən-xaric tədbirlər prosesində alırlar.

Sinifdən-xaric iş məktəbin ümumi təlim-tərbiyə işinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu işin düzgün təşkili, hər bir şagirdin təlim müvəffəqiyyətinin artmasına kömək edir, maraq və meylinə müvafiq müxtəlif məşğələ və əyləncə növü seçməsinə imkan yaradır, yaradıcılığını inkişaf etdirir, biliyindəki geriliyi aradan qaldırmaqda, keçilənləri şüurunda möhkəmləndirməkdə müstəsna rol oynayır.

Dərslər prosesində keçirilən təlim işi ilə sinifdən-xaric təlimdə müəyyən oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Sinifdən-xaric işə aid məcburi dövlət proqramları yoxdur. Bu məqsədlə yazılan proqramlar məsləhət xarakteri daşıyır. Müəllim məşğul olduğu şagirdlərin biliyindən, fərdi xüsusiyyətindən asılı olaraq, bu proqramlardan istifadə edir.

Dərs zamanı təlim işi əsasən müəllimin rəhbərliyi altında müəyyən vaxt ərzində gedir. Sinifdən-xaric işdə isə şagirdin təlim fəaliyyəti başqa xarakter daşıyır.

Bu ayrı-ayrı şagirdlərə fərdi yanaşmaq üçün müəllimə geniş imkanlar verir. Sinifdən-xaric işlər uşağın biliyindəki üstün olan cəhətləri inkişaf etdirmək və çatışmazlıqları aradan qaldırmaqda daha güclü təsir qüvvəsinə malikdir (5).

Gənc nəsə, yuxarıda qeyd etdiyimiz biliklərə yiyələnmə prosesində, müsbət keyfiyyətləri aşılamaqda təlimin digər prinsiplərilə yanaşı, fərdi yanaşma prinsipinin də rolu böyükdür. Fərdi yanaşma prinsipi həm əxlaq tərbiyəsində, həm də təlim prosesində tətbiq olunduğundan, digər prinsiplərə nisbətən onun hədd dairəsi daha genişdir.

Təcrübə göstərir ki, bəzi müəllimlər fərdi yanaşma prinsipinin tətbiqində mühüm olan fərdi keyfiyyətlərin öyrənilməsi metodikasına dərinlən yiyələnməyiblər. Onlar ayrı-ayrı şagirdlərin fərdi keyfiyyətlərini, biliyindəki üstün və zəif cəhətləri dəqiq müəyyən etmədən təlim işi aparırlar. Bu da əsasən müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnir.

Uşaq yaşa dolduqca, onun fərdi keyfiyyətləri inkişaf edir və formalaşır. Müəllim, təlim işində bu xüsusiyyətləri nəzərə almaqla, uşaqda olan müsbət cəhətləri inkişaf etdirmək və mənfi cəhətləri aradan qaldırmaq üçün fərdi yanaşma metodundan geniş istifadə etməlidir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə eşitməsi qüsurlu uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasında, sağlamlığının qorunmasında, nitqinin möhkəmlənməsində, sağlam həyat tərzinin yaxşılaşması işi, onlara fərdi yanaşma prosesində nəzərə alınabilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə irəli sürülən təkliflər və nəticələr eşitməsi qüsurlu uşaqlara fərdi yanaşmaqla, sağlam həyat tərzini formalaşdırmaq işi, təlim-tərbiyə prosesində nəzərə alınabilir.

Ədəbiyyat:

1. И. Павлов. Полное собрание трудов. М., 1956.
2. Н.К. Крупская. Избранные педагогические произведения. М.: Изд-во АПИ РСФСР, 1948.
3. Педагогическая энциклопедия. Т. 2. М.: Советская энциклопедия, 1965.
4. S. Axundov. Təlim prosesində şagirdlərə fərdi yanaşma. Bakı: Maarif, 1975.
5. Məktəb və müəllim haqqında partiya və hökumət qərarları. Bakı: Azərnəşr, 1952.

E-mail: d.dostuzade@mail.ru

Rəyçilər: ped.ü.elm.dok., prof. F.B. Sadıqov,
dos.T. H. Ağayeva

Redaksiyaya daxil olub: 26.09.2019

UOT 376.

Günəl Qadір qızı Əhmədova

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun böyük elmi işçisi

İNTELLEKTUAL PROBLEMLİ UŞAQLARDA OYUN FƏALİYYƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Гюнель Гадир гызы Ахмедова

старший научный сотрудник Института Образования Азербайджанской Республики

ОСОБЕННОСТИ ИГРОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ У ДЕТЕЙ С ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫМИ ПРОБЛЕМАМИ

Gunel Qadir Ahmedova

senior researcher of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

CHARACTERISTICS OF GAMES FOR CHILDREN WITH INTELLECTUAL DISABILITIES

Xülasə. Məqalədə qeyd edilir ki, oyun, yaxın inkişaf zonasının aparıcı fəaliyyətidir və uşaqların psixoloji portretinin formalaşması onun inkişafından asılıdır. İntellektual problemli uşaq məktəbəqədər müəssisəyə daxil olarkən oyun oynamağı bacarmır və bunu korreksiya etmək üçün onların oyun fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini bilmək vacibdir.

Açar sözlər: *intellektual problem, inkişaf, oyun, təlim, oyuncaqlar.*

Резюме: Данная статья посвящена проблеме игровой деятельности у интеллектуально проблемных детей. Игра является ведущей деятельностью зоны ближайшего развития и от этого зависит формирование психологического портрета ребенка. При поступлении интеллектуально проблемных детей в дошкольное учреждение, обычно обнаруживается, что они совершенно не умеют играть в игры. Для проведения коррекционной работы в этой сфере необходимо знать особенности игровой деятельности детей данной категории.

Ключевые слова: *интеллектуальные проблемы, развитие, игра, обучение, игрушки.*

Summary: This article is devoted to the problem of gaming activities in intellectually troubled children. The game is the leading activity of the area of near development and the formation of a psychological portrait of a child depends on it. When intellectually troubled children enter preschool, it is found that they do not know how to play games. To carry out corrective work in this area, you need to know the features of children's play activities in this category.

Keywords: *intellectual problems, development, play, training, toys.*

Oyun yaxın inkişaf zonasını inkişafını təmin edən əsas aparıcı fəaliyyət olmalıdır ki, intellektual problemli uşaqların psixoloji portretinin formalaşmasına təsir göstərsin.

İntellektual problemli uşaqlarda oyun fəaliyyətinin sərbəst və ardıcıl formalaşmasını tormozlayan çoxsaylı səbəblərdən biri və əsası kimi beyin qabığının integrativ fəaliyyətinin inkişafsızlığını qeyd etmək lazımdır. Bu inkişafsızlıq bir sıra funksiyaların (statik funksiyalar, nitq, böyüklərlə emosional ünsiyyət) mənimsə-

nilməsini gecikdirmiş olur. Oyun fəaliyyətinin formalaşmasına mənfi təsir göstərən amillərdən biri də deprivasiyadır. Deprivasiya – uşağın inkişafı üçün lazım olan pedaqoji şəraitin olmasıdır. İntellektual problemli uşaqlarda deprivasiya halları çox vaxt onların bağlı tipli uşaq müəssisələrində qalmaları səbəb olur. Ehtiyac olan yeni emosional təəssürat axınından məhrum olan intellektual problemli məktəbəqədər yaşlı uşaqlar ətraf aləm haqqında məlumatı dar çərçivə arasında qəbul edir; onun həyatı məhdud

və monoton şəraitdə keçir. Beləliklə, mövcud olan orqanik qüsurdan başqa bu kateqoriyadan olan uşaqlarda ətraf aləm haqqında anlayışları kasad və təhrif edilmiş olur.

Xüsusi məktəbəqədər müəssisəyə daxil olarkən kiçikyaşlı intellektual problemli uşaqlar adətən tamamilə oyun oynaya bilmirlər, oyuncaqlarla onların funksional təyinatından asılı olmayaraq yalnız bir cür manipulyasiya edirlər. Belə ki, uşaq uzun müddət ərzində eyni templə kub, ördək, maşını bir yerə vura bilər.

Burada bu uşaqların gəlinciyə digər oyuncaqlarla müqayisədə eyni münasibət göstərmələri diqqəti cəlb edir. Gəlincik insanı əvəz edən personaj kimi qəbul edilmir və adekvat sevinc hissi yaratmır. Digər oyuncaqlara qarşı da (məsələn heyvanlar) intellektual problemli uşaqların emosional marağı yaranmır. Bu oyuncaqlarla da uşaqlar adi kub və ya maşın kimi manipulyasiya edə bilirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu kateqoriyadan olan uşaqlar arasında oyuncağın "dadına" baxmağı xoşlayanlar da tapılır. Onlar rəngli kubun qırağından dişləməyə, gəlinciyi yalamağa çalışırlar. Bu cür hərəkətlər əsasən dərin intellektual problemi olan uşaqlara xas edilir. Yalnız bəzən onlar oyuncaqla necə rəftar edəcəklərini bilmədikləri, təcrübələrinin olmaması üçün bu cür hallar baş verə bilər.

İntellektual problemli məktəbəqədər yaşlı uşaqların böyük əksəriyyətində qeyri-adekvat manipulyasiyalardan başqa, həm də prosessual hərəkətlər – uşaq eyni oyun hərəkətini dayanmadan təkrar edir: məsələn, gəlinciyin geyimini soyundurub geyindirir, kublardan tikinti tikir və dağıdır, qab-qacağı götürüb yerinə qoyur və s. müşahidə olunur.

Müşahidələr göstərir ki, oyun prosesində intellektual problemli uşaqlar oyuncaqlarla səs-siz oynayır, yalnız hərdən ayrı-ayrı emosional səslər çıxararaq bəzi oyuncaqların adlarını ifadə edən sözləri tələffüz edirlər.

Təlim almayan intellektual problemli uşaqlar oyuncaqlardan tez yorulurlar. Adətən oyuncaqlarla oynama müddəti on beş dəqiqədən artıq olmur. Bu oyuncaqlara əsl marağın olmasından xəbər verir. Bir qayda olaraq oyuncağın yeniliyinə həyəcanlanan uşaq onunla manipulyasiya edəndən sonra marağı tez sönür.

Xüsusi təlim olmadan oyun, intellektual problemli uşaqlarda mərkəzi yeri tuta bilmir və

bununla uşağın psixi inkişafına təsir edə bilmir. Oyunun bu formasında mövcud olan qüsurların korreksiya və kompensasiyasından söz belə gedə bilməz.

Oyun fəaliyyətinin formalaşmasında üç istiqamət qeyd edilir: 1) süjetli-rollu oyunların öyrədilməsi; 2) hərəkətli oyunlar; 3) didaktik oyunlar. Qeyd etdiyimiz birinci istiqamət üzrə məşğələləri defektoloq və tərbiyəçi tərəfindən aparılır. Digər iki istiqamət üzrə məşğələləri əksər hallarda tərbiyəçilər aparır.

Pedaqoq uşaqlarda oyun bacarıqlarını və əsasən də rollu oyunları (davranışı) intensiv formalaşdırır. O uşaqları birgə oyuna daxil edir və ya kiçik hekayə şəklində süjet təklif edir.

Pedaqoq qarşısında uşaqların yaradıcılıq fəallığını stimullaşdırmaq kimi məsələ durur. Belə ki, pedaqoq tərəfindən oyuna müxtəlif rollar daxil edilir: sosial həyatın fərqli sahələrindən, müxtəlif ədəbi əsərlərdən, nağıllardan və s. Burada nağıl personajlarının real personajlarla əlaqələndirilməsi məsələsi də durur.

Ümumi süjet xəttinə bu cür rolları daxil edərək biz, uşaqların təxəyyülünü, fantaziyalarını aktivləşdirmiş oluruq. Uşaqlar yeni, gözlənilməz hadisələr fikirləşməyə təhrik olunurlar, bu da öz növbəsində müxtəlif personajların qarşılıqlı münasibətlərini daha da müsbət hal almasına imkan verir. Bu zaman da, tərbiyəçi oyun zamanı uşaqların maraqlarını nəzərə almalıdır, çünki bəzi hallarda birgə oynayarkən reallaşdırma bilmədikləri situasiyalar olur.

Maraqlı oyunlar uşaqları gümrahlaşdırır, sevincli əhval ruhiyə yaradır, uşaqların həyatlarını daha da dolğunlaşdıraraq onların aktiv fəaliyyət ehtiyaclarını ödəyir. Hətta əlverişli həyat şəraitində, uşağın düzgün və tam qidalanmasına baxmayaraq əyləncəli oyundan məhrum olarsa yaxşı inkişaf etməyəcəkdir.

Oyunların böyük əksəriyyəti müxtəlif peşələrdə çalışan insanların əməyinin təsvirinə həsr olunur. Burada bir neçəsini sadalamaq istədik: demək olar ki, bütün oğlan uşaqları təy-yarə idarə edirlər, yeni tikililər tikir, yeni şəhərlər salır; qızlar gəlinciklərə yemək bişirir, onların saçını kəsir, iynə vurur, müalicə edirlər və s. Beləliklə, oyun vasitəsi ilə uşaqların müxtəlif peşələrə olan maraqları dərinləşir və əməyə hörmətləri artmış olur.

Tərbiyəçinin öhdəsinə düşən vəzifə - oyunların maraqlı və zəngin keçməsi üçün uşaqlara oyunun təşkilində köməklik göstərməkdir.

Uşaqların oyun fəaliyyətinə təsir edən metodları müəyyənləşdirmək üçün onların oyun seçərkən nəyə üstünlük verməklərini, məhz müəyyən qəhrəmanı yamsılamağın səbəbini, müəyyən situasiyanın təsvir etmələri öyrənmək lazımdır.

Çoxsaylı tədqiqatlar göstərir ki, oyunun seçiminə uşağın keçirdiyi emosiyalar az təsir etmir. Uşaq gündəlik həyatda yaşadığı təəssüratları, yaxın insanlara qarşı keçirdiyi hissləri, və yeniliyi ilə onu cəlb edən hadisələri oyunda əks etdirməyə ehtiyac duyur.

Tərbiyəçinin öhdəsinə düşən vəzifələrdən biri də, çoxsaylı həyat hadisələrindən ən parlaq və müsbət şəkildə yadda qalan təəssüratları seçmək və onu oyun süjetinə daxil etməkdə köməklik göstərməkdir. Pedaqoqların qeyd etdiyi təcrübələrindən deyə bilərik ki, oyunun idarə etməsinin yeganə və düzgün yolu uşaqlarda hər hansı həyat situasiyasına maraq yarada bilmək, uşaqların hissləri və təxəyyüllərinə təsir etməkdir.

Oyunun maraqlı alınması üçün uşaqların yalnız binanın necə tikildiyini, yüklərin necə daşındığını görmək kifayət etmir. Bununla kifayətləndikdə, uşaqlar əməyin mənasını anlamadan yalnız böyüklərin hərəkətlərini yamsılayacaqlar. Nəticə olaraq oyun kasad və səthi olacaq. Uşaqları həyat hadisələri, əmək qəhrəmanlıqları ilə həyəcanlandırmaq lazımdır ki, onlar həvəslə onları yamsılamaq istəsinlər.

Oyun seçimində pedaqoq uşaqların maraqlarına və onların təsəvvürlərinə arxalanaraq qərar verir. Müxtəlif priyomlarla o uşaqların hafizəsində gördükləri və oxuduqları hadisələri canlandırır. Kiçikyaşlı uşaqlar üçün əyani yada salma daha effektivdir. Məsələn, piano oyuncağı uşaqda musiqi məşğələsi keçirtmək fikirləri oyadır, hər hansı heyvan oyuncağı tanış nağılı yada salır və s. Bəzən, uşaqlara oyuna ideya kimi, kukla teatrı və ya oyuncaqlar teatrı göstərmək olar. Səhnəni təkrarlayaraq uşaqlar gördüklərini öz şəxsi təcrübələri ilə birləşdirərək ona bəzi dəyişikliklər gətirə bilirlər: məsələn, Aybolit həkim zökəm xəstəliyinə tutulmuş heyvanları yox, gəlincikləri müalicə edir.

Oyunun təşkili zamanı tərbiyəçi qarşısında bir sıra çətin məsələlər durur: hər bir uşaq oyunda əsas rolda olmaq istəyir, ancaq hər kəs başqa-

sının fikri ilə hesablaşa bilmir, mübahisələri ədalətli şəkildə həll edə bilmir. Oyunçuların müəyyən rollara seçimi zamanı tərbiyəçidən böyük diqqət tələb olunur. Hər bir uşaq eyni dərəcədə bir rolun öhdəsindən gələ bilməz. Buna baxmayaraq, bütün uşaqlarda fəallıq və təşkilatçılıq bacarığını inkişaf etdirmək vacibdir.

Təcrübəli tərbiyəçi oynayan uşaqları diqqətlə müşahidə edir. Tərbiyəçi gözə, ayaq üstə dayana, otura bilər, yalnız hansı mövqeyi tutmağından asılı olmayaraq bütün uşaqları görmə əhatəsində saxlamalıdır. Sərbəst oyun zamanı hər bir uşağa tərbiyəçi ən az 3-5 dəfə yaxınlaşa və müraciət edə bilər; darıxan uşaqla "gizlən qaç" oyunu oynaya, onu sıgallaya bilər; digərinə piramidanı necə yığıldığını göstərməli; başqasının geyimini səliqəyə salıb onunla metro gəzintisindən sonra təəssüratları haqqında danışa bilər.

Sərbəst oyunun təşkili zamanı tərbiyəçi uşaqlarla öz arasında xeyirxah münasibətlərin yaranmasına böyük önəm verməlidir. Tərbiyəçi uşaqlara didaktik və hərəkətli oyunu birgə necə oynamaq, birgə şəkillərə baxmağı, yıxılan yoldaşına köməklik göstərməyi öyrətməlidir. Uşaqlarla sakit, səbirli davranmalıdır. Tərbiyəçi və digər işçilər tərəfindən uşaqlara qarşı qıcıqlanma, uca səs tonundan istifadə və daimi məzənnələr yolverilməzdir. Tərbiyəçinin nitqi (davranışı) uşaqlar üçün təkə nümünə deyil, həm də pedaqoji müvəffəqiyyət ondan asılı olur.

Məşhur pedaqoq A.P. Usova qeyd etmişdir ki, məktəbəqədər qrup birgə oyundan yaranan ilk özünəməxsus uşaq cəmiyyətidir. Burada uşaqlar sərbəst şəkildə bir biri ilə birləşərək kiçik və ya böyük qruplar yaratmaq imkanına malikdirlər. Məhz bu birgə oyunlar zamanı uşaqlar sosial təcrübəyə yiyələnmiş olurlar.

Məktəbəqədər yaş dövründə oyun uşaq həyatının təşkilində əsas rol oynayır. Burada uşaqlar bir birinə təsir edir və həyat vərdişlərini əldə edirlər. Uşaqlararası münasibətlərin, onların bacarıqlarının öyrənilməsi üçün təşkil olunmuş kiçik qruplar ideal şərait yaradır. Oyun keçirilən zaman uşaqların əlavə mübahisələrsiz öz aralarında rolları bölə bilməkləri və oyunun bütün qaydalarına riayət etməkləri çox vacib faktorlardandır.

Oyunda uşaq şəxsiyyətinin bütün sferaları birgə şəkildə və qarşılıqlı təsir altında formalaşır. Uşaqları oyuna cəlb edərək onlarda mehriban kollektiv anlayışını, yoldaşlıq hisslərini,

təşkilatçılıq bacarıqlarını tərbiyə etmiş oluruq. Bu oyunlarda böyüklərin əməyi, onların xoşniyyətli davranışları və qarşılıqlı münasibətləri özünü əks etdirir. Öz növbəsində, yalnız yaxşı təşkil olunmuş uşaq kollektivində, hər bir uşağın ayrı ayrılıqda yaradıcılıq qabiliyyətini, onun fəallığını inkişaf etdirmək mümkündür. Oyun həm uşağın gələcəyə hazırlığı, həm də onun bu günkü həyatda tam və xoşbəxt yaşaması deməkdir.

Məqalənin aktuallığı ondan ibarətdir ki, intellektual problemli uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında oyun fəaliyyətinin rolu çox vacibdir. Bu kateqoriyadan olan uşaqların oyun fəaliyyətinin formalaşdırılmasını uğurla keçirtmək üçün, onun xüsusiyyətlərini dəqiq bilmək vacibdir. Bu məqalədə oyun fəaliyyətinin xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Xüsusi bağça şəraitində intellektual problemli məktəbəqədər yaşlı uşaqların oyun fəaliyyətinin formalaşdırılmasında sistemlilik və məqsədyönlülük əsas tutulmalıdır. Bu zaman uşaqlarda ətraf aləm haqqında təsəvvürlərin genişlənməsi, sensor təcrübənin zənginləşməsi, nitqin aktivləşməsi, ümumiyyətlə korreksiyaedici işin effektivliyi artmış olacaqdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə verilən praktik məsləhətlər korreksion təlim-tərbiyə işində nəzərə alın bilər.

Ədəbiyyat:

1. Qasimov S., Kərimova E. Əqli və fiziki inkişafı ləngiyən uşaqların diaqnostikası və korreksiyası. Bakı, 2004.
2. Баряева Л.Б., Зарин А Обучение сюжетно-ролевой игре детей с проблемами интеллектуального развития. СПб., 2001.
3. Екжанова Е.А., Стребелева Е.А. Коррекционно – развивающее обучение и воспитание дошкольников с нарушением интеллекта: Методические рекомендации. М.: Просвещение, 2009.
4. Михайленко П.Я. Формирование совместных действий // Дошкольное воспитание. 1987, № 6

E-mail: gunelahmedova@yandex.ru

Rəyçi: dos. M.S. Kazimov

Redaksiyaya daxil olub: 02.09.2019.

UOT 159.9.

Kəmalə Rəfail qızı Mirzoyeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Odlar Yurdu Universiteti

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ AZƏRBAYCANLI YENİYETMƏLƏRDƏ ETNİK-MİLLİ HİSSLƏRİN FORMALAŞDIRILMASINA TƏSİR EDƏN PSIXOLOJİ AMİLLƏR

Камалә Рафаэль ызы Мирзоева
докторант по программе доктора философии
Университет Оdlар Юрду

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЭТНО- НАЦИОНАЛЬНЫХ ЧУВСТВ У АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПОДРОСТКОВ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Kamala Rafael Mirzoyeva
doctorial student in the program of doctor of philosophy
University of Odlar Yurdu

PSYCHOLOGICAL FACTORS INFLUENCING THE FORMATION OF ETHNO- NATIONAL FEELINGS IN AZERBAIJANIAN TEENS IN MODERN CONDITIONS

Xülasə: Respublikamızda baş verən ictimai-psixoloji hadisələr, sosial-iqtisadi, elmi-mədəni inkişaf, ölkəmizin günü-gündən artan qüdrəti, nüfuzu. Bakıda bir-birinin ardınca keçirilən beynəlxalq konfranslar, forumlar, oyunlar, məktəbdə, sinifdən xaric və məktəbdən xaric tədbirlərin keçirilməsi, şəhidlərin, milli qəhrəmanların, Böyük Vətən müharibəsi iştirakçılarının yad olunmaları, 1990-cı il Yanvar faciəsi, “Xocalı” soyqırımı, 2016-cı il Aprel döyüşlərində oğul və qızlarımızın misli görünməmiş qəhrəmanlıqları və yüzrlərlə, minlərlə belə faktlar bizim milli qürur mənbəyimizdir. Bu ictimai-psixoloji hadisələrdən yaradıcılıqla istifadə etməklə hər bir müəllim, valideyn, yeniyetmələrdə etnik hissləri inkişaf etdirə bilər və buna bələdçidir.

Açar sözlər: *etnik-millî hisslər, Xocalı faciəsi, xalq, cümhuriyyət, multikulturalizm, humanizm, tolerantlıq, 20 Yanvar faciəsi, Aprel döyüşləri.*

Резюме: Общественно-психологические события, социально-экономическое, научно-культурное развитие, с каждым днём повышают мощь и влияние нашей страны. Источником нашей национальной гордости являются проводимые в Баку друг за другом международные конференции, форумы, игры, осуществление в школах внеклассовых и внешкольных мероприятий, чтение памяти шехидов, национальных героев, участников Великой Отечественной войны. Беспримерный героизм наших сыновей и дочерей в трагедии январских событий 1990 года, в Ходжалинском геноциде, в апрельских боях 2016 – года, а также сотни и тысячи подобных фактов. Каждый учитель, каждый родитель может развить этнические чувства, у подростков творчески используя эти общественно-психологические события и он обязан это делать.

Ключевые слова: *этнонациональные чувства, ходжалинская трагедия, народ, республиканизм, мультикультурализм, гуманизм, толерантность, трагедия 20 января, апрельские бои.*

Summary: Socio-psychological events, socio-economic, scientific and cultural development, every day increase the power and influence of our country. The source of our national pride is the international conferences, forums, games held in Baku one after another, the implementation of extra-curricular and extra-curricular activities in schools, reading the memory of martyrs, national heroes, and participants in the Great Patriotic War. The unparalleled heroism of our sons and daughters in the tragedy of the January events of 1990, in the Khojaly genocide, in the April battles of 2016 - as well as hundreds and thousands of similar

facts. Every teacher, every parent can develop ethnic feelings in adolescents creatively using these social and psychological events, and he is obliged to do this.

Key words: *ethnic-national feelings, Khojaly tragedy, people, republicanism, multiculturalism, humanism, tolerance, 20 January tragedy, April fights.*

Etnik psixologiyanın emosional sahəsini etnik-milli hisslər təşkil edir. Bu hisslər xalqın, millətin öz adət-ənənələrinə, kökünə, qanyaddaşına, bütövlükdə cəmiyyətin mənəviyyatına, münasibətini ifadə edir. Etnik milli hisslər hər bir etnos üzvünü öz xalqına, torpağına, dövlətinə, dövlət rəmzlərinə sədaqət ruhunda formalaşdırmağa yönəldir. Bu hisslər eyni zamanda etnosu, xalqı, milləti bir-birinə yaxınlaşdırır, birləşdirir, onlar arasında ünsiyyəti, münasibəti asanlaşdırır. Müasir şəraitdə vətənə layiqli övlad yetişdirmək üçün, yeniyetmələri məhz bu ruhda, bu əqidədə formalaşdırmaq ən ümdə vəzifələrdəndir.

Azərbaycanda etnik-milli hisslər XX əsrin sonlarında, SSRİ-nin parçalanmasından sonra daha qabarıq şəkildə özünü göstərməyə başlamışdır. Etnik-milli hisslərin əsasını qoyan şanlı tariximizlə, əfsanəvi qəhrəmanlarımızla həmişə fəxr edirik. Cavanşir, Babək, Şah İsmayıl Xətai, Səmədağa Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski, Cəmşid bəy Naxçıvanski, Həzi Aslanov, İsrəfil Məmmədov, Mehdi Hüseynzadə kimi igid və cəsur sərkərdələrimizin göstərdikləri şücaət bunu bir daha sübut edir. Azərbaycan xalqı qürurlü, mərd, qəhrəman xalqdır. Bu xalq öz vətəninə göz bəbəyi kimi qorumağa hazır olan mətin vətənpərvər, milli-etnik hissləri ilə həmişə nümunə olan nəsil yetirmişdir. Bu etnik hisslər insanı səciyyələndirən ən mühüm keyfiyyətlərdən olduğundan onun böyüməkdə olan nəslə açılan, yeniyetmə və gənclərin bu ruhda inkişaf və tərbiyəsi həmişə vacib məsələlərdən biri olmuşdur. Buna görə də ulu öndərimiz, müstəqil Azərbaycanımızın memarı və qurucusu Heydər Əliyev milli etnik hisslərin inkişaf və tərbiyəsinə, uşaq və gənclərin bu ruhda böyüməsinə xüsusi əhəmiyyət vermiş və bunu öz çıxışlarında döndənə tövsiyə etmişdir.

Yeniyetmələrdə etnik-milli hisslərin formalaşdırılması üçün həmişə istənilən qədər qəhrəmanlıq salnamələri ("Kitabi-Dədə Qorqud", "Koroğlu", "Qaçaq Nəbi və s.") "Azərbaycan xalq cümhuriyyətinin yaradılması və əhəmiyyətini göstərən materiallar, şanlı tariximizi özündə əks etdirən bədii əsərlər, kinofilmlər, yaxın tariximizlə bağlı hadisələr (20 Yanvar, Xocalı fa-

ciələri, 2016 cı il aprel döyüşləri, milli qəhrəmanların həyat və fəaliyyətini əks etdirən əsərlər və s.). Son illərdə ölkəmizin artan nüfuzu, Bakıda bir-birinin ardınca keçirilən beynəlxalq konfranslar, forumlar və digərlərini misal göstərə bilərik. Müasir Azərbaycanlı yeniyetmələrdə milli-etnik hisslərin inkişaf və tərbiyəsindən istifadə edilən ən qüdrətli psixoloji təsir vasitələrindən biri Heydər Əliyevin milli ruh, milli mənlilik, milli özünüdərk, milli ləyaqət və s. hisslərinin prioritet məsələ olduğunu bir dövlət xadimim kimi bütün xalqa bəyan etməsi proqramıdır. Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, "Biz gərək milli mənliliyimizi həmişə yüksək saxlayaq. Mənim üçün hər şeydən üstün mənim milli mənliliyimdir. Milli mənliliyim məni həmişə bütün çətin vəziyyətlərdən çıxarıb. Milli mənliliyimə görə getdiyim yolla gedə bilmişəm, istədiyimə nail ola bilmişəm və xalqıma xidmət edə bilmişəm. Ona görə də milli mənliliyimizi gərək itirməyək" (16, s. 122)

Tarixi təcrübə göstərir ki, milli kimliyin dərk edilməsi, el-obaya, mənsub olduğu millətə, xalqa, el-obaya bağlılıq, Vətən torpağına, onun sərhədlərinin toxunulmazlığına, gənc nəslin əsl vətəndaş ruhunda tərbiyə alaraq formalaşması bütün dövrlərdə ən aktual problem olmuş və bu gün də ən ciddi narahatlıq doğuran problemdir. Tarixə nəzər salsaq görürük ki, Azərbaycan xalq yaradıcılığı nümunələrində ("Vətəndə keçən ağır gün, Vətəndən kənarda keçən min bir bahardan yaxşıdır", "El igidləri ilə tanınar", "Vətənə gəldim, imana gəldim", "Gözsüz yaşamaq olar, Vətənsiz yox", "Qürbət yerdən, Vətən yaxşıdır", "Eli olmayanın, dili də olmaz") (18, s. 154) dastanlarda, klassiklərin, tarixi şəxsiyyətlərin, maarifçilərin yaradıcılığında biz bunu aydın surətdə görürük.

Hamıya məlumdur ki, əsrlərlə Azərbaycana, eyni zamanda bütün Türk millətinə düşmən olan ermənilərə tutarlı cavab vermək, onların öz dilləri ilə danışmaq vaxtı çoxdan çatıb. Bunun üçün ən doğru yol ölkəmizin sosial-iqtisadi, siyasi, hərbi, elmi-mədəni, ordu quruculuğu nöqtəyi nəzərindən inkişafına xüsusi ilə gənc nəslin etnik milli ruhda inkişafına nail olmalıyıq.

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, etnik-millî hisslərin inkişafı və təzahür formaları nöqtəyi nəzərdən etnoslar, millətlər bir-birindən ciddi surətdə fərqlənirlər. Belə ki, bəzi etnos və xalqlarda birləşdirici, yaxınlaşdırıcı, xeyirxahlıq, humanizm, tolerantlıq, multikulturalizm kimi millî hisslər ön plana keçir. Məsələn, eyni millətə xas olmaq, eyni vətənə malik olmaq, eyni inam və əqidəyə, eyni mənəvi-psixoloji, mədəni sərvətlərə sahib olmaq və s. Lakin əksinə bir çox hallarda bəzi xalqlarda parçalayıcı, eqoizm, rəzillik, düşmənçilik, şovinizm kimi etnik-hisslər ön plana keçir (ermənilərdə olduğu kimi). Belə hisslər mənsub olduğu millətin parçalanmasına, xırdalanmasına gətirib çıxarır. Eyni xalqa və ya millətə xas olan bu etnik millî hisslər onlar arasında başqa xalqlara qarşı gözügötürməmək, nifrət hisslərini formalaşdırır. Başqa millətlərə qara yaxmaq, onu pisləmək, gözədən salmaq, onlara qarşı psixoloji mübarizə aparmaq ön plana keçir. Təbii ki, həmin millətin nümayəndələri müvəqqəti müəyyən bir nailiyyətə malik olsalar da son nəticədə bir çox acı faciələrlə üzləşirlər. Məsələn, ermənilər əsrlərlə Türk millətinə, Azərbaycan millətinə düşmən mövqedə olub, torpaq iddiası ilə müharibə aparırlar. Nəticədə heç bir uğura nail olmayıblar. Əksinə Azərbaycan xalqı öz tolerantlığı, humanizmi ilə dünya xalqlarına nümunə olacaq bir model yaradıb.

Ermənilər zaman-zaman dünyada baş verən bir çox çaxnaşmalardan öz xeyirlərinə istifadə edərək Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasətini həyata keçirmiş və bir çox soyqırımını (1918, 1905, 1948, 1988, 1993-cü illər) törətmişlər. Ən yeni tarixi dövrdə torpaqlarımızın 20 faizini işğal etmiş, bir milyondan artıq soydaşlarımızı ata-baba torpaqlarından didərgin salmışdır. 1988-1989 illərdən başlayaraq o zaman ki, ölkə başçılarının səriştəsizliyi nəticəsində başımıza çox faciələr gəlib. Bu faciələrdə xalqımız, millətimiz misli görülməmiş milli qırğınlara məruz qalmışlar, minlərlə, insan itkisinə məruz qalmışlar. “20 Yanvar” faciəsi “Xocalı” faciəsi və digər qanlı hadisələri buna misal göstərmək olar. Yadelli işğalçılar ayrı-ayrı dövrlərdə Vətənimizə basqın etmiş, bizi millət kimi dünya xəritəsindən silməyə cəhd göstərmişlər. Belə faktlar çox olub. Lakin, Azərbaycan xalqı mərd,

vətənpərvər oğul və qızlarının sayəsində düşmə-nə əyilməyib öz ləyaqətini, qürurunu saxlayıb.

“Dədə Qorqud” boylarında oğuzların mənəvi tələbatla bağlı etnik hissləri daha qabarıq və dolğun şəkildə öz əksini tapmışdır. Oğuzlar xeyirxahdırlar. Kömək etməyə ehtiyacı olanlara yardım göstərməyə can atırlar. “Acı doyurmaq, çıpağı geyindirmək” ifadələrinə bu dastanda tez-tez rast gəlirik.

Oğuzlar istər insanın, istərsə də təbiətin gözəlliyini qiymətləndirməyi bacarırlar. “Quru-lu yaya bənzər çatma qaşlım, qoşa badam sığmayan dar ağızlım, dar ürəyinə qan dammış kimi al yanaqlım” deyər qadın gözəlliyini vəsf edən oğuzlar həmin gözəllikdən zövq alırlar. Xüsusilə mənəvi gözəlliyə böyük üstünlük verirlər. Mərdliyi, əliaçıqlığı, dönə-dönə mədh edir, öyürlər. Onlarda yalançılığa, qorxaqlığa, böhtana qarşı nifrət böyükdür. Oğuzlarda yüksək əxlaqi, vətənpərvərlik və milli qürur hissləri xüsusi yer tutur. Onlarda qürur hissi etnik özünüdərkətmə ilə çox sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Özünüdərkətmənin inkişafına etnik qürur hissi güclü təkan verir. Eyni zamanda etnik özünüdərkətmənin səviyyəsi etnik şüurun inkişaf səviyyəsi ilə müəyyənləşir.

Oğuzların vətənpərvərlik, yurda, doğma ocağa bağlılıq hissləri güclüdür. Oğuzlar etnik mənsubiyyətini dərk edir, onu qiymətləndirir və öz ləyaqətini çox uca tutur, oğuz olduqları üçün fəxr edirdilər. Bunun parlaq simasını Salur Qazanın əsirlikdəki davranış və hərəkətlərində görürük. Düşmənlər Qazanın qarşısına belə bir şərt qoyurlar ki, qopuz çalıb bizi öyüb, oğuzları isə həcv etsən, səni buraxarıq. Qazan qopuzunu əlinə alıb deyir: “Min-min düşmən gördümsə “oyunun” dedim. İyirmi min düşmən gördümsə, qaçmadım. Otuz min düşmən gördümsə, ot saydım. Qırx min düşmən gördümsə qıya baxmadım. Əlinə düşmüş ikən, ey kafir, öldür məni. Çək qılıncını, kəs başımı. Mən ki, qorxan deyiləm. Öz əslimə, öz kökümə xain çıxan deyiləm. Oğuzların igidləri dura-dura mən sənə şərəfinə, şənə tərif yaxan deyiləm” (6, s. 91)

Salur Qazanın ümumxalq ləyaqəti, ümum-xalq qürur hissi o qədər güclü olur ki, öz vətəninin, xalqının əleyhinə deyilmiş “adi” sözü ilə bağışlamır, nəinki düşmənlərinə, hətta öz ölümünə də meydan oxuyur. Bu hisslərin parlaq təzahürünü Qaraca Çobanın simasında da müşahi-

də edirik. Bütün bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, oğuzların vətənpərvərlik hissi bizim indi düşündüyümüz “millət” anlayışı səviyyəsinə yüksəlməmiş və oğuzlar indiki mənada “Vətən”, “ölkə” kateqoriyası ilə düşünməmişdilər. Onlarda hələ “tayfa”, “xalq”, “qəbilə” anlayışları hökm sürürdü. Azərbaycan xalqı azadlıq sevnən, müstəqilliyə can atan, heç bir millətin boyunduruq altına düşməyi qəbul etməyən bir millətdir. Azərbaycan xalqı ilk azadlıq qadını 1918-ci ilin mayında Şərqi dünyasında ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından sonra hiss etdilər. Belə bir müstəqil dövlətin yaradılması Azərbaycan xalqının özünəqayıtmasına, bir millət kimi formalaşmasına, milli ləyaqət, qürur və digər etnik hisslərin inkişafına xeyli təsir göstərir. Cəmi 23 ay (1918-ci il may, 1920-ci il aprel) fəaliyyəti dövründə Azərbaycan bir millət kimi öz kimliyini dərk etdi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin bilavasitə rəhbərliyi ilə yaranan bu hökumət Azərbaycançılıq ideologiyasının təməlini qoydu. Bu hökumətin milli şurasının istiqlal bəyannaməsində deyilirdi: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərin sərbəst inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır” (12, s.26)

M.Ə. Rəsulzadə XX əsrin əvvəllərində milli mətbuat səhifələrində öz əksini tapmış materialların təhlilini verərək onların aşağıdakı əsas cəhətlərini göstərirdi:

“Milli məktəblərin açılması. Mövcud kənd molla məktəblərində fars dili əvəzinə ana dilinin öyrədilməsi. Müasir tipli yeni məktəblər açılması”.

“Dövlət məktəblərində ana dilinin öyrədilməsinə icazə verilməsi”.

“Bütün dini idarələrin və müsəlmanların əmlakının “vəqf” işləri idarəsinin müsəlman əhalisi tərəfindən seçilmiş ruhanilərin və vəzifəli şəxslərin tabeliyinə verilməsi” (12, s. 27)

Maarifçi ziyalılardan olan Ə. Hüseynzadə etnik milli hisslərin, azadlığın mahiyyətindən bəhs edərək yazırdı:

•Hürriyyət!.. O nə qüvvədir ki, zehinləri, fikirləri, xəyalları, bəşərin bütün ruh və mənəviyyatını sövq ediyor!..

•Qalib olmaq o camaatındır ki, həyata açıq göz ilə nəzər edər, zamanənin ruhunu, ictimaiyyətini anlar, dərk edər...

•Türklər ya ölür, ya hicrət edirlər, fəqət, qul olmazlar.

“Füyuzat” jurnalında Əli bəy Hüseynzadə məqalələrinin birində yazırdı: “Bizə fədai lazımdır! Türk hissiyatlı, islam etiqadlı, Avropa (müasir) qiyafəli fədai!” Bu fikir füyuzatçı mətbuat orqanları tərəfindən təkmilləşdirildi və “Təzə həyat”, “İrşad”, “Yeni füyuzat”, “Həqiqət”, “Tərəqqi”, “İqbal”, “Sədayi-həqq”, “Şəlalə”, “Açıq söz”, “Bəsirət”, “Qurtuluş”, “Dirlik”, “Azərbaycan”, “Övraqi-nəfisə” mətbuat orqanları tərəfindən “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” – azərbaycançılıq şəklində formalaşdırılaraq təbliğ olundu (12, s. 30)

“Azərbaycan Demokratik Respublikası ilk dəfə olaraq milli azadlıq, müstəqillik toxumunu bütün Azərbaycana səpdi. Bu toxumlar uzun müddətdən sonra cücərdi, boy atdı və nəhayət 1991-ci ildə Azərbaycan yenidən öz dövlət müstəqilliyini əldə etdi” (16, s. 53-54)

Yuxarıda sadaladıqlarımız və buna bənzər minlərlə faktlar göstərir ki, Azərbaycan xalqı bir millət olaraq öz suverenliyi, azadlığı uğrunda həmişə mübarizə aparmış və heç zaman yadelli işğalçılara, böyük imperiya dövlətlərinə boyun əyməmişdir.

Dünyada analoqu olmayan 20 yanvar faciəsində Azərbaycan xalqının təpədən-dırnağa qədər silahlanmış erməni əsilli əsgərlərinin, generallarının üstünə getməsi bu xalqın böyüklüyünü, vətənə bağlılığını bir daha göstərdi.

Faciədən bir-iki gün əvvəl xəstəxanalarda yatan xəstələrə təklif etmişdilər ki, kimin evi yaxındırsa, getsin evinə, meyitlər “yola salınandan” sonra yenə də qayıdalar. Bu barədə mətbuatda xəstələrdən birinin dediyi tükürpədicə sözlər düşməyə qarşı nifrət hissini oyatmaya bilməz. Qapıbir qonşumuz olan bir rus qadını da beləcə evlərinə yola salınanlardan idi...

Ağladı... Bütün Azərbaycan ağladı. Axı küçələrə sərilmiş, meyitxanalarda əbədi “yuxuya getmiş” nişanlı qardaşının qanını yalayan qardaşa, öləndən sonra bir az da gözəlləşmiş, ay parçasına oxşar cavan qızlara-gəlinlərə, öz əzizinin para şaqqasını tapıb, parasını da axtaranlara, ölüsünü, yaralısını meyitxanalardan, xəstəxanalardan tapmayıb, fəryad qoparanlara kim, hansı daşürəkli ağlamaz? Analar ucadan nalə çəkməyə ehtiyat edirdilər, deyirdilər səsləri gedib “Xilaskar Qızıl orduya”, şəhərin hərbi komendantı general-

leytenant Vladimir Dubinyaka çatar, yaxşı çıx-maz... Ona görə də hərə “öz içində” xısın-xısın ağlayırdı, “sıxıb töküdü” (12, s. 7-8)

20 yanvar faciəsində xeyli insan öldürülmüş və yaralanmışdır. Mətbuatda dərc edilmiş materialda oxuyuruq. “Şəhidlərimiz 130 nəfərdir. Onlardan iki meyitin şəxsiyyəti hələ müəyyən edilməyib. 62 nəfər ailə başçısı, 123-ü kişi, 7-si qadın, 5-i uşaqdır. 159 uşaq yetim qalıb (155-i atadan, 4-ü anadan), 7 nəfər evində öldürülüb. Milli tərkibcə: 116-sı azərbaycanlı, 6-sı rus, 3-ü tatardır” (12, s. 47)

Həmin vaxtlarda Türkiyənin “Zaman” qəzeti yazırdı: “ Sovet imperiyası altında əzilən, əzilə-əzilə döyüşən azəri qardaşlarımızın köməyinə yetişmək bizim qardaşlıq borcumuzdur. Orada qardaşlarımız düşmən tanklarının tırıltıları altında çeynəlinərkən, burada rahatca yatıb-qalxmaq haramdır. Qapalı yolları ayaqlarımızla, tikanlı sərhədləri köksümüzlə yarıb köməyə yetişək.” (12, s. 49)

Keçmiş SSRİ hökumətinin başçısı M.S. Qorbaçovun ermənilərə havadar durması və Azərbaycan xalqının başına gətirdiyi bu qanlı faciə millətimizin tarixində acı xatirə kimi qalsa da, həm də Azərbaycan xalqının mərdliyini, milli birliyini, vətənin ağır günlərində vətən ətrafında onun müdafiəsi uğrunda mübarizədə birləşməyi bacardı, sınımadı, əyilmədi. Öz milli kimliyini, etnik-psixoloji xüsusiyyətlərini (xarakterini, ləyaqətini, namusunu, əqidəsini, vətənpərvərlik, etnik hisslərini, əxlaqını, davranışlarının) nümayiş etdirdi.

Bütün dünya bir daha gördü ki, bu xalq yenilməzdi, əyilməzdi, düşmən qarşısında baş əyməzdir. Azərbaycanın bu ağır günlərində Ulu öndərimiz H.Ə. Əliyev böyük Rus imperiyasından qorxmadı, əyilmədi, öz canını vətən uğrunda fəda etməyə hazır oldu. O, bir millət oğlu kimi xalqının harayına gəldi, bütün dünyaya bu faciə haqqında etirazını bildirdi. Sovet İKP sıralarından çıxmağını bəyan etdi. Bu sadə bir iş deyildi. Bu Heydər Əliyev kimi millət oğlunun, qeyrətli, mübariz, iradəli, ağıllı, təmkinli şəxsiyyətinin hünəri idi. O, əlini xalqının çiyninə qoyub ona polad dirək oldu, həyat oldu, ümid güvənc yeri oldu. Xalqını ucaltdı, bununla özü daha da ucaldı. Elə bir vaxtda millətin içindən belə bir qeyrətli oğulun çıxması Azərbaycan xalqının böyüklüyünü dünyaya bir daha tanımaq üçün bir mesajı idi. O, həmişə deyirdi “

Hər bir insana onun mənsub olduğu milli mənsubiyyət, onun qürur mənbəyidir. Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən Azərbaycanlıyam. Mən xalqımın, vətənimin yolunda şəhid olmağa hazıram” (16, s. 66) Heydər Əliyevin belə etnik-millî davranışları müasir yeniyetmələr üçün bir nümunədir. Valideynlər, müəllimlər və tərbiyəçilər Heydər Əliyevin proqram xarakterli bu tövsiyələrindən istifadə edərək yeniyetmələrdə milli vətənpərvərlik hissi toxumunu səpməli, onları bu ruhda həyata hazırlamalıdırlar.

Azərbaycanlı yeniyetmələrdə etnik-millî hisslərin formalaşdırılmasında “Xocalı” faciəsinin özünəməxsus təsir qüvvəsi var. Bu dəhşətli soyqırım da milləti bir daha oyatdı. Düşməne qarşı nifrət hissini, birə-beş artırdı. Anaları, bacıları, qocaları, uşaqları ayaqyalın meşələrə salmaları, körpə uşaqların analarının qucağında, döşü ağzında acından ölmələri, düşməne qarşı nifrət hissini formalaşdırdı.

Azərbaycanda milli-etnik hisslərin formalaşdırılmasını, bir millət kimi dövlətin, xalqın ətrafında birləşmələrini labüd etdi. Bütün bu hadisələr xalqımızı bir daha düşünməyə öz kimliyini dərk edib, özünə, öz soykökünə qayıtmasına məcbur etdi. Azərbaycan xalqının adı vətəndaşından tutmuş, generallarına, ziyalılarına, əsgər və zabıtlarına yeniyetmə və gənclərinə qədər hamı ayağa qalxdı və ölkənin baş komandanı Cənab İlham Heydər oğlu Əliyevin əmri ilə cəbhəyə getməyə hazır olduqlarını bildirilər. Bunun ən bariz nümunəsi özünü 2016-cı il

“Aprel döyüşləri”ndə göstərdi. 2016-cı il mart ayının 31-dən aprelin 1-nə keçən gücə ermənilər xaincəsinə ölkəmizin sərhədlərinin pozaraq hücumu keçdilər. Ayıq-sayıq əsgərlərin, zabıtların, komandirlərin silaha sarılaraq, əsil vətənpərvər, milli qürur nümayiş etdirərək düşməni geri oturmağa bildilər və işğal olunmuş torpaqlarımızın iki min kvadrat kilometr sahəsini azad etdilər. Talış və Lələtəpə yüksəkliyi əsgərlərimizin əlinə keçdi.

Burada əsgərlərimiz əsil qəhrəmanlıq, iradə, milli-etnik hisslər nümayiş etdirərək, ürəklərimizə on illərlə yığılıb qalmış düşməne qarşı qisasçılıq hissini düşmənin canlı qüvvəsini məhv etməklə göstərirlər. Düzdür, bu döyüşdə bizim də itkilərimiz oldu. Ancaq bir millət olaraq qürurverici oğul və qızlarımızın da hünəri, iradəsi, namusu, qeyrəti, əqidəsi, xarakteri bir

daha bütün dünyaya bəlli oldu. Neçə-neçə milli qəhrəmanlarımız (Murad Mirzəyev, Şükür Həmidov, Samid İmanov və b.) yetişdi. Bu qəhrəmanların dilində Vətən, torpaq, dövlət, ana, ata, bacı, qardaş ifadələri elə bil yeni bir formada (milli qeyrət, təəssübkeşlik, kökə bağlılıq və s.) səslənirdi. Aprel döyüşlərinə həsr olunmuş materiallarda şəhidlərin və yaralıların, döyüş iştirakçılarının etnik-millî xüsusiyyətlərə aid dedikləri sözlər hər bir Azərbaycanlıda qürur hissi doğurur: "Necə kəsim şah damarımı mən? Axan qan Vətənimdir, Vətənimdir, Vətənimdir" (17, s. 137-246), "Vətən sənə canım fəda", "Şəhidlər ölməz, Vətən bölünməz", "Hər şey vətən üçündür" (17, s. 137).

Xalqımızın qürur mənbəyi olan Aprel döyüşləri bu millətin əyilməzliyini, yenilməzliyini, Vətəni canından əziz tutduqlarını bir daha nümayiş etdirdi. Ermənistan, Azərbaycan, Qarabağ müharibəsində, eləcə də Aprel döyüşlərində xalqımızın, millətimizin, əsgərlərin, milli qəhrəmanların nümayiş etdirdikləri əsil Azərbaycan xalqına xas olan milli şüur, milli kimlik, milli-özünüdərk və digər etnik xüsusiyyətlər müasir Azərbaycanlı yeniyetmələr üçün milli qürur mənbəyidir. Bu təsiredici tarixi faktlardan istifadə edib yeniyetmələrin qəlbinə milli etnik hisslər toxumunu səpmək və onun inkişaf edib, böyüməsinə daim diqqət yetirməliyik. Bakının Nəsimi rayonu 5 sayılı məktəbin VI sinif şagirdləri ilə aparılan bir sorğu bir daha göstərdi. Sorğunun sualları aşağıdakı kimi idi.

1. Aprel döyüşləri haqqında kim məlumat verə bilər?
2. Aprel döyüşləri xalqımıza nə verə bilər?
3. Aprel döyüşlərində hansı strateji yüksəkliklər ələ keçirildi?

Ədəbiyyat:

1. Heydər Əliyev Və Mənəvi Dəyərlər. Bakı, 2003.
2. Orucov H. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət. Bakı, 2002.
3. Heydər Əliyev. Mədəni irsimizin keşiyində. I, II kitablar. Bakı, 2008.
4. S. Xəlilov. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı, 2002.
5. Heydər Əliyev mədəni irsiyyətin keşiyində. I və II kitablar. Bakı, 2001.
6. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1986, 219 s.
7. Hacı Niftəli Şıxlar. 20 Yanvar Fəciəsi. Bakı, 2011, 356 s.
8. R. Mirzəzadə "Genderə Giriş". Bakı, 2004, 120 s.
9. Bayramov Ə.S. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası. Bakı, 2005, 308 s.
10. Bayramov Ə. Etnik psixologiya məsələləri. Bakı, 1996, 190 s.

4. Aprel döyüşləri şəhidlərindən, milli qəhrəmanlarımızdan kimlərin adlarını çəkə bilərsiniz?

Sorğuya 25 (VI sinif) şagirdi cəlb olundu. Müəyyənləşdirici mərhələdə demək olar ki, şagirdlərin heç biri 1, 2, 3-cü suala cavab verə bilmədilər. Dördüncü suala isə şagirdlər yalnız kəndlərindən, məktəblərindən, qohumlarından olan şəhidlərin, milli qəhrəmanların adlarını çəkdi. Şagirdlərlə ikinci dəfə izahedici sorğudan sonra onların yarından çoxu təxminən 55 faizi Aprel döyüşlərinin mahiyyəti, milli qəhrəmanların, şəhidlərin adlarını deyə bildilər.

Azərbaycan psixoloji fikir tarixində ilk dəfə olaraq yeniyetmələrdə milli-etnik hisslərin formalaşdırılması müasir sosial-psixoloji amillərlə əlaqəli surətdə faktiki materiallar əsasında şərh olunur. Bəzi tövsiyələr verilir. Bu baxımdan məqalədə şərh olunan məsələləri yenilik kimi qəbul etmək olar. Mövzu aktualdır. Məsələdə irəli sürülən elmi müddəalardan valideynlər, müəllimlər və digər tərbiyə işçiləri istifadə edə bilərlər. Bu da məqalənin praktik əhəmiyyətinin özündə ehtiva edən məsələlərdəndi.

Problemnin aktuallığı. Azərbaycan xalqı bir millət olaraq öz suverenliyi, azadlığı uğrunda həmişə mübarizə aparmış və heç zaman yadelli işğalçılara, böyük imperiya dövlətlərinə boyun əyməmişdir.

Problemnin elmi yeniliyi. Bütün dünya bir daha gördü ki, bu xalq yenilməzdi, əyilməzdi, düşmənlə qarşısında baş əyməzdi. Bu dəhşətli gündə bəşəriyyət Azərbaycan xalqının qeyrətli oğullarının, qızlarının milli qüruruna, qorxmazlığına heyran oldular.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. Azərbaycan da milli-etnik hisslərin formalaşdırılmasını, bir millət kimi dövlətin, xalqın ətrafında birləşmələrini labüd etdi. Bütün bu hadisələr xalqımızı bir daha düşünməyə öz kimliyini dərk edib, özünə, öz soykökünə qayıtmasına məcbur etdi.

11. Bayramov Ə., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003, 306 s.
12. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Bakı, 2018, 315 s.
13. Rəhilə Elçin. Milli Qəhrəmanım. Bakı, 2018, 165 s.
14. Qaralov Z. Ideologiya və mədəniyyət. Bakı, 2008, 216 s.
15. Murad G. Günnüt Zəfəri. Bakı, 2019, 216 s.
16. Seyidov M.K., Rzayev M. Zamanı Qabağlayan Dahi. Bakı, 2008, 286 s.
17. Murad G. Aprel döyüşləri. Bakı, 2018, 360 s.
18. Azərbaycan folkloru. Bakı, 2005, 306 s.

E-mail: kamale.mail.ru

Rəyçi: dos.T.S. Paşayev

Redaksiyaya daxil olub: 22.08. 2019.

UOT 159.9.072.43

Aynurə Fərda qızı İmanova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Bakı Dövlət Universiteti

II TİP ŞƏKƏRLİ DİABET XƏSTƏLƏRİNİN XƏSTƏLİYƏ MÜNASİBƏTİN PSIXOLOJİ TİPLƏRİ

Айнура Фарда гызы Иманова
диссертант по программе доктора философии
Бакинский Государственный Университет

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОТНОШЕНИЯ БОЛЬНЫХ САХАРНЫМ ДИАБЕТОМ II ТИПА К СВОЕМУ ЗАБОЛЕВАНИЮ

Aynura Farda Imanova
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Baku State University

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE ATTITUDE OF PATIENTS WITH TYPE II DIABETES MELLITUS TO THEIR DISEASE

Xülasə. Məqalədə II tip şəkərli diabet xəstələrinin xəstəliyə münasibət tiplərinin təyin edilməsi üzrə tədqiqatın nəticələri gətirilir. Müəyyən edilmişdir ki, dezadaptasiya mexanizmləri burada əsas rol oynayır və sensitiv, ipoxondrik və təşvişli formaların üstünlüyü ilə formalaşır. Diabet xəstələrində ən çox müşahidə olunan psixi pozğunluqlar xəstəliyin gedişatını əhəmiyyətli dərəcədə ağırlaşdıran amillərdən biridir. Bu da ölüm və əlilliyin artmasına səbəb olur, fiziki fəaliyyətini, sosial və əmək reabilitasiyasını və xəstələrin həyat keyfiyyətini azaldır. Belə bir qənaətə gəlmişik ki, diabetli xəstələrin terapiya və reabilitasiyasının klinik və sosial səmərəliliyi əsasən psixiatrik və psixoprofilaktik müalicənin səviyyəsindən və təşkilindən asılıdır. Bu problemə həsr olunmuş tədqiqatların çox olmasına baxmayaraq, şəkərli diabetdə psixi pozğunluqların inkişafı ilə bağlı proqnoz məsələləri, onların klinik strukturunun xüsusiyyətləri və optimal müalicə metodları kifayət qədər öyrənilməmiş qalır. Eyni zamanda, II tip şəkərli diabet xəstəliyinin gənc əmək qabiliyyətli insanlar arasında yayılma səviyyəsinin artması, tədqiqatımızın kifayət qədər aktuallığını müəyyən edir. Bu patologiyanın müalicəsinə yanaşmalarda keyfiyyətə yeni yanaşmalara ehtiyac olduğunu qeyd etmək lazımdır.

Açar sözlər: şəkərli diabet tip 2, depressiya, xəstəliyə münasibət, həyat keyfiyyəti

Резюме. В статье обобщены результаты исследований по диагностике сахарного диабета 2 типа. Установлено, что механизмы дезадаптации играют здесь важную роль и формируются за счет доминирования сенсорных, ипохондриальных и тревожных форм. Широко распространенные психические расстройства у больных сахарным диабетом являются одним из факторов, который значительно усугубляет течение заболевания. Это приводит к увеличению смертности и инвалидности, снижению физической активности, ухудшению социальной и трудовой реабилитации и качества жизни пациентов. Мы пришли к выводу, что клиническая и социальная эффективность терапии и реабилитации больных сахарным диабетом во многом зависит от уровня и организации психиатрического и психопрофилактического лечения. Хотя существует много исследований по этой проблеме, прогностические проблемы, связанные с развитием психических расстройств при сахарном диабете, их клинической структурой и оптимальными методами лечения остаются плохо изученными. В то же время возросшая распространенность диабета II типа среди молодых людей трудоспособного возраста свидетельствует о том, что наши исследования актуальны. Стоит отметить, что новые подходы к лечению этой патологии требуют качественно новых исследований.

Ключевые слова: сахарный диабет второго типа, депрессия, заболеваемость, качество жизни

Summary. The article summarizes the results of studies on the diagnosis of type 2 diabetes. It has been established that maladaptation mechanisms play an important role here and are formed due to the dominance of sensory, hypochondriac and anxious forms. Widespread mental disorders in patients with diabetes are one of the factors that significantly exacerbate the course of the disease. This leads to an increase in mortality and disability, a decrease in physical activity, and deterioration in social and labor rehabilitation and the quality of life of patients. We came to the conclusion that the clinical and social effectiveness of the treatment and rehabilitation of patients with diabetes mellitus largely depends on the level and organization of psychiatric and psychoprophylactic treatment. Although there are many studies on this problem, the prognostic problems associated with the development of mental disorders in diabetes mellitus, their clinical structure and optimal treatment methods remain poorly understood. At the same time, the increased prevalence of type II diabetes among young people of working age indicates that our studies are relevant. It is worth noting that new approaches to the treatment of this pathology require qualitatively new research.

Keywords: *diabetes mellitus type 2, depression, morbidity, quality of life*

Dünya ölkələrinin çoxunda ürək-damar və onkoloji xəstəliklərdən sonra bilavasitə ölüm səbəbləri arasında üçüncü yeri tutan şəkərli diabetdir (ŞD). Bu xəstəlik vaxtında müalicələrə başlanmadıqda, çox ciddi fəsadlar törədir. Sürətlə inkişaf edən xəstəlik sosial-tibbi problemlər yaradır, ölkələrin iqtisadiyyatına və ailələrin maddi durumuna təsir göstərir. Dünya Səhiyyə Təşkilatının (DST) proqnozlarına görə, diabetdən əziyyət çəkənlərin sayı 2040-cı ilə qədər artaraq 642 milyon nəfərə çata bilər [1].

Azərbaycanda da bu xəstəliyə tutulmaların sayının artması müşahidə olunur. Belə ki, 2017-ci ilin sentyabr ayının əvvəli üçün respublikanın müalicə-profilaktik müəssisələrində qeydiyyatda alınan diabet xəstələrinin sayı 241.223 nəfər təşkil edib ki, onların da 73.367 nəfəri Bakı şəhəri sakinidir. II tip şəkərli diabetdən 29.830 adam, I tip şəkərli diabetdən 211.493 adam əziyyət çəkir. Bütün diabetli xəstələrin 90-98%-ni şəkərli diabet tip 2 təşkil edir. Şəkərli diabet tip 2-yə “yaşlıların” diabeti də deyilir [2].

Şəkərli diabet tip 2-insulinə rezistentliyin üstünlüyü və nisbi insulin çatışmazlığı ilə və ya nisbi insulin çatışmazlığının üstünlüyü, insulinlə rezistentliklə və ya onsuz müşahidə olunan karbohidrat mübadiləsinin pozulmasıdır. Şəkərli diabet tip 2-nin, istərsə də hər hansı bir digər xəstəliyin müalicəsində başlıca məqsəd insanın həyatının keyfiyyətini, mümkün olan bütün müalicə-profilaktik tədbirlərin hesabına yaxşılaşdırmaqdır. Belə ki, xəstənin şəxsiyyəti həm birbaşa xəstəliyin simptomokompleksinin təsirdən, həm də xəstənin öz sağlamlığı ilə bağlı keçirdiyi psixoloji gərginlik nəticəsində dəyişir [3].

Özgüvenliyin və özünü qiymətləndirmənin aşağı düşməsi, həyatından narazılıq, nara-

hatlıq, qəzəb və depressiya kimi halların yaranması müşahidə olunur. Bu problemlər “xəstəliyin daxili təzahürü” (XDT) adlı fenomenin formalaşmasında əsas yer tutur. Uzun sürən xəstəliyə qarşı uyğunlaşma bacarığı XDT-nin müxtəlif dəyişikliklərə uğramasına səbəb olur [4].

Yaranmış qeyri-kafi XDT xəstəliyin gedişatına mənfi təsir edə bilər. XX əsrin ortalarında xroniki xəstəliyi olan pasiyentlərin öz xəstəliklərinə münasibəti və şəxsiyyət tiplərinin bununla əlaqəsi geniş öyrənilməyə başlanmışdır. Meninjer V. və həmkarları xüsusi diabet xəstələrinə məxsus şəxsiyyət tipini ayırd etmişdilər. Onlar təyin etmişdilər ki, bu tip pasiyentlərə əhval-ruhiyyənin azalması, nevrostenik reaksiyalar, laqeydlik hissi, astenik hal və özünü idarə etmənin çətinləşməsi kimi hallar xasdır. Bu kimi hallar depressiyanın yaranmasına gətirir [5].

Depressiya zamanı əhval ruhiyyə aşağı düşür, özünü və öz gələcəyi ilə bağlı mənfi bədbin fikirlər yaranır. Depressiv hal pasiyentin sosial adaptasiyasına və həyat keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Bəzi kompleks tədbirlər diabetin törətdiyi fəsadların qarşısını almağa və ya onların inkişaf sürətini maksimum dərəcədə azaltmağa imkan verir [6]. Çox saylı tədqiqatlar göstərir ki, şəkərli diabetli insanlarda uzun müddətli psixoterapiya və psixoloji yardım üsulları effektivdir. Psixoloji və sosial vəziyyətin qiymətləndirilməsi diabetin müalicəsinin aparılmasının bir hissəsidir. Depressiya, həyəcan, qidalanmanın pozulması və tibbi rejimin riayət edilməməsi ilə nəticələnən şüur pozuntuları kimi psixi-sosial problemlərin skriningi aparılmalıdır [7].

Metod. Xəstəliyə münasibət tipinin psixodiagnostikası “TOBOL” sorğusu vasitəsi ilə aparılmışdır. Bu sorğu V.M. Bexterev adına ins-

titutda hazırlanmışdır. Sorğuda olan suallar əsasında pasiyentin xəstəliyə münasibəti ilə yanaşı müalicə edən həkimə, xəstəyə baxan tibb heyətinə, yaxınlarına və qohumlarına qarşı münasibətini təyin etmək mümkündür. Münasibət tiplərinin təsnifatının əsasında A.E.Liçko və N.Y.İvanov (1980) tərəfindən təklif olunan təsnifat dayanmışdır. Sorğu aşağıdakı münasibət tiplərini ayırd edir: harmonik, erqopatik, anozoqnoz, təşvişli, ipoxondrik, nevrostenik, melanxolik, apatik, sensitiv, eqosentrik, paranoid, disforik tiplər. Bu tiplərin hamısı üç qrupa bölünmüşdür:

-Xəstəliyə şərti olaraq uyğunlaşan tiplər (harmonik, erqopatik, anozoqnoz)

-Xəstəliyə intrapsixoloji istiqamətli münasibət tipi (təşvişli, ipoxondrik, nevrostenik, melanxolik, apatik)

-Xəstəliyə interpsixoloji yönlü münasibət tipi (eqosentrik, paranoid, disforik).

Qarışıq və diffuz forma münasibət tiplərinə də rast gəlinir.

Tədqiqatın məqsədi: II tip şəkərli diabet xəstələrin xəstəliyə münasibət tipini öyrənmək.

Tədqiqat materiallarında aşağıdakı kriterilər nəzərə alınmışdır:

1. əsas diaqnoz - şəkərli diabet tip II;

2. xroniki xəstəliyin müddəti-diaqnoz təsdiq olunan andan altı aydan çox müddətin keçməsi;

3. yanaşı psixiatrik xəstəliyin olmaması.

Alınan məlumatların SPSS-16 proqramında statistik analizi aparılmışdır. İştirak edən xəstələrin hamısı könüllü razılıq ərizəsini imzalamışlar.

Material. 2016-2018-ci illər ərzində Azərbaycan Tibb Universitetinin Endokrinologiya bölməsində ambulator və stasionar qeydiyyatda olan 54 xəstədən toplanmış sorğu materiallarından istifadə olunmuşdur. Xəstələrin çoxusu (94,4%) qadınlar olmuşdur. Tədqiqatda 35-73 yaş arası olan pasiyentlər iştirak etmişdir, orta yaş $45,59 \pm 1.65$ hesablanmışdır. Xəstələnmə müddəti 14 pasiyentdə (26%) 5 ildən az, 6-10 il arası 32 (59,2%) pasiyentdə və 10 ildən çox müddəti əhatə edən 8 (14,8%) pasiyentdə qeyd olunur. Xəstələnmə müddətinin orta rəqəmi 4.42 ± 0.44 olmuşdur. Xəstələrin arasında əmək qabiliyyətli yaşda olanlar (36 nəfərin yaşı 50-dən aşağı) üstünlük təşkil edir. ŞD görə əlillik

qrupu olanların sayı 39 nəfərdir, bu da 72.2% təşkil edir.

Xəstələrin sosial durumları üzrə bölgüsü aşağıdakı kimi: 51.9% - dövlət qulluğunda olanlar, 44.4% - işləyən, 3,7% - işsiz olmuşdur. Yalnız 48.2% xəstələr nikahda qeydə alınmışdır. Təhsil səviyyəsinin göstəriciləri yüksək idi: 24,1% ali təhsilli, 75,9% orta təhsilli idi. Xəstəliyin ağırlıq dərəcəsinə görə bölgü aparılmışdır: I dərəcəli ağırlaşmalar 12 nəfərdə (22,2%), II dərəcəli – 37 nəfərdə (68,5%) və III 5 nəfərdə (9,3%) ağırlaşmalar qeyd olunur.

Xəstəliyin gedişatına görə xroniki forma 16 nəfərdə (29,6%), yarımkəskin vəziyyət 35 nəfərdə (64,8%) və kəskin 3 nəfərdə (5,5%) olmuşdur. Xroniki tip xəstəlik I dərəcəli ağırlaşmaları olanlar arasında daha çox yayılmışdır (66,7%), yarımkəskin tip II dərəcəli ağırlaşmaları olanlarda (76,9%) və kəskin dövr III dərəcəli ağırlaşmaları olanlar arasında (66,7%) yayılmışdır.

Nəticələr: Sorğulardan alınan nəticələrə əsasən demək olar ki, pasiyentlər arasında 51,8%-də daha çox qarışıq tip xəstəliyə münasibət reaksiyaları formalaşmışdır (daha çox ipoxondrik-18,5%, sensitiv 24,05%, təşvişli-20,35%, nevrostenik və erqopatik forma 14,8%). Yalnız bir növ münasibət tipi 27,7% pasiyentlərdə rast gəlinir. Bu formalara harmonik (7,4%), erqopatik (18,5%), və sensitiv (1,85%) tiplər aiddir.

Beləliklə, II tip ŞD xəstələrində xəstəliyə münasibət tipləri dezadaptasiya mexanizmləri əsasında olur və sensitiv (46,25%), ipoxondrik (37%) və təşvişli (33,3%) formaların üstünlüyü ilə formalaşır. Daha az nevrostenik (18,5%), eqosentrik (14,8%) və melanxolik (11,1%) tip münasibət növləri izlənilir.

Təşviş, ipoxondrik, melanxolik, apatik və sensitiv tip münasibət növləri formalaşan bir qrup xəstələrdə sosial və psixi dezadaptasiya kəskin ifadə olunmuşdur. Bu qrupa daxil olan pasiyentlərdə xəstəliyin gedişatı və yarana biləcək ağırlaşmaları haqqında keçirdiyi narahatlıqlar xəstəliyin daxili təzahürünün emosional-afektiv komponentin üstünlüyü ilə formalaşmasına səbəb olur. Pasiyentdə xəstəliyin daxili təzahürünün formalaşmasında təşviş-sensitiv tip münasibət növünün rolu böyükdür. Həmçinin tədqiqatda iştirak edən bu qrup pasiyentlərdə intra- və interpsixoloji dezadaptiv forma münasibət tipinin yaranmasına daha çox rast gəlinir.

Müalicə həkimləri, xüsusən endokrinoloqlar II tip şəkərli diabeti olan pasiyentlərin müalicəsi zamanı onların xəstəliyə münasibət tipini, formalaşmış xəstəliyin daxili təzahürünün xüsusiyyətlərini, depressiya və narahatlığın dərəcəsi-ni nəzərə almaqları ilə xəstənin psixi durumuna və müalicəyə yanaşmasına təsir edə bilirlər. Psixoloq, psixoterapevt və müalicə həkiminin birgə işi nəticəsində xəstənin həyat keyfiyyətini artırmaq, cəmiyyətdə rahat uyğunlaşdırmaq və daha effektiv bərpa-reabilitasiya proqramları hazırlamaq mümkündür.

Problemnin aktuallığı. Bu tədqiqatın məqsədi II tip şəkərli diabetdə psixotik təbiətli psixi pozğunluqlarının klinik təzahürlərinin xüsusiyyətlərinin və optimal müalicə metodlarının tətbiqinin öyrənilməsidir.

Ədəbiyyat:

1. King H, Aubert RE, Herman WH. Global burden of diabetes, 1995–2025 – Prevalence, numerical estimates, and projections. *Diabetes Care*. 1998; 21 (9), p.1414–1431. <http://care.diabetesjournals.org/content/21/9/1414>
2. Мəммədхəsəнов R., Мəхдйев Т. Şəkərli diabet: Monoqrafiya. Bakı, 2017, 319 s.
3. Кошанская А.Г. Взаимосвязи психологических и клинических характеристик у больных сахарным диабетом II типа при различных вариантах его течения. *Dissertasiya*, 2007, с. 22
4. Сидоров П.И., Соловьев А.Г., Новиков И.А. Социально-психологические аспекты качества жизни больных диабетом // *Проблемы эндокринологии*, 2002, т. 48. с. 9-13
5. Meninger W.C. Psychological factors in the etiology of diabetes// *J. Nervo Mentis Dis.*-1995.-Vol.81, № 1.-p.1-13
6. Дробижев М.Ю., Мельникова О.Г., Захарчук Т.А., Дедов И.И. Сахарный диабет и сопутствующие депрессии // *Проблемы эндокринологии.*-2003-Т.49. стр.11-16
7. Суркова Е.В. Знание некоторых психологических факторов в контроле и лечении сахарного диабета // *Проблемы эндокринологии.*-2004-Т.50. стр.44-47

Problemnin yeniliyi. II tip şəkərli diabet xəstələrdə şəxsiyyətlə bağlı və nevroitik pozğunluqların ətraflı təsviri verilmiş, bunların ümumi, psixopatoloji təzahürlər vurğulanmışdır. Diabet vəziyyətdə xəstəliyə reaksiyaların xüsusiyyətləri təsvir olunur, xəstəliyin təbiətindən və şəkərli diabet tipologiyasından asılılığı müəyyən edilir. Şəkərli diabetin gedişatında müalicə üsullarının proqnostik əhəmiyyəti müəyyən-ləşdirilmişdir. Şəkərli diabetdə psixi pozğunluqların müalicəsi sxemi təklif olunmuşdur.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri II tip şəkərli diabet xəstələrdə psixi pozğunluqların quruluşu və klinik xüsusiyyətləri barədə təsəvvür yaradaraq vaxtında diaqnoz qoymaq və müvafiq müalicə metodlarını seçmək üçün istifadə edilə bilər.

E-mail: aynur_imanova@mail.ru

Rəyçilər: *psixol.ü. fəls.dok., dos. Mirəlm Vəliyev, psixol.ü.fəls.dok., dos. Sevinc Allahyarova*

Redaksiyaya daxil olub: 02.10.2019

METODİKA: FƏNLƏRİN TƏDRİSİNİN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

UOT 37.01.

Dilqəm Qasım oğlu Quliyev

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

Sadıq Kazım oğlu Sadıqov

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

Etibar Dilqəm oğlu Quliyev

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

SƏRBƏST, YUNAN-ROMA, ŞƏRQ GÜLƏŞİ VƏ ƏLBƏYAXA DÖYÜŞ NÖVLƏRİ FƏNNİ ÜZRƏ TƏLƏBƏLƏRİN MÜSTƏQİL İŞLƏRİNİN TƏŞKİLİ

Дильгам Гасым оглы Гулиев

доктор педагогических наук, профессор
Азербайджанская Государственная Академия Физической Культуры и Спорта,

Садыг Кязим оглы Садыгов

Азербайджанская Государственная Академия Физической Культуры и Спорта

Этибар Дильгам оглы Гулиев

Азербайджанская Государственная Академия Физической Культуры и Спорта

ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ПО ПРЕДМЕТАМ ВОЛЬНОЙ, ГРЕКО-РИМСКОЙ, ВОСТОЧНОЙ БОРЬБЫ И ВИДАМ РУКОПАШНОГО БОЯ

Dilgam Gasim Guliyev

doctor of sciences in pedagogy, professor
Azerbaijan State Academy of Physical Culture and Sports

Sadig Kyazim Sadigov

Azerbaijan State Academy of Physical Culture and Sports

Etibar Dilgum Guliyev

Azerbaijan State Academy of Physical Culture and Sports

SEVERAL PEDAGOGICAL RECOMMENDATIONS ON ORGANIZATION OF INDEPENDENT WORK OF THE STUDENTS ON FREE STYLE, GREEK-ROMAN, EAST WRESTLING AND HAND-TO-HAND COMBAT DISCIPLINES

Xülasə: Məqalədə, Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının “İdmanın təkmiləşmə barizlik növləri”nin kafedrasında Bolonya prosesinin tətbiqi, təhsilin kredit sisteminin mahiyyəti, tədris prosesində tələbənin müstəqilliyinin artırılması, biliklərin mənimsənilməsində interaktiv metodların təhlili, tələbənin müstəqil işinin tədris prosesində artırılması yolları, tələbə müstəqil işi, onun planlaşdırılması, təşkili, forma və metodları, müstəqil işinin mahiyyəti, «tələbələrə müstəqil işi»nə dair və geniş mənada təhlili, müəssisənin məşğələləri zamanı tələbə müstəqil işinin təşkilinin bəzi pedaqoji məsələləri açıqlanmışdır.

Açar sözlər: *müstəqil iş*, *“sərbəst iş”*, *ali məktəb*, *auditoriya*, *auditoriyadan kənar iş*, *“pedaqoji yanaşma”*, *referat*, *təlimin texniki vasitələri*, *kompyuter texnologiyası*, *tələbə*, *elmi cəmiyyət*, *debat*, *əqli hücum*, *qruplarla iş*, *işgüzar oyunlar*

Резюме: В данной статье описываются применение Болонского процесса, суть кредитной системы образования, повышение независимости студентов в учебном процессе, анализ интерактивных методов усвоения знаний, пути развития самостоятельной работы студентов в процессе обучения, самостоятельная работа студента, ее планирование, организация, формы и методы, сущность самостоятельной работы студента, анализ "самостоятельной работы студентов" в узком и широком смысле, некоторые педагогические вопросы самостоятельной работы студентов во время лекций.

Ключевые слова: *самостоятельная работа*, *независимая работа*, *высшее учебное заведение*, *аудитория*, *внеаудиторная работа*, *“педагогический подход”*, *реферат*, *технические средства обучения*, *компьютерная технология*, *студент*, *научное общество*, *дебат*, *мозговой штурм*, *работа в группах*, *деловые игры*.

Summary: The article is devoted to the application of Bologna process, the essence of education credit system, increment of the student's independence in education process, analysis of interactive methods in knowledge acquisition, ways of development of student's independent work in education process, student's independent work, it's planning, organization, forms and methods, essence of student's independent work, the analysis of "students' independent works" in narrow and wide sense, some pedagogical issues of student's independent work during lectures.

Key words: *“independent work”*, *“free work”*, *high school*, *auditorium*, *extracurricular work*, *“pedagogical approach”*, *abstract*, *technical ways of training*, *computer technologies*, *student*, *scientific society*, *debate*, *banzai charge (mental attack)*, *group works*, *professional games*.

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının “İdmanın təkmübarizlik növlərinin kafedrasında Bolonya prosesinin tətbiqi, təhsilin kredit sisteminə keçidi ixtisasçı tələbələrin daha çox müstəqil çalışmasını tələb edir. Müstəqil çalışan, əməli fəaliyyət göstərən tələbə daha çox bilik qazanır və öyrənir.

Tədqiqatın aktuallığı: Məlum olduğu kimi, keçən əsrin 80-ci illərinə qədər tədris prosesində biliklərin hazır şəkildə yeni nəsə ötürülməsinə üstünlük verilirdi. Bu texnologiya, müəyyən bir dövr ərzində müsbət rol oynamışdır. Lakin təcrübə göstərdi ki, hətta hər beş ildən bir ixtisasartırma kurslarında iştirak etmələrinə baxmayaraq, belə texnologiya ilə hazırlanan kadrların çox az hissəsi gələcək fəaliyyətində müstəqil olaraq öz elmi-pedaqoji və peşə səviyyələrini artırma bilər. Biliyin yeni nəsə ötürülməsi bir proses kimi tədqiqatçıları həmişə narahat etmişdir. Buna görə də belə tədqiqatlar aktuallıq kəsb edir.

Hələ XIX əsrdən məşhur alman pedaqoqu və psixoloqu A. Disterveqin belə bir fikri məlumdur ki, pis müəllim həqiqəti təqdim edir, yaxşısı isə onu tapmağı öyrədir. Bu istiqamətdə mühazirə başlıca olaraq tələbələrin nəzəri hazırlığına, məntiqi nəticələrə gələ bilmək, ümumi-

ləşdirmələr apara bilmək bacarığının formalaşmasına, müstəqil işin əhəmiyyətini başa düşməyə və onun icrasına meyillənməyə, ilkin mənbələrlə və ədəbiyyatla işləməyin məqsədini anlamağa və s. bu kimi xüsusiyyətlərə yiyələnmələrinə kömək etməlidir [2].

Tədris prosesində tələbənin müstəqilliyinin artırılması biliklərin mənimsənilməsində interaktiv metodlardan daha geniş istifadə edilməsini, tələbənin yaradıcı qabiliyyətlərinin inkişafını, onun tələbat və imkanlarını nəzərə alaraq təlimdə fərdi işin imkanlarını artırır. Burada söhbət tələbə müstəqil işinin tədris prosesində artırılmasından gedir. Tələbə müstəqil işi, onun planlaşdırılması, təşkili, forma və metodları, onun nəticəsinin izlənilməsi ali məktəb praktikasında ən zəif nöqtələrdən biridir.

Halbuki bu problemlər nəzəri cəhətdən həmişə alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. L.Q. Vyatkinin, M.Q. Qarunovun, B.P. Yesipovun, V.A. Kozakovun, İ.Y. Lernerin, M.İ. Maxmutovun, N.A. Polovnikovun, P.İ. Pidkasistinin tədqiqatlarında müstəqil iş problemi ümum didaktik, psixoloji və metodik istiqamətdən tədqiq edilmişdir [1].

Həmin tədqiqatlara əsaslanaraq, ilk növbədə, tələbə müstəqil işinin mahiyyətini açıqla-

yaq. Ümumiyyətlə, müstəqil işin mahiyyətinin açıqlanmasında alimlər arasında fikir müxtəlifliyi vardır. Məsələn, bəzi tədqiqatçılar tələbə müstəqil işini tələbələrin özlərinə məxsus fəaliyyəti kimi, bəziləri onların idarə edilən fəaliyyəti kimi başa düşürlər; bəziləri isə mühazirə, seminar və praktik məşğələləri, laborator işləri müstəqil işə daxil edir, bunların köməyiylə müəllimlərin verdikləri məlumatları tələbələrin müstəqil düşüncədən keçirə bildiklərini və müəllimin köməyi olmadan müəyyən tapşırıqları, işləri sərbəst yerinə yetirə bildiklərini qeyd edirlər.

Ümumiyyətlə, pedaqoji ədəbiyyatda «tələbələrin müstəqil işi» anlayışına dar və geniş mənada izah verilir. Tələbənin müstəqil işi dar mənada mənbələrin, dərslərin, əlavə ədəbiyyatın, mühazirə konspektlərinin, seminara, imtahana hazırlaşarkən istifadə edilən ədəbiyyatın oxunması və icmallaşdırılması, geniş mənada isə tədris proqramı üzrə keçirilənlərin, məşğələlərdə verilən materialların qavranılması, ictimai işlərdə inamın, əqidənin formalaşması və möhkəmlənməsi, əhali arasında biliklərin təbliği və s. kimi başa düşülür.

Tələbələrin «Sərbəst iş» mövzuları üzərində işləməsi fənnin daha dərinədən mənimsənilməsinə kömək etdiyi kimi onların, tədqiqatçılıq bacarığını da inkişaf etdirir, elmə həvəsini artırır, müstəqil çalışmaq vərdişlərini möhkəmləndirir.

XXI əsrdə meydana gələn dəyişikliklər, yeniliklər, Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət olaraq fəaliyyəti, demokratik və humanist prinsiplərə üstünlük verilməsi, tədrisdə yeni didaktik tərzlər və metodlar, innovasiyalar və s. istər mühazirənin məzmununda, istər onun elmi, didaktik, metodik istiqamətində, istərsə də şərh və təqdimat üsullarında yeniliklərdən fəal istifadəni zəruri etmişdir. Ona görə də mühazirənin tələbə müstəqil işi üçün yaranmış imkanlarından istifadə etməmək mühazirənin əhəmiyyətini aşağı salmaq demək olar.

Müasir dövrdə yüksəkixtisaslı mütəxəssis və elmi-pedaqoji kadr hazırlığına bu istiqamətdən yanaşılır, onların hazırlanmasının qarşısına keyfiyyət baxımından yeni tələb - tələbəni təhsilin biliyi passiv mənimsəyən obyektindən, biliyin fəal yaradıcısı olan subyektinə çevirmək tələbi qoyulur. Belə ki, müasir tələbə müəyyən bir elmi problemi formalaşdırmağı, onun həlli yollarını araşdır-

ıb tapmağı, nəticəni müəyyənləşdirməyi və onun düzgünlüyünü sübut etməyi bacarmalıdır.

Deməli, biliyin hazır şəkildə yeni nəsəyə ötürülməsi (bilik öyrətmək) texnologiyası öyrənənlərin biliyi müstəqil yolla əldə edə bilməsinə şərait yaradılması (bilikləri öyrənməyi öyrətmək) texnologiyası ilə əvəz edilməlidir. Pedaqoqlar biliyin yeni nəsəyə verilməsi texnologiyasında baş verən belə dəyişikliyi təlim paradigmasından təhsil paradigmasına keçid kimi qiymətləndirirlər: müasir dövrün ali təhsil qarşısına qoyduğu tələb bundan ibarətdir. Məsələnin belə qoyuluşu ali məktəbdə tələbə müstəqil işinin tədris prosesinin əsas tərkib hissələrindən birinə çevrildiyini qəbul etməyi tələb edir.

Psixologiyadan məlumdur ki, insan bilik üzərində nə qədər hərtərəfli işləsə, ona müxtəlif cəhətlərdən yanaşsa, o hafizədə daha möhkəm yer tutur. Çünki, tələbə material üzərində müstəqil işləyərkən onu hərtərəfli təhlil edir, şüurunda eyni bir məsələyə bir neçə dəfə qayıtmalı olur. Bütün bunlar da həmin materialın hafizədə uzun müddət qalmasına, praktik əhəmiyyət kəsb etməsinə səbəb olur [10].

Müasir gənc mütəxəssis yüksək bilik və dünyagörüşünə malik olmaqla bərabər, həm də tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinə malik olmalı, müstəqil düşünməyi, müstəqil qərarlar çıxarmağı bacarmalıdır. Bunun üçün də indiki şəraitdə - təhsilin qlobal xarakter aldığı bir dövrdə tələbənin proqram materialına sahib olması minimum tələb hesab edilə bilər, geniş nəzəri bilik və dünyagörüşünə sahib olmaq üçün isə daha çox oxumalı, əlavə və ilk mənbələrdən istifadə etməli və bilikləri genişləndirmək və tətbiq etmək lazımdır.

Bu baxımdan fənni tədris edən müəllim tələbələrə müstəqil çalışmağı, daha çox düşünməyi məsləhət görməli, onların tənqidi və yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirməlidir.

Mahiyyət etibarilə ali məktəbdə müstəqil işin təşkili tələbələrdə sərbəst öyrənmə fəaliyyətini gücləndirməyə xidmət edir. Tədris planlarının təhlili göstərir ki, ali məktəblərdə tədris auditoriya məşğələlərinin saatlarının miqdarı azalır və buna müvafiq olaraq verilən nəzəri biliklərin də həcmi azalır.

Dünyanın qabaqcıl ali 142 məktəblərində də auditoriya məşğələlərinin saatlarının miqdarı azdır. Burada məqsəd tələbələrin auditoriya məşğələlərində həddən artıq yüklənməsinin qar-

şısını almaq və tələbələrin müstəqil bilik əldə etmələrinə şərait yaratmaqdır. Tələbə müstəqil işi növlərindən asılı olaraq həm auditoriyada, həm də auditoriyadan kənarda həyata keçirilə bilər. Ali məktəblərdə apardığımız tədqiqatlar zamanı tələbə müstəqil işinin təşkili baxımından çoxlu nöqsanların mövcud olduğu müəyyənləşdi. Məsələn, mühazirə məşğələləri zamanı biliklərin mənimsənilməsi üçün ən azı tədris materialını anlamaq və yaradıcı şəkildə qavramaq zəruridir. Reallıqda isə, əksər hallarda, xüsusən də aşağı kurs tələbələri mühazirəni yadda saxlamaqla kifayətlənilir. Müəllimlər isə bu incə məqama diqqət yetirmir, tələbələrə verdikləri materialı həddən artıq yüksək qiymətləndirirlər. Halbuki təcrübə göstərir ki, proqramın olmasına baxmayaraq, müəllimlər fəndaxili və fənlərarası əlaqənin, ardıcılıq və varislik prinsiplərinin tələblərini tez-tez pozurlar. Daxili məntiqi əlaqələr zəif olduqda isə tələbənin bu bilikləri yadda saxlamaq imkanları da az olur. Belə meyl xüsusilə fundamental hazırlıq tələb edən fənlərin öyrənilməsi zamanı daha təhlükəli xarakter daşıyır. Həm auditoriyada, həm də auditoriyadan kənar tələbələrin müstəqil işi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Bəzən auditoriyada yol verilən nöqsan auditoriyadan kənar tələbə müstəqil işinin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Məsələn, təhsil standartlarında auditoriyadan kənar məşğələlərə auditoriya saatının yarısı qədər vaxt ayrılmasına baxmayaraq, bu normativə, demək olar ki, az hallarda əməl edilir. Auditoriyadan kənar məşğələlər üçün tapşırığın sayı, həcmi adətən kafedra və müəllimlər tərəfindən müəyyənləşdirilir. Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, bu materiallar hazırlanarkən «nə qədər çox və çətin olsa, bir o qədər yaxşıdır» prinsipinə daha çox istinad edilir, heç də həmişə verilən tapşırığın çətinlik dərəcəsi və onun hazırlanması üçün tələb olunan vaxt düzgün müəyyən edilmir. Bu isə əksər hallarda tələbənin evə verilən tapşırıqları formal yerinə yetirməsi, yoldaşından köçürməsi və s. ilə nəticələnir [13].

Göründüyü kimi, hər hansı bir ehtiyatsız «pedaqoji yanaşma» tələbənin müstəqil işi nəinki yaradıcılıqla yerinə yetirməsinə mənfi təsir göstərir, hətta müstəqil işin formal yerinə yetirilməsinə, pedaqoji cəhətdən heç bir əhəmiyyət daşımayan tapşırığa çevrilməsinə səbəb olur. Müəllimlər həm auditoriya, həm də auditoriyadan kənar tələbə

müstəqil işinin keyfiyyətini artırmaq üçün bu məqamlara xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

Mühazirə ali məktəbdə təlimin əsas təşkili forması və eyni zamanda təlimin fəal metodu kimi qiymətləndirilir. Təcrübədə mühazirənin məqsədəuyğun olaraq informasiyaverici, inam və əqidə formalaşdırıcı, tələbələri müstəqil işə yönəldici formalarından, eləcə də problemli mühazirə, dialoq-mühazirə və s.-yə istifadə olunur.

Təəssüf ki, ali məktəbdə apardığımız tədqiqatlar zamanı mühazirəyə müstəqil yiyələnmə vasitəsi kimi yanaşanların sayının çox az olduğu müəyyən edilmişdir. Belə ki, «mühazirənin rolu və əhəmiyyətini başlıca olaraq nədə görürsünüz?» sualına respondentlərin 65%-i «proqram materialının ardıcıl şərhində» və «proqrama uyğun olaraq informasiya verməkdə», yalnız 27%-i «tələbənin idrak fəaliyyətinin inkişafı və məntiqinin gücləndirilməsində» «elmin həyatı potensialının dərk edilməsində» müstəqil yiyələnmə imkan və yollarının açıqlanmasında» cavablarını vermişlər.

Halbuki mühazirə məşğələləri tələbənin müstəqil işinin təşkili baxımından geniş imkanlara malikdir. Fikrimizi sübut etmək üçün, qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi baxımından ali məktəbdə təsadüf etdiyimiz mühazirə formalarına diqqət yetirək [1,14]:

1. Əvvəlcədən icmallaşdırılmış mühazirə. Mühazirəçi dərslərdən və ya əlavə ədəbiyyatdan istifadə edərək, keçəcəyi mövzunu icmallaşdırır. Dərs zamanı heç bir improvizasiya etmədən, sadəcə, həmin icmal oxuyur. Belə mühazirədə faktlar da, şərtlər də köhnə olur. Əlbəttə, belə mühazirə tələbəni müstəqil işə həvəsləndirmir.

2. Tezislər əsasında oxunan mühazirə. Mühazirəçi mühazirəyə hazırlaşarkən deyəcəyi fikirləri qruplaşdırır və mətnin tezislərini müəyyənləşdirir. Əlbəttə, bu da geniş mətnə yox, yaddaşa əsaslanır. Belə mühazirə əvvəlki formada əhəmiyyətli, lakin əhatəliliyi, faktların elmi təhlili ilə diqqəti cəlb etmir. Harada problem situasiyası yaratmaq, harada diskussiyaya yer vermək, harada interaktiv metoddan istifadə etmək və s. kimi fəallıq yaradan məqamlar da yerində olmur, ya da tamamilə unudulur.

3. Tələbə ilə dialoqa üstünlük verilən mühazirə. Mühazirəçi mövzuya uyğun olan ədəbiyyatla ətraflı tanış olur, onları öyrənir, əhatəli mühazirə mətni hazırlayır və ya onu şərh üçün

tezisləşdirir. Mühazirənin planını tərtib edir, istifadə edilən ədəbiyyatı göstərir, tələbəyə hazırlaşmaq üçün məsləhət görülən ədəbiyyatın siyahısını müəyyənləşdirir. Mühazirə mətnini müşayiət edən sxemləri, qrafikləri, slaydları hazırlayır. Düşündürücü sualları hazırlayır. Fənnin digər mövzuları ilə, eləcə də digər elmlərlə əlaqə üçün məqamları müəyyənləşdirir və məzmunu konkretləşdirir və s. Mühazirəçi hazırladığı mətni onun planı və tezisləri üzrə səlis, rəvan, aydın nitqlə, məntiqi əlaqəliliklə, faktların elmi təhlili ilə şərh edir, tələbələrə mühazirənin fəal iştirakçılarına çevirir, onları düşündürür, tez-tez tələbələrə dialoqa girir, qarşıya qoyulmuş problemi birlikdə həll edir, düşüncələri ümumiləşdirir və nəticə çıxarır. Beləliklə, təkcə rəşional baxımdan deyil, emosional cəhətdən də yüksək səviyyəli məşğələ alınır.

4. Sual-cavab üzərində qurulan mühazirə. Müəllim mühazirə mətnini əvvəlcədən tələbələrə təqdim edir və mühazirənin keçiriləcəyi vaxt tələbələrə elan olunur. Mühazirə zamanı müəllim mühazirənin məzmununu səlis, rəvan, aydın nitqlə, məntiqi əlaqəliliklə, faktların elmi təhlilini qısa şəkildə tələbələrə çatdırır. Sonra tələbələr müəllimə suallar verir. O, suallara birbaşa cavab vermir, tələbə ilə dialoqa girərək, problemin tələbə tərəfindən həll edilməsi üçün şərait yaradır, onları axtarıcılıq və ya qismən axtarıcılıq prosesinə cəlb edir, auditoriyada tələbələrin diskussiyaya girməsinə imkan yaradır. Nəticədə tələbələrə mühazirənin fəal iştirakçılarına çevirir, onları düşündürür və qarşıya qoyulmuş problemi birlikdə həll edir. Belə mühazirələr tələbənin idraki fəallığı ilə fərqlənir.

Bütövlükdə götürdükdə tələbələrə düşündürən, onların da iştirakilə problemləri həll edə-edə oxunan və duyğuları oyadan mühazirələr daha diqqətlə, daha maraqla dinlənilir. Təkcə material toplamaq və mətn hazırlamaq mühazirəçi üçün azdır. Mühazirəçi yüksək nitq mədəniyyətinə malik olaraq, dilin zənginliyindən, jest və mimikadan istifadə etdikdə, əyaniliyi yerli yerində mövzu ilə sıx bağlayaraq nümayiş etdirdikdə, mühazirə tempini gözlədikdə, mühazirəni toplanmış materialların sadəcə, ötürücüsü kimi deyil, ideyalar, fikirlər müəllifi kimi inamla, sübutlu-dəlillə, ağıllı və orijinal həmsöhbət, əsl alim kimi çatdırdıqda tələbələrin böyük marağına və razılığına səbəb olur.

Tələbələr elmin inkişafını proqnozlaşdırən, yenilikçi alim-müəllimin hər fikrinə diqqətli olmağa çalışır, ondan öyrənir və onun məsləhət və tapşırıqlarını böyük inamla yerinə yetirirlər – nəticədə müstəqil fikri fəallığa yiyələnir, müstəqil işlərin öhdəsindən lazımınca gələ bilirlər.

Burada mühazirəçinin şəxsiyyət bütövlüyü, əxlaqi, mənəvi saflığı, yüksək elmi-ixtisas hazırlığı, humanizmi, xeyirxahlığı, ədaləti, obyektivliyi, prinsipiallığı, tələbələrlə işləmək həvəsi, alimlik dəyəri, natiqliyi mühüm təsiredici amil rolunu oynayır. Digər bir amil isə mühazirənin elmi-metodik təminatının yüksək olması, dil gözəlliyidir. Belə olmasa, mühazirəçi öz funksiyasını yerinə yetirə bilməz.

Bir neçə onillik bundan əvvəl dərslərlik və digər tədris vəsaitlərinin az olduğu bir vaxtda mühazirə bilik, məlumat verən əsas vasitə idi. İndi isə belə deyil. Mühazirə oyadıcı, düşündürücü, istiqamətverici, inkişafetdirici, müstəqil fəaliyyətə hazırlayıcı bir vasitəyə çevrilməlidir. Biliyi, məlumatı hazırda dərslərlərdən, kitablardan, İnternetdən və s. almaq olar.

Amma alim-müəllim baxışını, səsinə, ifadə tərzini, şərh, tapşırıq tonunu, məqama, ehtiyaca görə problemin izahını, ünsiyyətin görünən və simvolik təzahürünü yalnız insanın özü həyata keçirə bilər.

Ona görə də, hazırda mühazirə daha çox psixoloji təsirə malik, insanı ünsiyyəti yaşadan və insanilik yaradan bir funksionu daşımağa başlamışdır. Odur ki, mühazirəni elə qurmaq, elə aparmaq lazımdır ki, o, tələbələrin sosial, psixi, elmi-idraki, müstəqil fəaliyyət imkanlarını artırsın.

Buradan da belə nəticə çıxır: mühazirənin müasir əhəmiyyəti bir də ondadır ki, tələbə müstəqil işi üçün geniş imkana malikdir. Hər bir mühazirəçi bu imkandan daha səmərəli istifadə etməklə tələbə müstəqil işinin sonrakı mərhələlərinin və səviyyəsinin reallığını təmin edə bilər.

Alimlərin tədqiqatlarında da mühazirəyə sadəcə, mövzunun dərslərlik və ya hər hansı ədəbiyyat üzrə nəqli kimi baxılmır. İ.M. Feyqenberqin yazdığı kimi «...mühazirə sualları üzə çıxarmalı və onlara kitabda, səlahiyyətli adamlarla (xüsusən müəllimlərlə) söhbətdə, müşahidələrdə, düşüncələrində, eksperimentlərdə cavab tapmağa həvəsləndirməli, nəhayət, cəhd göstərmə

qabiliyyətini inkişaf etdirməli, lazımı məlumatı tapmağı və onları təhlil etməyi öyrətməlidir».

Müşahidələrimizə əsasən deyə bilərik ki, dəqiq və texniki elmlərə, təbiət elmlərinə nisbətən humanitar və ictimai elmlər, xüsusilə pedaqoji elmlər üzrə oxunan mühazirələrin böyük əksəriyyəti passiv informasiyaötürücü və məlumatverici xarakterə malik olur. Lakin son bir neçə ildə pedaqoji elmlər üzrə mühazirələrin didaktik metodik səviyyəsi xeyli artmış, interaktiv metodlardan istifadəyə keçilmiş və mühazirələrin hazırlayıcı və inkişafetdirici səviyyəsi, tələbəni müstəqil işə, axtarıcılığa yönəltmə səviyyəsi yüksəlmişdir.

Deyilənlərin praktik əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə biz "İdmanın təkmübarizlik növlərinin kafedrasının fənni üzrə tələbələrin "sərbəst iş" mövzularının yazılmasına dair metodik məsləhət sərbəst, Yunan-Roma, cüdo, karate və əlbəyaxa döyüş növləri üzrə ixtisası üzrə təhsil alan üç kursu (I-III kurs) tədqiqatə cəlb etdik. "İdmanın təkmübarizlik növlərinin kafedrasında mühazirə aparan müəllimlərin işinə müdaxilə etmədən nəticələri öyrəndik. Bizim təqdim etdiyimiz sistemin əsas tələbləri bunlar oldu" [7,14]:

1. Mühazirələrin başlanğıcından problem yaradılsın, suallar qoyulsun.

2. Məlumat və informasiyalar əsas anlayışlar üzərində qurulsun. Çatmayan hissələri, deyilməyən məlumatı əldə etmək tələbələrə həvalə edilsin.

3. Problemlər həll edilərkən faktlara, nümunələrə müraciət zamanı tələbələrin fəallığına diqqət yetirilsin. Onların fikir və mülahizələri şərhə daxil olunsun və hamı tərəfindən ona münasibət bildirilsin, müəllim özü həqiqəti ümumiləşdirdisin.

4. Mühazirə zamanı sxemlərdən, qrafiklərdən, slaydlardan və s. texniki vasitələrdən istifadə edilsin.

5. Mövzunun şərh zamanı tələbələrin idrak fəallığını artırmaq üçün debat, əqli hücum, qruplarla iş, işgüzar oyunlar və s. bu kimi metodlardan istifadə olunsun.

6. Tələbələrə referat hazırlamaq, ədəbiyyatla tanış olmaq üçün zəruri tapşırıqlar verilsin və s.

Mühazirəçi müəllimlər təqdim etdiyimiz tələbləri nəzərə alaraq kurs tələbələrinə oxuduqları mühazirələrdə müstəqil fikri fəaliyyətə, müstəqil işə həvəs göstərən tələbələrin sayının

mühazirədən-mühazirəyə artdığının şahidi oldular. Mühazirələri təklif etdiyimiz metodika üzrə aparılan qruplarda kursun sonunda eksperimentin nə dərəcədə uğurlu olmasını müəyyən etmək üçün müxtəlif mövzularda diskussiyalar aparıldıq. Onlardan birinə diqqət yetirək. Proqrama müvafiq olaraq ilk mövzuda «Pedaqogikanın digər elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi» sualı var idi. Həmin sual üzrə tələbələrlə müzakirə aparıldı. Mühazirənin ənənəvi tədris təcrübəsi əsasında aparıldığı tədris qruplarında tələbələr pedaqogikanın qarşılıqlı əlaqə saxladığı elmləri sadaladılar. Bir neçə tələbə pedaqogikanın nə üçün psixologiya, biologiya, fəlsəfə, sosiologiya ilə əlaqəsi olmasının səbəblərini də göstərdi. Lakin mühazirədə və dərslikdə verilən məlumatlardan irəli gedə bilmədilər, həm də cavablar şəxsi münasibəti və təcrübə biliyi əhatə etmirdi, verilmiş materiallardan öyrənilmişlərin ifadəsi idi. Amma təklif edilən metodika ilə işləyən mühazirəçilərin qruplarında pedaqogikanın, müəllimin qeyd etmədiyi, bir neçə elmlə (məsələn, kosmoqrafiya, ekologiya, demoqrafiya, kulturologiya, ilahiyyat və s.) əlaqədar olduğunu bildirdilər və bunu mütləq etdikləri ədəbiyyatdan əlavə, öz şəxsi iddiaları ilə sübut etməyə çalışdılar, pedaqogikanın qarşılıqlı əlaqə saxladığı elmlərin sxemini təqdim etdilər və sxemdə bu elmlərin əlaqəsinin nə dərəcədə, nə üçün olduğunu sübuta çalışdılar, həm də şablon deyil, hərə öz münasibətini bildirməyə meyl göstərdi.

Göründüyü kimi, mühazirə tələbələri həm də seminar və laboratoriya məşğələlərində fəal olmağa hazırlaya bilər. Ali məktəblərdə pedaqoji eksperiment apararkən müəyyən oldu ki, o müəllim tələbələrin istər müstəqil intellektual, yaxud ictimai və digər fəaliyyət sahələri üzrə fəallığına nail ola bilər ki, o, təlim-tərbiyə prosesində fəaliyyətini 5 əsas komponent üzrə ardıcıl qurur və onu inkişaf etdirir. Həmin komponentlər bunlardır: bilik, bacarıq, vərdiş, münasibət-ünsiyyət, fəaliyyətdə yaradıcılıq.

Bilik, bacarıq, vərdiş çoxdan qəbul edilmiş pedaqoji anlayışlardır. Lakin nə qədər qəribə olsa da, münasibət-ünsiyyət və fəaliyyətdə yaradıcılıq komponentləri tədqiqatçılar və alim pedaqoqlar tərəfindən birmənalı şəkildə rəğbətləndirilsə də, pedaqoji ədəbiyyatda fəal anlayışlar kimi diqqəti cəlb etməmişdir. Halbuki, pedaqoji proses insanlararası münasibət və ünsiyyət-

də təzahür edir və bu subyektin subyektə təsiri, yaxud subyektlərarası əlaqələr fonunda təcəssüm olunur. Mühazirə oxuyan müəllimi onlarla tələbə dinləyir, onun tək-cə sözləri deyil, səsinin tonu, təbəssümü, baxışı da dinləyənlərlə əlaqəni, ünsiyyəti formalaşdırır. Müəllim-tələbə arasında yaranan rəğbətli, ehtiramlı münasibət, qarşılıqlı anlaşıma ünsiyyəti tələbədə mühazirəçinin məşğələlərinə, dediyi sözlərə, apardığı kursa məhəbbət yaradır. Hətta alim mühazirəçinin özünün şəxsi yaradıcılıq fəaliyyəti onu sevən, dəyərləndirən tələbələrə sirayət edir, onlarda müəllimləri kimi mühazirə söyləyə bilmək, əsərlər yazmaq həvəsi oyadır.

Beləliklə, mühazirəçi metodik tapşırıq və tələbləri, həm də şəxsi nümunəsi ilə tələbəyə psixoloji təsir göstərir. Təcrübə və müşahidələrimizdən aldığımız bu effekt, təəssüf ki, tədqiqatlarda öz əksini tapmır. Başqa sözlə desək, tədqiqatçılar bu effektə diqqət yetirməmişlər. Bunun əsas səbəbi odur ki, uzun illər ərzində yaşadığımız ölkədə öyrədən-öyrənən münasibəti subyekt-obyekt münasibəti kimi qurulmuşdur. Hazırda bu münasibət subyekt-subyekt kimi qəbul edildiyindən insaniliyin - insani münasibət və ünsiyyətin həm müəllim, həm də tələbə fəaliyyətinin uğurlu qurulmasında həlledici psixoloji təsirə malik olduğu qabarıq şəkildə meydana çıxır.

Pedaqoji eksperiment zamanı biz tələbələrin müstəqil işə stimullaşdırılmasına xüsusi önəm veririk. Məlum oldu ki, mühazirəçi tələbələrə müstəqil işə stimullaşdırdıqda daha yüksək nəticə əldə olunur. Belə hallarda psixoloji təsir ön planda dayanır. Stimul sanki tələbəni oyanışa səsləyir, impuls göndərir, hissə, fikrə, hərəkətə təkan verir. Mühazirədə irəli sürülmüş fikir və ideyalara münasibət bildirmək üçün tələbələr həm qrup formasında, həm də fərdi formada işə qoşula bilirlər. Bu zaman qrupların yaxud fərdlərin arasında bir növ rəqabət, yarış yaranır. Müəllim ən düzgün, ən optimal tələbə fikrini, elmi əsaslandırılmış münasibəti yüksək qiymətləndirir. Stimul rəğbətləndiriləni daha yeni axtarışlara sövq etdiyi kimi, digərlərini də fəallaşmağa, əlavə ədəbiyyatdan istifadəyə həvəsləndirir. Maraqlı bir məqama da diqqət yetirmək istərdik. Bəzən tələbə müstəqil işinin mühazirənin hansı mərhələsində həyata keçirilməsinin mümkünlüyü məsələsi müzakirə olunur.

Fikrimizcə, belə mübahisə yersizdir. Belə ki, eksperiment zamanı müəyyən oldu ki, mühazirədə tələbə müstəqil işi imkanları üçün həm girişdə, həm şərh zamanı didaktik səviyyənin təminatında, həm də ümumiləşdirmə və nəticələrin yekunlaşdırılmasında tapmaq mümkündür.

Beləliklə, deyilənləri ümumiləşdirərək, mühazirənin tələbə müstəqil işi üçün açdığı imkanları aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar [12].

1. Nəzəri hazırlıq istiqamətində: - Anlayışlara münasibət formalaşdırılır; - Problemi qaldırmaq metodikası ilə tanışlıq yaradır; - Faktları ümumiləşdirmə, müqayisə aparma və nəticə çıxara bilmə qabiliyyətini inkişaf etdirir; - Psixoloji yanaşma və təsir mexanizmi ilə tanış olur; - Elmi-nəzəri məlumatlarla silahlanır.

2. Praktiki işə hazırlıq istiqamətində: - Didaktik tələbləri praktik olaraq öyrənir; - Mətnin hazırlanması, şərh, mənbələrdən, ədəbiyyatdan istifadə metodikasına yiyələnir;

- Təlimin texniki vasitələrindən və kompüter texnologiyasından istifadənin əhəmiyyətini dərk edir. Mühazirə seminar və praktiki məşğələlərlə əlaqələndirildikdə (mühazirədə qaldırılan problemlərin seminarda tələbələr tərəfindən həll edilməsi, yaxud fakt və məlumatların dərinləşdirilməsi və s.) daha səmərəli nəticələr verir.

Tədqiqat prosesində müəyyənləşdirdiyimiz bir cəhəti də qeyd etmək istərdik: tələbə müstəqil işinin uğurlu təşkili və həyata keçirilməsi üçün tələbələrə irəlicədən psixoloji və nəzəri cəhətdən hazırlamaq lazımdır. Bu daha çox problemli mühazirəyə aiddir. Ümumiyyətlə, pedaqoji elmlər üzrə mühazirələr məzmunca yaradıcılığın inkişaf etdirilməsi yollarını, formalarını, faktik elmi nəticələri və s. əhatə etməklə tələbələrin bu istiqamətdə psixoloji hazırlığına kömək edir. Mühazirə elmi-nəzəri biliklər verməklə idrak fəallığını artırır, dərk etməni gücləndirir. Yaradıcılıq isə idraka, onun imkanlarına, xarakterə, meyl və qabiliyyətə söykənir. Məlum həqiqətdir ki, yaradıcılıq əqli fəaliyyətin ən yüksək səviyyəsidir. Mühazirə və digər müstəqil işlər tələbəni bu «ən yüksək səviyyəyə» qaldırmasa da, onu bunun üçün hazırlayır.

Tələbə müstəqil işi tələbənin fənnə, elmə, ixtisasa məhəbbəti ilə cəllalanarsa, yaradıcılıq işinə çevrilə bilər. Bir məqama da diqqət yetirmək vacibdir. Mühazirə zamanı auditoriyada tələbələrə verilən materialları onun necə mənim-

sədiyinə nəzarət edilməlidir. Təbii ki, bunun üçün müxtəlif (məsələn, dialoq) metodlarından istifadə edərək, tələbənin müəllimin mühazirə dediyi anda məlumatları necə mənimsədiyini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Bu zaman tələbələrə iki istiqamətdə suallar verilə bilər: a) müəllim mühazirədə bir müddət əvvəl dediyi məsələ ilə əlaqədar verdiyi suallar; b) yaradıcı suallar. Tələbə suallara cavab verərkən müəllim bir tərəfdən tələbənin deyilən məsələləri necə mənimsədiyini izləyə, digər tərəfdən tələbənin məsələyə yaradıcı yanaşa bilib-bilmədiyini müəyyənləşdirə bilər. Belə məqamlarda təcrübəli müəllimlər adətən problem situasiya yaradır və problemi tələbələrlə birlikdə həll etməyə çalışırlar. Əgər tələbələr problemi həll edə bilməsələr, özü onlara müəyyən köməklik edir, elə şərait yaradır ki, sonda tələbələr problemi «özləri» həll etmiş olsunlar.

Deyilənlərdən aydın olur ki, tələbə müstəqil işinin təşkilində mühazirə başlanğıc rol oynayır. Başqa sözlə desək, tələbə müstəqil işinin təşkili məhz mühazirə məşğələsində başlanır, seminar və praktik məşğələlərdə və auditoriyadan kənar formalar vasitəsilə davam edir. Burada bir məntiq aydındır: mühazirə məşğələsində tələbə müstəqil işi nə qədər səmərəli təşkil edilərsə, tələbənin sonrakı idraki fəaliyyətinin səmərəsi bir o qədər yüksək olur. Məsələnin belə qoyuluşu tələbə müstəqil işinin təşkilində mühazirə məşğələlərinin əhəmiyyətini artırır.

Təcrübələrdən məlum olur ki, tədris işi yüksək təşkil edilən akademiya tələbələr elmi-tədqiqat işlərinə də böyük həvəs göstərir, “Sərbəst iş” üzərində də fəallıqla çalışırlar. “Sərbəst iş” mövzuları tələbələr tərəfindən sərbəst şəkildə seçilir. Fənn müəlliminin təklifi ilə də tələbə mövzu götürüb üzərində işləyə bilər.

“Sərbəst iş” tələbənin kiçik elmi tədqiqat işidir – deyə bilərik. Tələbə mühazirədən eşitdiklərini, seminar məşğələlərindən öyrəndiklərini, əlavə materiallardan mənimsədiklərindən istifadə edərək, sərbəst iş üzərində müstəqil olaraq yaradıcı fəaliyyət göstərir. Tələbənin sərbəst, müstəqil şəkildə çalışması bir tərəfdən proqram materialının nə dərəcədə mənimsədiyinə, o biri tərəfdən isə öz biliyini təcrübədə tətbiq etmək bacarığına malik olub-olmadığının bariz göstəricisidir.

Akademiya tələbələrində tədris prosesində, tələbələr müstəqil işləməyi, ilk mənbələrdən baş açmağı bacarmalıdır. Aparılan elmi-pedaqoji tədqiqatlardan məlum olur ki, kafedrada ixtisasçı tələbələr hər gün 5-6 saat müstəqil zehni işlə məşğul olmalı, mütaliə etməli, elmlə məşğul olmalıdır.

Tələbə kitab və ya başqa material üzərində sərbəst çalışan vaxt oradakı faktlar, həqiqətlər artıq onun malı olur; o əldə etdiyi biliklərə möhkəm inanır. Belə bilik isə tədricən əqidə və inama çevrilir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, biz kafedrada ixtisasçı tələbələrini biliklər üzərində dərinlən, sərbəst, müstəqil işləməyə sövq etməklə, eyni zamanda onlarda elmi dünyagörüş də formalaşdırmış oluruq. Yalnız məsələdən müstəqil surətdə baş çıxaran öz qüvvəsinə inanır və bunu başqalarının qarşısında müvəffəqiyyətlə müdafiə edir.

Tələbə kitab üzərində bu və ya digər material üzərində sərbəst çalışan vaxt oradakı həqiqətlər onun bilik və əqidəsinə çevrilir və onda biliyə möhkəm inam yaranır. Tələbələr öz üzərində müntəzəm və müstəqil işləmələri onlarda geniş dünyagörüş formalaşdırmaqla bərabər, həm də faydalı vərdislər yaradır. Tələbələrə bir deyə, bir neçə mənbədən istifadə etməyi öyrətmək lazımdır. Çünki təcrübə göstərir ki, orta məktəbi qurtaran şagirdlərin heç də hamısı sərbəst şəkildə elmi mənbələr üzərində, müxtəlif kitablar üzərində işləməyi bilmirlər. Ona görə də birinci kurs tələbələrinə fənn müəllimi tələbələrə müstəqil çalışmaq üçün, elmi mənbələrdən istifadə etmək üçün lazımı məsləhətlər verməli, tədris etdiyi mövzularla bağlı ədəbiyyat siyahısı verməli və onlardan istifadə yollarını da göstərməlidir.

Təcrübələrdən aydın olur ki, birinci kurs ixtisasçı tələbələrində ilk mənbələr üzərində işləmələri və onların çıxarıqları nəticələr zəif olur, bəzən səthi və bəzən də kitabın üzü köçürülür. Lakin, doğru, düzgün məsləhətlər, tövsiyələr nəticəsində və tələbələrində müstəqil işləməsi sayəsində tədricən bu proses inkişaf edir və tələbələr müstəqil və sərbəst şəkildə mənbələr üzərində işləməyə alışırırlar ki, bu da gələcəkdə onların elmi işlər yazmasına, buraxılış işləri üzərində daha yaxşı işləmələrinə xeyli köməklik etmiş olur. Tələbə mövzunu seçdikdən sonra fənn müəllimi ilə birlikdə plan və ədəbiyyat siyahısını müəyyənləşdirməlidir.

Mövzu ilə bağlı ədəbiyyat oxunur, təhlil edilir, qeydlər götürülür, çıxarışlar edilir, məntiqi nəticələr çıxarılır, ümumiləşdirmələr aparılaraq yazıya alınır. Sərbəst iş yaradıcı şəkildə yerinə yetirilməlidir. Kitabların, qəzet və jurnal məqalələrinin üzü köçürülməməli, müəlliflərin fikirləri olduğu kimi götürülməməlidir. Bütün mətnin başlıca məzmununu səciyyələndirən fikrin əsas məqamları aşkarlanmalı, oxunan materiala, müəllifin fikirlərinə yaradıcı münasibət göstərilməli, ümumiləşmiş fikirlər, lakonik ifadələr yazılmalıdır.

Əlbəttə, hər hansı bir “Sərbəst iş” mövzusu girişlə başlayır, sonra mövzunun əsas hissəsi işlənir, sonda isə mövzuya nəticə vurulur, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı sonda göstərilir. Tamamlanmış “Sərbəst iş” fənn müəlliminə təhvil verilir. Müəllim onu oxuyur və qiymətləndirir. Bunu da xüsusi olaraq qeyd edək ki, təklif olunan “Sərbəst iş” mövzularından tələbələr elmi iş, kurs işi, referat, yaxud hər hansı bir pedaqoji konfransda, Tələbə Elmi Cəmiyyətində məruzə mövzusu kimi də götürüb işləyə bilər.

Sərbəst işləri yazmaq sadəcə hər hansı mövzunun yazılıb müəllimə təhvil verilməsi kimi başa düşülməməlidir. Bu mövzuları hazırlayarkən tələbələrin araşdırmaq və tədqiqat aparmaq bacarıqları formalaşır. Eləcə də gələcəkdə elmi tədqiqatlar aparmağa sövq edir, yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafına səbəb olur.

Aparılan pedaqoji tədqiqatların nəticələrindən aydın olmuşdur ki, bunun əsas səbəbi onlarda bilikləri müstəqil mənimsəmə vərdişinin olmamasıdır. Müasir dövrdə nəzəri və praktik elm çox sürətlə inkişaf edir, yeniləşir, dəyişir. Hətta bir sıra hallarda dərsliyə düşmüş bəzi elmi nəticələr sürətlə yeniləri ilə əvəz olunur, dərslikdə dəyişiklik zərurəti yaranır və ya yenicə həyat vəsiqəsi almış mülahizələrin bir qismi dərsliklərə, müəhazirə kurslarına düşməmiş köhnəlir.

Ədəbiyyat

1. Mahmudova R. Ali məktəbdə tələbə müstəqil işinin imkanları və yolları. Bakı: Çarşıoğlu, 2005.
2. Əhmədov B. Elmi-texniki inqilab və müəllim hazırlığı // Azərbaycan məktəbi, 1978, № 6
3. Sosial-sciences@bsu.az
4. Pedagogika. Bakı: Çarşıoğlu, 2003.
5. Ali məktəbdə tələbə müstəqil işinin imkanları yolları. Bakı: Çarşıoğlu, 2005
6. Təhsilin sosial-pedaqoji məsələləri. Bakı: Turan evi, 2008
7. Ali məktəbdə tələbələrin müstəqil işinin təşkilinə yeni yanaşmaya dair. BDU-nun xəbərləri, 2003, № 2-3
8. Ali məktəbdə tələbə müstəqil işinin mədəniyyəti məsələsinə dair. «Körpü» qəz., 2003, 4 noyabr

Deyilənlərdən aydın olur ki, təlim prosesində təkcə hazır biliklər verməklə «uzağa getmək olmaz», öyrənənlər üçün biliyin müstəqil yolla əldə edilməsinə şərait yaradılmalıdır. İstər ümumtəhsil məktəblərində, istərsə də ali təhsil müəssisələrində öyrədənlərin, tərbiyə edənlərin vəzifəsi, təkcə hazır bilikləri verməkdən ibarət olmayıb, həm də biliyi müstəqil qazanmaq yollarını öyrətməkdən ibarətdir.

Araşdırma və müşahidələrimizə, o cümlədən bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, tələbələrin müstəqil işi müəllimlər tərəfindən təşkil edilərək tələbələri müstəqil öyrənməyə, işləməyə, fəaliyyət göstərməyə, müstəqil fikir və mülahizələr söyləməyə, yaradıcı işgüzarlığa və s.-ə təhrik edən pedaqoji prosesdir.

Tədqiqatın obyektı: Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının binası, auditoriya, auditoriyadan kənar iş.

Tədqiqatın məqsədi: informasiya texnologiyalarının geniş vüsət aldığı bir dövrdə tələbəyə müstəqil olaraq «öyrənməyi öyrətmək» zərurəti probleminə həsr olunmuş, burada həmçinin ali məktəblərdə müəhazirə məşğələləri zamanı tələbə müstəqil işinin təşkilinin bəzi pedaqoji məsələləri açılmışdır.

Tədqiqatın vəzifələri:

- cəmiyyətin və əmək bazarının tələbatı nəzərə alınmaqla yaradıcılıq meyillərinə malik, öz təhsilini daima artırmaq;

- yeniliklər etməyə hazır olmaq;

- yüksək ixtisaslı mütəxəssislər və elmi-pedaqoji kadrlar yetişdirməkdən ibarətdir;

- biliyin yeni nəsə verilməsi texnologiyasına diqqəti cəlb etmək.

Tədqiqat prosesində belə nəticəyə gəlmək olar ki, sərbəst, yunan-roma, şərq güləşi və əlbəyaxa döyüş növlərinin fənni üzrə tələbələrin “müstəqil iş” mövzusunun təşkilinin bəzi pedaqoji məsələləri tədqiq olunur.

9. Ali məktəbdə tələbə müstəqil işinin beynəlxalq standartlara uyğun müqayisəli tətbiqi // BDU xəbərləri, 2008, № 1
10. Ali məktəbdə tələbə müstəqil işinin təşkilinin pedaqoji-psixoloji şərtləri. "Elmi əsərlər", 2004.
11. Pedaqogika. Bakalavr pilləsi üçün proqram, 2007.
12. Tələbələrin müstəqil işində yeni istiqamət / "Pedaqogika elminin inkişafında yeni mərhələ" mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: BDU, 2011.
13. Disterveq A. Pedaqoji ideyalar və imkanlar. 1857.
14. Григорьевич В.Л. Основы педагогики высшей школы. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1997.

E-mail: mr.quliyev@mail.ru
Rəyçilər: *prof. X.K. Qurbanov,*
prof. Q.M. Cəfərov

Redaksiyaya daxil olub: 24.10.2019

Sevinc Ağarəhim qızı Rəhimova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Qızlar Universiteti

**MÜXTƏLİF OBRAZLARIN (ƏŞYALARIN, HADİSƏLƏRİN) TUTUŞDURULMASININ
ŞİFAHİ NİTQIN İNKİŞAFINA TƏSİRİ**

Севиндж Агарəхим гызы Рагимова
доктор философии по педагогике
Бакинский Университет для Девушек

**ВЛИЯНИЕ СОЧЕТАНИЯ РАЗНЫХ ОБРАЗОВ (ПРЕДМЕТОВ, СОБЫТИЙ)
НА РАЗВИТИЕ УСТНОЙ РЕЧИ**

Sevinj Agahahim Ragimova
doctor of philosophy in pedagogy
Baku University for Girls

**INFLUENCE OF THE COMBINATION OF DIFFERENT IMAGES (OBJECTS, EVENTS)
ON THE DEVELOPMENT OF ORAL SPEECH**

Xülasə. Məqalədə şifahi nitqin inkişafına müxtəlif obrazların (əşya və hadisələrin) təsiri nəzərdən keçirilir. Təcrübə göstərir ki, tutuşdurmanın müvəffəqiyyətli həlli və onun seçilməsi başlıca şərtidir. Burada əsas məqsəd seçilən obyektlərin oxşarlıq əlamətləri, bənzərliyi və onların dəqiq müəyyənləşdirilməsidir. Tutuşdurmada şagirdlərin diqqəti müvafiq olaraq yalnız oxşar, bənzər əlamətlərin axtarılmasına, sözlərlə adlandırılmasına və kontekst daxilində işlədilməsinə yönəldilir. Bunun böyük didaktik əhəmiyyətini nəzərə alaraq, qabaqcıl müəllimlər tutuşdurmanın müxtəlif növlərindən istifadə edirlər. Onu da qeyd edək ki, tutuşdurmanın müxtəlifliyi şagirdlərin müstəqillik dərəcəsindən çox asılıdır.

Açar sözlər: *əşya, obraz, nitq, inkişaf, hadisə, şifahi, təcrübə, sinif, pedaqoji*

Резюме. В статье рассматривается влияние сочетания разных образов (предметов, событий) на развитие устной речи. Подчеркивая, что примирение является одним из типов сравнений, подчеркивается, что его успешное разрешение и выбор является необходимым условием. Различные виды противостояния показывают основные особенности определения степени самостоятельности студентов. Дискуссии ведущих ученых на эту тему основаны на результатах экспериментов, проведенных в разных школах нашей республики, для выявления состояния устной речи юных школьников по сравнительному принципу.

Ключевые слова: *вещь, образ, речь, развитие, событие, устный, опыт, класс, педагогический*

Summary. The article touches on the impact of the combination of different images (objects, events) on the development of oral speech. Discussions by prominent scholars on the subject are based on the results of experiments conducted in different schools of our republic to reveal the state of the oral speech of young schoolchildren under the comparative principle. Emphasizing that reconciliation is one of the types of comparisons, it is emphasized that its successful resolution and selection is a prerequisite. Different types of confrontation show the main features of determining the degree of independence of students.

Key words: *thing, image, speech, development, event, oral, experience, class, pedagogical*

Tutuşdurma müqayisənin növlərindən biridir. O, həm məntiqi quruluşuna, həm də didaktik funksiyasına görə qarşılaşdırmadan fərqlənir. Burada başlıca məqsəd oxu materiallarının tədrisi prosesində eyni cinsli və yaxud müxtəlif cinsli obyektə (əşyada, hadisədə, obrazda və s.)

oxşarlıq, bənzərlik əlamətləri axtarib tapmaqdan və bu əsasda şagirdlərin şifahi nitqini inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Təcrübə göstərir ki, tutuşdurmanın müvəffəqiyyətli həlli və onun seçilməsi başlıca şərtidir. Burada əsas məqsəd seçilən obyektlərin oxşarlıq

əlamətləri, bənzərliyi və onların dəqiq müəyyənləşdirilməsidir. Tutuşdurmada şagirdlərin diqqəti müvafiq olaraq yalnız oxşar, bənzər əlamətlərin axtarılmasına, sözlərlə adlandırılmasına və kontekst daxilində işlədilməsinə yönəldilir. Bunun böyük didaktik əhəmiyyətini nəzərə alaraq, qabaqcıl müəllimlər tutuşdurmanın müxtəlif növlərindən istifadə edirlər. Onu da qeyd edək ki, tutuşdurmanın müxtəlifliyi şagirdlərin müstəqillik dərəcəsindən çox asılıdır.

Birincisi, obyektləri tutuşdurmaq üçün müəllim suallar qoyur. Suala özü cavab verir, həmin obyektləri özü müəyyənləşdirir, şagirdlər passivlik göstərir, müəllimin mühakiməsini izləyir. İkincisi, obyektlərin tutuşdurulması üzərində şagirdlərin işini təşkil edir. Ona (işə) istiqamət verir, onlar (şagirdlər) fəallıq göstərirlər. Tutuşdurma zamanı obyektlərə müxtəlif mövqedən yanaşıla bilər. Birinci halda, oxu materiallarının məzmununda əks olunan obyektləri müəllim şagirdlərə xatırladır və yadlarına salır. Şagirdlər isə onları fikrən yanaşdırır, tutuşdurulan obyektləri eyni vaxtda şüurunun nəzarəti altına alır, müşahidə edir, hər ikisinin bu və ya digər cəhətlərində oxşarlıq, bənzərlik axtarırlar. Nəticə etibarilə oxşar əlamətlər, bənzər cizgilər, dəqiq sözlər seçilir. Tədrisən onlardakı (tutuşdurulan əşyalardakı) ümumi cəhətlər müəyyən məfhumlara aid edilir. Beləliklə də, təlimin ilk günündən şagirdlər səpəli, pərakəndə faktlardan sadə ümumiləşdirmə, elementar integrasiya aparma bacarıqları formalaşmağa doğru inkişaf edir. Gərgin axtarış və müqayisə əsasında şagirdlər tutuşdurulan təsvir obyektlərinin həm daxili, həm də xarici əlamətlərini üzə çıxarırlar. Bu əlamətlər (faktlar, cəhətlər və s.) müqayisə vasitəsi ilə dillə ifadə edilir.

Beləliklə, ibtidai sinif şagirdlərinin təfəkkürü və nitqi formalaşmağa başlayır. Məktəbəqədərki dövrdə uşaq yanaşı qoyulan ayrı-ayrı obyektlər arasındakı oxşarlığı çox zaman görmür, bəzən görsə də, hiss etmədən, onun fərqi varmırlar. Bunun nəticəsidir ki, ilk təlim ilinin əvvəllərində şagirdlər əşyaları tutuşdurmağı, sadə, elementar ümumiləşdirmələr aparmağı bacarmırlar. Lakin şagirdlər bu sahədə müəyyən məşqlər keçdikdən, obyektlər arasındakı oxşarlıqları müəyyənləşdirmək üzrə bilik və bacarıqlara yiyələndikdən sonra onlar (şagirdlər) müstəqil müqayisələrə girişir və gərgin təfəkkür şə-

raitə tələb edən bu işin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gələ bilirlər.

Deməli, burada başlıca məqsəd nəyi (hansı məzmunu) nə vaxt (hansı yaşda) öyrətmək deyil, nəyi (məzmunu) hansı istiqamətdə (nəzəri, yaxud praktik) və necə (hansı mükəmməl metodik sistemlə) öyrətməkdən ibarətdir.

Görkəmli psixoloqlardan D.B.Elkonin, V.V.Davıdov, L.M.Aydarova və başqalarının tədqiqatlarında bu günkü kiçik yaşlı məktəblilərin ümumi (fiziki və intellektual) hazırlığının, idraki imkanlarının daha geniş imkanlara malik olduğu göstərilir. Hələ savad təlimi dövründə müəllim uşaqlara müxtəlif əşyalar, rəngarəng əşya şəkilləri təqdim edir. Onların xarakterik əlamətlərini müsahibənin köməyi ilə şagirdlərin gözləri qarşısında canlandırır, əşyaların xüsusiyyətlərini (böyük və kiçikliyi, rəngini, dadını, bərk və boşluğunu və s.) xəbər alır, onlar əsasında cümlələr qurduurlar. Bəzən də əşyanı (ağacı, binanı, quşu, heyvanı və s.) təsvir etdirirlər. Bildikləri hekayələrin, nağılların məzmununu danışdırır, şerləri əzbərdən oxutduurlar. Doğrudur, bütün bunlar şagirdlərin nitqinin, təfəkkürünün inkişafına müəyyən material verir. Lakin bunlar hələ tam müstəqil təfəkkürün, konkret müşahidələrin məhsulu ola bilmir.

Kiçikyaşlı məktəblilər ayrı-ayrı əşyaları sadə şəkildə də olsa, təsvir etsələr də, hadisələrin, öyrəndiklərinin məzmununu məntiqi ardıcılıqla versələr də, gündəlik qarşılaşdıqları obyektləri tutuşdurmaqda çətinlik çəkirlər. Məsələn, kənd məktəblərinin I-IV sinif şagirdləri atla inəyi çox görmüş, onların necə hərəkət etmələrini, balalarını yalamalarını, yemlənmələrini, başqa sözlə, bütün həyat tərzlərini müşahidə etmiş, onlar haqqında geniş təsəvvürlərə yiyələnmişlər. Həmin heyvanların oxşar əlamətlərinin göstərilməsi tələb olunduqda şagirdlər kifayətləndirici fikir söyləyə bilmirlər, yaxud Bakı məktəbliləri tramvay və trolleybusu çox görmüş, onlardan nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə etmişlər. Lakin bu nəqliyyat vasitələrinin oxşar cəhətlərini ayırmağı bacarmırlar. Bu hər şeydən əvvəl məktəbəqədərki dövrdə uşaqlara ayrı-ayrı obyektlər (əşyalar, hadisələr və s.) arasındakı oxşar əlamətlərin müəyyənləşdirilməsi üzrə sadə bacarıqların verilməməsi ilə bağlıdır. Bunun nəticəsidir ki, kənd məktəbliləri at ilə inəyi tutuşdurarkən “Atın, inəyin qıçları var”, “At və

inəyin quyuğu var”, “At və inəyin başı var”, “At və inəyin gözləri var və s.”. Şəhər məktəbliləri isə “Tramvay və trolleybus elektrikle işləyir”. “Tramvay və trolleybus adamları işə, bazarə aparır”, “Tramvay və trolleybus dayanacaqlarda dayanır”, “Tramvay dəmir yolu ilə gedir” və s. kimi rabitəsiz cümlələr qururlar.

Göründüyü kimi, əvvəla, bu cümlələr konkret, məqsədli müşahidələrin deyil, əvvəlki biliklərinin məhsuludur. İkincisi, necə gəldi qurulan cümlələr arasında heç bir məntiqi əlaqə yoxdur. Üçüncüsü isə göstərilənlərin hər biri at və inək, tramvay və trolleybus barədə biliklərinin ayrı-ayrı hissələridir.

Müqayisə priyomu əsasında kiçikyaşlı məktəblilərin şifahi nitqinin vəziyyətini aşkara çıxarmaq məqsədi ilə Bakı şəhərindəki 12, 18, 132, Əli Bayramlı şəhərindəki 11 saylı, Abşeron rayonu Saray kəndindəki və Ucar rayonu Boyat kəndindəki orta məktəblərin hər birinin iki bir, iki iki, iki üç, iki dördüncü siniflərində müəyyənədiçi eksperiment qoyuldu. Hər sinifdən üç qüvvəli, üç orta səviyyəli və üç aşağı səviyyəli şagird (hər sinifdə 90 nəfər olmaqla cəmi 360 nəfər) fərdi cavab verdi.

Eksperiment materialı kimi I sinifdə şəkil üzrə “Pələng və pişiyin oxşar əlamətləri haqqında danışın”, “Ceyran və keçinin oxşar cəhətlərini deyin”, “Pələnglə pişiyin oxşar cəhətlərini deyin”, II sinifdə “Ağılsız şah və tamahkar vəzir” nağılında şahla vəzirin oxşar cəhətlərini nağıl edin”. “İlk dəfə şəhərdə” hekayəsində “Tükəzlə Aynurun oxşar xüsusiyyətlərini danışın”, “Təyyarə ilə vertolyotun oxşar cəhətlərini nağıl edin”, III sinifdə “Vəhşi heyvanlarla vəhşi quşların oxşar cəhətlərini danışın”. “Tərəvəzlə bostanın” oxşar cəhətlərini danışın. IV sinifdə Q.İlkinin “Yaxşı yoldaş” hekayəsində “Cavad və Ramiz obrazlarının oxşar əlamətlərini danışın. İ.Əfəndiyevin “Qoçaq uşaqlar” mətnində “Cəfər və Nadir obrazlarındakı oxşar cəhətləri nağıl edin” tapşırıqları təqdim olundu. Şekillərin və mətnlərin məzmunu əvvəlcədən şagirdlərə çatdırıldı. Məzmun tam mənimsədildikdən sonra göstərilən mövzularda inşa qurmaq tələb edildi. Şagirdlərin nağılı (danışığı) dərsdə, tənəffüsdə, dərsdən sonra, kollektiv və fərdi yolla maqnitofon lentinə yazıldı. Şagirdlərin nitqi müstəqillik, əhatəlilik, sistemlilik və ümumiləşdiricilik baxımından təhlil edildi.

İstər şəhər, istərsə də kənd məktəblərində təhsil alan qüvvəli şagirdlər şəkillərin, oxu materialının məzmununu ümumi şəkildə ifadə etdilər. Onların nitqlərində bəzi ümumi cəhətlər nəzərə alınmazsa, tutuşdurmalara, oxşar əlamətlərin meydana çıxarılmasına əsasən yer verilməmişdir. Tutuşdurulan əşya şəkillərinin mahiyyəti, obrazların xarakteri açılmamışdır.

Eksperiment göstərdi ki, qurulan inşalarda təkrarlar, bir-biri ilə məntiqi əlaqəyə girməyən cümlələr, cümlələrdə müəyyən hissələrin, faktların sadalanması, cümlədə bəzən sözlərin sırasının pozulması, cümlələrdə mübtəda və xəbərin şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşması və s. nöqsanlara yol verilmişdir.

Şagirdlərin müşahidə qabiliyyətinin, diqqətinin zəifliyinin, lüğət ehtiyatlarının kasıblığının, cümlə qurma bacarıqlarının, rabitəli nitqlərinin lazımcına inkişaf etməməsinin nəticəsidir ki, onlar tutuşdurulan obyektlərin, obrazların oxşar əlamətlərini müəyyənləşdirməyi, sistemləşdirməyi və ümumiləşdirməyi bacarmırlar.

Şekillər əsasında əşyaların tutuşdurulmasına həsr olunan inşalar göstərdi ki, şagirdlər bəzən konkret müşahidələrindən daha çox özlərinin əvvəlki biliklərindən çıxış edirlər. Bu da nəticə etibarlı ilə inşalarda heç danışılması lazım gəlməyən məsələlər üzərində uzun-uzadı dayanılmasına, artıq fikirlər söylənməsinə gətirib çıxarır.

İbtidai siniflərdə müxtəlif əşyaların tutuşdurulması prosesində müsahibə aparılarkən bəzən müəyyən sistem gözlənilmir, əşyaların hansı hissələrindən başlanması, nələrin əhatə olunması və nələrlə yekunlaşdırılması məsələlərinə diqqət yetirilmir. Birinin cavabı çox zaman başqalarına təkrarladılır. Dərsdə əksər hallarda yerli-yersiz izahatlar aparılır. Belə olduqda şagirdlər müəllimin təsiri altına düşür, onların müstəqilliyi, sərbəstliyi əllərindən alınır. Şagirdlər eyni məsələlər, hissələr üzərində dayanır, suallara müəllimdən, yoldaşlarından eşitdikləri, öyrəndikləri cavabları verirlər. Bununla da dərsdəki müstəqillik, sərbəstlik minimum səviyyəyə enir. Belə dərsin səmərəsi çox-çox aşağı olur. Təcrübə göstərir ki, tutuşdurma əsasında kiçikyaşlı məktəblilərin şifahi nitqinin inkişafı sahəsində iş apararkən bəzi dəyişikliklər aparmaq mümkündür.

Təcrübə göstərdi ki, I-II sinifdə təlim ilinin əvvəllərində şagirdlərə yalnız belə oxşar əşyaların, onların təsvir olunmuş şəkillərinin təq-

dim olunması və bu əsasda onların ümumi cəhətlərinin müəyyənləşdirilərək meydana çıxarılması mümkündür və o, şagirdlərin nitqinin inkişafına müsbət təsir edir. Ona görə də I-II siniflərdə tutuşdurmaya imkan verən bənzər əşya şəkilləri (it-canavar, təyyarə-vertolyot və s.) əsasında şifahi müqayisə xarakterli inşalar qurulması zəruridir.

I-II siniflərdə sadə, hekayə, nağıl, təmsil və s. təsvir olunan iki oxşar obrazın bənzər əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və bu haqdakı fikirlərini rəhbərli nağıl etmələri nitq və təfəkkürün inkişafı baxımından əhəmiyyətlidir.

Təcrübə təlimin nəticələri göstərdi ki, III sinifdə oxşar obrazlardan hərəsinin bir şagirdə təsvir etdirilməsi, sonra sinifdə onlar arasındakı bənzərlik əlamətlərinin tapdırılması və bu əsasda şifahi inşaların qurulması şagirdlərin müşahidə qabiliyyətini itiləşdirməklə şifahi nitqinin inkişafına da müsbət təsir göstərir.

Bu məsələ həmin məktəblərin beş IVa sinifdə 146 şagirdlə yenidən sınaqdan keçirildi. Bu zaman şagirdlərə S.Vəliyevin "Bir səhəng su" hekayəsi oxutduruldu. Sonra müəllimin tələbi ilə şagirdlərdən biri Mustafanın, ikincisi isə Züleyxanın obrazı haqqında danışdı. Bundan sonra şagirdlərə Mustafa və Züleyxanın həyatı, hərəkətləri və xarakterlərindəki oxşar cəhətləri müəyyənləşdirməyə təhrik edən suallar verildi: Mustafa və Züleyxa kim idi? Onların valideynləri harada idi? Onların bir-birinə münasibəti haqqında nə deyə bilərsiniz? Oğlan bacısına su gətirmək üçün necə hərəkət etdi və s. suallar şagirdləri hekayənin məzmunu ilə bağlı yenidən düşünmək, orada verilənlər əsasında yeni cizgilər axtarmaq, fikirlər söyləmək vəzifəsi ilə qarşılaşdırdı.

Suallara cavab verərkən şagirdlərin əksəriyyətinin nitqində oxşar ifadələr işləndi: hər ikisi balaca idi; kasıb və kimsəsizdilər; yetimdilər; zəhmətkeşdilər, həyatın bütün ağırlıqlarını çəkirlər, müharibənin dəhşətlərini görüblər, onlar müharibəyə, düşmənlərə nifrət edirlər; Mustafa ilə Züleyxa bir-birini çox sevirlər və s. ifadələr yazı taxtasına yazıldı. Sonra şagirdlərə bu ifadələri işlətməklə "Mustafa və Züleyxa obrazlarının oxşar cəhətlərini danışın" tələbi verildi.

Şagirdlər obrazların tələlərini, həyat tərzlərini, hərəkətlərini tutuşdurmalı oldular. Onlara I-II və III siniflərdə ayrı-ayrı əşyaların, obrazların tutuşdurulması əsasında hekayə qurmaq üzrə

məşq etdiklərindən IV sinifdə tapşırığı çətinlik çəkmədən icra etdilər.

Təcrübə göstərdi ki, III siniflərdə obrazlar arasındakı oxşarlıq əlamətlərinin müstəqil müəyyənləşdirilməsi və onların hər hansı kontekstdə işlədilməsi şagirdlərin şifahi nitqinin inkişafı baxımından çox faydalıdır. Bu məqsədlə Əli-Bayramlı şəhərindəki 11 nömrəli və Ucar rayonu Boyad kəndindəki orta məktəbin III a siniflərində şagirdlərə X.Hasilovanın "Qoca qadın hədiyyəsi" oxutduruldu. Hekayənin əsas məzmunu və ideyasının müəyyənləşdirilməsi, yazıçının məqsədi çətin sözlərin izahı və s. üzrə işlər aparıldı. Şagirdlərə evdə Elmarla Yaşarın oxşar cəhətlərini müəyyənləşdirib dəftərə köçürmələri tapşırıldı və növbəti dərstdə "Elmarla Yaşarın oxşar əlamətləri" mövzusunda şifahi inşa quracaqları çatdırıldı.

Şagirdlər oxşar əlamətləri ifadə edən söz və söz birləşmələrini evdə dəftərlərinə qeyd etdilər. Növbəti dərstdə şagirdlərlə kiçik müsahibə aparıldı, onların müəyyənləşdirdiyi ifadələr yazı taxtasına yazıldı: Eldar və Yaşar həmyaşıddırlar; bir-birinə çox oxşayırlar; başlarına qoyduqları arxaçınla bir-birindən fərqlənirlər; üçüncü sinifdə oxuyurlar; başqalarına kömək edəndirlər; sakitdirlər, diqqətlidirlər, dostdurlar, mehribandılar; böyüklərə hörmət edəndilər və s.

Bundan sonra şagirdlər yazı taxtasındakı söz və ifadələri işlətməklə qeyd olunan mövzuda şifahi inşa qurdular.

Ümumiyyətlə təcrübədə iştirak edən 59 şagirddən 51-i (86,4%) Vüqar və Etibarın oxşar əlamətlərini təsvir etdi. Onların hər birinin şifahi inşasında seçilən ifadələr, konstruksiyalar işləndi. Bu inşalar bir qədər həcmdə kiçik olsa da, müstəqil təfəkkürün məhsulu idi. Qurulan cümlələr qrammatik-semantik cəhətdən əsasən səlisdir. Cümlələr bir-biri ilə məntiqi əlaqəyə girmişdir.

6-sı (10,2%) obrazların müştərək cizgilərini tam verə bilməsə də, onların fəaliyyətini əsasən rəhbərli şəkildə verdi. 2-si (3,4%) isə yalnız hekayənin məzmununu nağıl etdi.

Təcrübə təlim göstərdi ki, III-IV siniflərdə tətbiq olunan priyom Hekayənin dərinədən və şüurlu mənimsənilməsini təmin etməklə, şagirdlərin idrak fəaliyyətini fəallaşdırır, ən başlıcası müqayisə xarakterli inşaların qurulmasına kömək göstərir.

Bundan sonra yuxarıda adları qeyd olunan beş məktəbin on IV sinifində 392 şagirdlə ekspe-

riment keçirildi. Bütün məktəblərin A sinifləri eksperimental, B sinifləri isə kontrol götürüldü. Həm eksperimental, həm də kontrol siniflərdə 60 şagird əhatə olundu (dörd yuxarı, dörd orta səviyyəli, dörd aşağı səviyyəli).

Eksperimentin əsasında belə bir fərziyyə qoyuldu: müxtəlif oxu materiallarında tutuşdurmalar əsasında oxşar əlamətlərin müəyyənləşdirilməsi və bu əsasda şifahi inşaların qururulması mümkündür və bu onların (şagirdlərin) nitqinin inkişafına müsbət təsir göstərə bilər.

Eksperiment materialı kimi şagirdlərə aşağıdakı tapşırıqlar verildi.

1. “Koroğlu” dastanındakı Koroğlu; “Qaçaq Nəbi” mətnində isə Nəbi obrazları arasındakı bənzərlik müəyyənləşdirildi və bu xüsusda şagirdlərə şifahi hekayələr qururuldu.

2. Ə.Quliyevin “Babək” və Ə.İsayevin “Cavad xan cəngisi” hekayələri arasındakı oxşar cəhətlər müəyyənləşdirildi və bu əsasda şagirdlərə şifahi inşalar tərtib etdirildi.

3. Ə.Kərimin “Dənizdə şəhər” mətninin məzmunu ilə əlaqədar şəkil təqdim olundu, bunlar arasındakı oxşarlıq əlamətləri tapıldı və şagirdlərə bu haqdakı fikirləri rəhbərlik nağıl etdirildi.

Kontrol siniflərdə ənənəvi yolla iş aparıldı.

Eksperimental siniflərdə şagirdlər müstəqil fəaliyyət göstərdilər. Belə ki, sinifdə hekayələr oxunduqdan, onlar üzərində bədii təhlil aparıldıqdan sonra şagirdlərə Koroğlu ilə Qaçaq Nəbi obrazları, “Babək” və “Cavadxan cəngisi” hekayələrinin məzmunu, “Dənizdə şəhər” şerinin məzmunu ilə təsviri arasındakı oxşarlığı müəyyənləşdirmək üçün müsahibə təşkil edildi. Müsahibə obrazların, hadisələrin, məzmunla təsvirin arasındakı oxşar əlamətləri üzə çıxarmağa imkan verdiyindən şagirdlər obrazların hərəkətində, hadisələrin haradan və necə başlanmasından, necə inkişaf etməsindən və qurtarmasından bəhs etdilər. Şagirdlərin hər biri “Koroğlu və Qaçaq Nəbinin oxşarlığı nədədir?” “Babək” və “Cavadxan cəngisi” mətnlərinin məzmunundakı oxşarlıqlar hansılardır? “Dənizdə şəhər” mətni ilə onun təsviri arasındakı oxşarlıqlar nədən ibarətdir?” suallarına cavablar verməyə çalışdılar.

Eksperiment göstərir ki, eksperimentator tərəfindən irəli sürülən bu priyom tədris materiallarının məzmununun şüurlu mənimsənilməsini təlim etməklə, şagirdlərin nitqinin inkişafına da müsbət təsir göstərir.

Eksperimental siniflərə aşağıdakı çalışmalar təqdim olundu.

1. «Xocalı qırğını unutmaq olmaz» mətninin məzmunu, məzmunla əlaqədar şəkillər təqdim olunaraq, onların oxşar cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi və nağıl olunması.

2. «Ayı ovu» hekayəsinin məzmunu və məzmunla bağlı şəkillər təqdim olunaraq, onların oxşar cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi və nağıl olunması.

3. «28 may azadlıq günüdür» mətninin məzmunu və həmin məzmunla bağlı şəkillərin təqdim olunaraq onların oxşar cəhətlərinin tapılması və danışdırılması.

Tapşırıqların hərsi bir dərddə icra olundu. Şagirdlərə materiallar oxutduruldu, onların məzmununun açılması üçün şəkillərə baxıldı. Məzmun və şəkillər əsasında sual-cavab aparıldı, şagirdlərin diqqəti əsas məsələlərə yönəldildi. Onlarda oxuduqlarını şəkillər əsasında danışmaq həvəsi yaradıldı.

Eksperimental siniflərin şagirdləri bir növ problem qarşısında qaldılar. Şagirdlər mətnlərin məzmununu öyrəndikdən sonra şəkillər üzərində müşahidə aparmalı olduqlarından təsvir edilən obrazları, obyektləri, baş verən hadisələrin ardıcılığını, hekayələrdəki söz və ifadələrlə şəkildəki rənglər, onların doğurduğu çalarlar arasındakı fərqləri, yaxud oxşarlıqları tutuşdurdular.

Tutuşdurma şagirdləri geniş fikri əməliyyata təhrik etdiyindən onlar hazır qəliblərdən (söz və ifadələrdən, cümlələrdən, şablon manevrdən) qaçaraq necə düşünürsə, elə də danışdılar. Belə ki, eksperimental sinfin şagirdləri birinci tapşırıq üzrə yalnız Xocalıda baş verən qırğınları, adamların dağlara, meşələrə çəkilməsini, erməni faşistlərinin rus atıcı alayı ilə birləşərək bəşəri cinayətlər törətməsini təfəsilatı ilə danışdılar, onlar eyni zamanda şəkildə gördüklərini — günahsız uşaqların, qadınların, qocaların avtomat və pulemyotlarla öldürülməsini, öldürüldəndən sonra bir çoxlarının başlarının kəsilməsini, üzlərinin eybəcər vəziyyətə salınmasını, yandırılmasını və s. nağıllarına daxil etmişdilər.

Məzmunu əyaniləşən bu materiallar şagirdlərin hisslərinə toxunmuşdur, onları həyəcanlandırmışdır. Düşməne qəzəblərini, nifrətlərini artırmışdır. Hekayənin məzmununu əlavə məlumatlarla zənginləşdiyindən şagirdlərin qurduqları inşalar da, xeyli dərəcədə məzmunlu,

dəqiq və anlaşıqlı olmuşdur. İnşalarda müstəqillik, yaradıcılıq təşəbbüskarlığı açıq-aydın görünürdü. Hər birində şagirdlərin hissləri, duyğuları aydın görünürdü. Doğrudur, inşalar qüsursuz da deyildir: yersiz ifadələr, məntiqsiz fikirlər, uzlaşmayan cümlələr də tək-tək özünü göstərirdi.

Kontrol siniflərdə də o qüsurlar mövcud idi. Bundan əlavə kontrol siniflərdə işlədilən cümlələrin əksəriyyəti dərslərdən götürülmüşdü. Onlar heç bir problemlə qarşılaşmadıqlarından yaradıcılıq hiss olunmurdu. İnşaların məzmununda yeknəsəqlik hiss olunurdu. Müstəqillik, sərbəstlik, yaradıcılıq təşəbbüsləri görünürdü. Rəngarənglik yox idi. Faktlar, detallar, bəzən unudulurdu. Şagirdlərin münasibəti açılmırdı.

Ekspərimənt bir daha sübut etdi ki, eksperimental siniflərdə tətbiq olunan sistem şagirdlərin fəallığını əhəmiyyətli dərəcədə artırmış, şagirdlərin müstəqilliyinə, yaradıcılıq təşəbbüskarlığına müsbət təsir göstərmişdir. Ən başlıcası tədris materialının dərindən mənimsənilməsinə təmin etməklə şagirdlərin şifahi nitqlərinin inkişafına da təkan vermişdir.

2004-2005-ci tədris ilinin sonunda eksperimentə cəlb olunan məktəblərin on III və on IV sinfində yoxlayıcı eksperiment qoyuldu. III siniflərdə 296, IV siniflərdə isə 302 şagird təhsil alırdı. Ekspərimənt materialı kimi aşağıdakı mövzularda şagirdlərə yazılı və şifahi hekayələr qurduuruldu.

III sinifdə:

a) “Üç qardaş” Alman xalqı nağılındakı qardaşların oxşar əlamətlərinin tapılması və bu əsasda inşaların tərtibi.

b) M.Hüseynin “Fətəli xan” hekayəsində Fətəli xan və Tuti Bəkə obrazları arasındakı ox-

şarlıq əlamətlərinin tapılması və bu əsasda şifahi inşaların tərtibi.

IV sinifdə:

a) Y.Şirvanın “Ananın səsi” ilə Ə.Quliyevin “Babək” hekayəsinin məzmunu arasındakı oxşarlığın müəyyənləşdirilməsi və bu əsasda şagirdlərin öz fikirlərini rəbitəli nağıl etmələri.

b) H.Zeynalovun “Dənizdə keçən ömür” hekayəsindəki usta Saleh obrazı ilə E.Mahmudovun “Ay həkim” mətnindəki Alim obrazı arasındakı oxşarlığın tapılması və bu əsasda da inşaların qurduurulması.

Yoxlamanın nəticələri göstərdi ki, eksperimental siniflərdə tətbiq olunan sistem oxu materiallarının məzmununun dərindən və şüurlu mənimsənilməsinə təmin etməklə şagirdlərdə axtarmaq, araşdırmaq, tutuşdurmaq bacarıqlarının formalaşdırılmasına, elmi dünyagörüşlərinin genişləndirilməsinə kömək göstərir, ən başlıcası, nitqlərinin inkişafına güclü təsir edir.

Problemin aktuallığı. Müqayisənin növlərindən biri kim itutuşdurmanın müxtəlifliyinin şagirdlərin müstəqillik dərəcəsindən asılılığını nəzərə alsaq, məqaləni aktual hesab etmək olar.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə müxtəlif obrazların (əşyaların, hadisələrin) tutuşdurulmasının şifahi nitqin inkişafına təsiri məsələlərinə toxunulur, mövzu ilə bağlı görkəmli alimlərin araşdırmalarından söhbət açılır, müqayisə priyomu əsasında kiçikyaşlı məktəblilərin şifahi nitqinin vəziyyətini aşkara çıxarmaq məqsədilə respublikamızın ayrı-ayrı məktəblərində aparılan eksperimentlərin nəticələrinə istinad olunur.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Rəhimov A.N. I sinifdə Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin monoloji nitqinin inkişafı üzrə işin sistemi: Ped.ü.fəls.dok. ...dis. Bakı, 1985, 184 s.
2. Rəhimov A.N. I-IV siniflərdə rəbitəli nitqin inkişafı. Bakı: Maarif, 1988.
3. Rəhimov A.N. İbtidai siniflərdə oxu təlimi. Bakı: Tərcüman, 1988, 71 s.
4. Əhmədov B.A. Ana dili dərslərində şagirdlərin nitqinin inkişaf yolları. Bakı: Maarif, 1967, 204 s.
5. Əhmədov B.A. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. Bakı: Maarif, 1974, 57 s.
6. Ağayeva F. Şifahi nitqin sintaksisi. Bakı: Maarif, 1975, 208 s.
7. Əhmədov Ə.M. Şagirdlərin nitqindəki üslub səhvləri və onların aradan qaldırılması üzərində iş. Bakı: Maarif, 1975.

E-mail: sevinc rahimova@gmail.com

Rəyçilər: ped.ü.elm.dok., prof. A.N. Abbasov,
ped.ü.elm.dok., prof. H.H. Əhmədov

Redaksiyaya daxil olub: 01.10.2019

UOT 37.

Şalalə Bahadur qızı Rəhimova
İmişli rayon 3 nömrəli tam orta məktəbin rus dili müəllimi

MÜASİR DƏRSƏ VERİLƏN TƏLƏBLƏR

Шалала Бахадур гызы Рагимова
*учитель русского языка
средней школы № 3 Имишлинского района*

ТРЕБОВАНИЯ, ПРЕДЪЯВЛЯЕМЫЕ К СОВРЕМЕННОМУ УРОКУ

Shalala Bahadur Rahimova
russian language teacher of secondary school number 3 of the Imishli district

REQUIREMENTS FOR A MODERN LESSON

Xülasə. Təlim prosesi yeniliklər tələb edən prosesdir. Bilik, bacarıq və vərdislər əsasən dərsdə verilir. Buna görə də bu məqalə çox əhəmiyyətlidir. Burada müəllimin yaradıcılığı, dərsdə hansı yeniliklərdən istifadə edərək şagirdlərdə dərsə maraq yaradacağı haqqında yazılıb.

Açar sözlər: *müasir dərs, təhsil prosesi, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, müəllim-şagird münasibətləri*

Резюме. Процесс обучения – это процесс, требующий инноваций. Знания, умения и навыки в основном даются на уроке. Поэтому данная статья очень важна. Здесь повествуется о творчестве учителя, какими инновациями он пользуется для поддержания интереса учеников к уроку.

Ключевые слова: *современный урок, процесс обучения, информационно-коммуникативные технологии, отношения «учитель-ученик»*

Summary. Training process demands innovations. Knowledge, competence and practice are mainly given during lessons. Therefore, this article is quite essential. In the article it is written about teachers creativity, which innovations they will benefit of to arouse students interest on lessons.

Key words: *modern lesson, educational process, information and communication technologies, teacher-student relations*

Müasir dərs dedikdə, ilk əvvəl müasir dər-si təşkil və tədris edən müəllim gəlir ağılımıza, müəllim dedikdə isə xəyalımızda tərbiyəçi, təd-risi, bir sözlə nümunəvi insan obrazı canlanır. Müəllim öz qabiliyyəti, davranışı, geyim, danı-şığı tərz, öyrənməyə həvəs göstərməsi ilə şagirdi cəlb etməlidir. Hər bir şagird özü üçün ideal bir müəllim obrazı seçir və ona bənzəməyə çalışır, demək olar ki şagirdlər zamanının böyük hissə-sini məktəbdə müəllimlərin himayəsində keçirir. Müəllim şagird qədər həvəsli olmalıdır dər-sinə, səbirli olmalıdır, daim həvəsləndirici metodlar axtarışında olmalıdır. Mən bunu şagirdlər ara-sında apardığım sorğuya əsasən bildirirəm.

Fatimə adlı 6-cı sinif şagirdimlə dərsdən kənar söhbət apararkən ondan hansı dərsə daha çox maraq göstərdiyini, məktəbi bitirdikdə hansı peşəyə sahib olmaq istədiyini soruşdum.

Fatimənin cavabı belə oldu:

“Mən rus dili müəllimi olmaq istəyirəm. Rus dili fənnini başqa fənlərdən fərqləndirirəm. Çünki müəllimimiz bizə yarışlar, dərsə aid oyunlar keçirir. Bir mövzunu başa düşməyəndə bizə dəfələrlə başa salır. Dərsimizi daha yaxşı öyrənəndə “afərin”, “+”, “ulduz” yazır.”

Dərsin keyfiyyəti müəllimin dərsə yaradı-cı münasibətindən çox asılıdır. Müəllim dərsdə təlim-tərbiyə prosesini necə yaxşılaşdırmaq ba-rədə daima düşünməlidir. Öz işini, tədris etdiyi

fənni, şagirdlərini sevməlidir, onlarla sıx əlaqə içərisində olmalıdır, dinləmək və anlatmaq qabiliyyəti yüksək səviyyədə olmalıdır. Məşhur rəssam Leonardo da Vinçinin bu sözünü xatırlayıram "Ləzzətlə yemədiyin yemək usandırıcı olduğu kimi, ehtirasla məşğul olmadığın elm də hafizəni korlayır: o, udduğunu mənimsəmək iqtidarında olmur."

Müəllim unutmamalıdır ki müxtəlif mühitlərdən gələn şagirdlər eyni fəallığı göstərə bilməzlər və bunun üçün hər şagirdə özünəməxsus yanaşma tərzini tətbiq etməlidir.

Müəllim psixologiya sənətini bilməlidir, şagirdlərin ailə həyatları ilə yaxından tanış olmalıdır, onların müxtəlif hadisələrə necə yanaşdığını, nə fikirləşdiyini baxışlarından anlamalıdır. Təlim prosesində xoş əhval-ruhiyyə yaratmalıdır. Belə şərait məktəblilərdə dərsə olan marağı, düşüncə tərzini xeyli artırır. Təəssüf ki, hazırda az da olsa, sinfi idarə edə bilməyən hazırlıqsız müəllimlər sinifdə tələbkərlilik adı altında, kobud söz gücünə özlərinin qəbul edilməsinə çalışırlar. Belə üslub şagirdlərin təlim-təربiyəsinə mənfi təsir göstərir.

Məktəb elə bir məkandır ki, burada gənc nəsil formalaşır, inkişaf edir. Məktəbdəki gərginlik şagirdlərin həm təliminə, həm təربiyəsinə təsir edir, onların özünə qapanmasına səbəb olur. Müəllim şagirdlərə özlərinin bildikləri kimi hərəkət etmələrinə və fikirləşmələrinə imkan verməli, onların hüquqlarını tapdamamalıdır.

Qısa desək, müasir dərs modelini uğurla tətbiq etmək istəyiriksə, müasir düşüncəyə sahib olmalıyıq, müasir yaşayışımız, dünyagörüşümüz olmalıdır. Müəllim təlimin yeni texnologiyasını bilməli, mövzuları yeni proqram və dərslər əsasında tədris etməlidir.

Dərs o zaman fayda gətirir ki, şagirdlərdə canlı maraq doğurur, onları diskussiyaya girməyi, müxtəlif düşüncələrdən nəticə çıxarmağı öyrədir. Körpə uşaq hər şeyə toxunaraq, kəşf edərək öyrəndiyi kimi, şagirdlər də dərsdə hazır biliklər əvəzinə, dərsləri anlamaq, dərsdə fəal iştirak etmək istəyirlər. Təhsil hamı üçün eyni olmamalıdır. Burada məktəblilərin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Şagirdlərdə özünəinam hissi yaratmaq üçün onlara sinfin və dərslərin təşkilində sərbəst iştirak etmək şəraiti yaradılmalıdır. Müasir dərs

anlayışı bütün iştirakçıların qarşılıqlı inam və etibar əsasında canlı ünsiyyət deməkdir.

Ənənəvi dərs tipində biz ilk növbədə lövhənin qarşısında duran müəllimi və onun sakit dinləyiciləri olan şagirdləri görürük. Onlar dərsdə məlumatları yadda saxlamağa çalışırlar, müəllim isə nəticələri özü çıxararaq, bilikləri hazır şəkildə şagirdlərə çatdırır. Savadlı müəllim anlayışında isə, biliklər şagirdlərə hazır çatdırılmamalı, onların zəkası tamamilə hazır məlumatlarla doldurulmamalıdır, məktəblilərin beynində fikrin meydana gəlməsinə, yaranmasına kömək göstərilməlidir.

Ənənəvi metodda hazır bilikləri lazımi səviyyədə mənimsəyə bilməyən şagird zəif qələminə, əzbərcilik qabiliyyəti yüksək olan şagird isə qüvvətli qələminə verilir.

Müasir dərsdə isə müəllim hər bir uşağı görür, onun potensialından istifadə edir, müxtəlif maraq yaradan üsullardan faydalanaraq onu dərsə cəlb edir.

Dərs həm müəllimin, həm də şagirdin yaradıcılığının nəticəsi olur.

Təlim yalnız öyrədici məqsəd daşımamalı, eyni zamanda inkişafedici və təربiyəedici məqsədlərə də olmalıdır.

Müasir dərsdə İKT-ya geniş yer verilir. Multimedia vasitələri, rəngarəng illüstrasiyalar uşaqların idrak aktivliyinə müsbət təsir göstərir və şagirdlərin olimpiadalarda, intellektual yarışmalarda göstərdikləri nəticələrin keyfiyyətini xeyli artır.

İKT vasitələri öz geniş imkanları ilə təhsil prosesini xeyli sadələşdirir, onu daha maraqlı edir. Müxtəlif rəsmli, sxematik dərs izahları şagirdlərin yaddaşına daha dərin həkk olunur. Təhsilənlərin maraq dolu baxışları, dərs haqqında onlarda müxtəlif sualların yaranması, şəkilli və videofayllı izahlarda daha çox məlumat

əldə etmək istəyi, məktəbliləri müəllimlə, bir-biriləri ilə müzakirəyə girməyə məcbur edir, nəticədə bütün şagirdlər dərslər haqqında zəruri məlumata yiyələnirlər.

Ənənəvi sıxıcı keçirilən dərslərdə tənəffüsü səbirsizliklə gözləyən şagirdlər 45 dəqiqənin tez yekunlaşmağına təəccüb edirlər və təəssüf hissi keçirirlər. Bu sevindirici haldır.

Mən xarici dil müəllimi olaraq İKT-dən xarici dil fənnində necə istifadə etdiyimdən söz açmaq istəyirəm.

Xarici dil dərslərində İKT-dən istifadənin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- dil öyrənmək üçün motivasiyanın artırılması;
- anlamaq imkanı;
- dil bacarıqlarının artırılması;

Rus dili dərslərində informasiya kommunikasiya texnologiyaları şagirdlərin dil biliklərini günün tələblərinə uyğun səviyyədə və daha tez formalaşdırır.

Kompüter texnologiyalarının köməyindən faydalanaraq, daha maraqlı resurslar, oyunlar hazırlayıram. Online sınaq tərtib edirəm və şagirdlər testləri qrup, cütlük və ya fərdi şəkildə oynayırlar. Bu zaman rəqabətlik yaranır.

Qrammatika, məsələn, fonetika, leksika bölməsini şagirdlərə aydınlaşdırarkən sxematik slaydlar hazırlayıram, multimedia resurslarından istifadə edir, səslənmələr vasitəsiylə şagirdlərin bu çətin bölməni daha yaxşı başa düşmələrinə şərait yaradıram.

Belə tədrisdə şagirdlər hamısı, o cümlədən passiv, utancaq şagirdlər də lövhəyə çıxıb müəllimin tapşırıqlarını yerinə yetirməkdə həvəsli olurlar. Şagirdin özünə inamı artır, həm də onda fənn qarşısındakı qorxu hissi yox olur.

Çox istifadə etdiyim digər təlim metodu isə fərdi-qrup formasıdır. Bu forma şagirdlərin idrak fəaliyyətini inkişaf etdirdiyindən, dərstdə fəallıqlarını artırdığından çox əhəmiyyətlidir.

Ənənəvi dərstdən fərqli olaraq, fərdi-qrup işlərdə şagirdlərlə müəllimlər arasında qarşılıqlı əlaqə yaranır. Eyni zamanda belə əlaqə şagirdlərin özləri arasında da meydana çıxır. Məktəblilər özlərini sərbəst hiss edirlər, müəllim onlar üçün köməkçiyə, məsləhətçiyə çevrilir, dərslərin sonunda isə yoxlayıcı kimi özünü göstərir.

Xarici dilin tədrisində kommunikativ dərslər metoduna da müraciət edir, müxtəlif situasiyalar yaradıram (mağazada, tanışlıq, metroda və s.). Bu metod dil biliyini real situativ mühitdə istifadə etməyi nəzərdə tutur. Məsələn, kommunikativ sərəştəsi olan şəxs alış-veriş etmək, istiqaməti soruşmaq, şəxsi hisslərini ifadə etmək kimi işləri rus dilində necə yerinə yetirməyi yaxşı bilir.

Müasir dərslər qarşılıqlı hörməti, qarşılıqlı anlaşmanı, birgə yaradıcılıq fəaliyyətini və s. insani münasibətləri inkişaf etdirir. Müasir dərstdə daimi olaraq həvəsləndirici metodlardan faydalanmaq məqsəduyğundur. Belə ki, məsələn, fənn üzrə bilik yarışları. Yarışlar şagirdlərə qalib olma həvəsi ilə keçirilmiş dərslərin təkrarında kömək edir, daha çox çalışmağa yönəldir. Mən bilik yarışlarını sinif içində fərdi və ya qrup şəkilində təşkil edirəm. Ümumi keçirilmiş mövzulardan suallar hazırlayıram və suallara digər şagirdlərdən daha çox cavab vermiş 3 şagirdi qalib elan edirəm. 1-ci yerin qalibinə həvəsləndirmək məqsədilə qələm hədiyyə verilir. Daha sonra "Həftənin fəalları" adlı cədvəl hazırlayıram. Həftə ərzində fəallıq göstərən məktəblilərin şəkilləri cədvəle əlavə olunur və cədvəl hər həftə nəticələrə əsasən yenilənir.

Belə həvəsləndirmələr şagirdlərin məktəbdəki davamiyyətinə də müsbət təsir göstərir. Belə ki şagird fəallıqdan geri qalacağını düşünərək dərstdən qalmaq istəmir. Dərslər maraqlı keçirilərsə, müasir standartlara uyğun olarsa, məktəblərdə zəif oxuyan şagirdlərin sayı azalar, bu da gələcəkdə savadsızlığın, təhsilsiz insanların sayını azaldar.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev demişdir: "Məktəbin, müəllimlərin ən əsas vəzifəsi bizim cəmiyyətimizə, xalqımıza, ölkəmizə dəyərli vətəndaşlar hazırlamaqdır".

Ulu öndərimizin dəyərli kəlamları öz pe-
daqoji fəaliyyətimizdə bizə bələdçi olmalıdır.
Müəllimlik peşəsi yeniliklər tələb edən peşədir.
Əgər XXI əsrdə yaşayırsınızsa, deməli zamanə ilə
ayaqlaşmaq vacibdir.

Biz məktəbliləri hərtərəfli biliklərlə təmin
etməli, onlarda bacarıq və vərdislər formalaşdır-
malı, yüksək mədəniyyətə, dünyagörüşə malik
olan şəxsiyyət yetişdirməliyik.

Cəmiyyət təhsilsiz inkişaf edə bilməz, təh-
sil gələcəyimizin təminatıdır. Yalnız savadlı cə-
miyyətlə irəli getmək, uğurlara nail olmaq

Ədəbiyyat:

1. Abbasov A.N. Pedagogika: Orta ixtisas məktəbləri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2013.
2. Templ. Ç., Meredit K., Stil C. Uşaqlar necə dərk edir? İlk prinsiplər. Açıq Cəmiyyət İnstitutu Yar-
dım Fondu – Azərbaycan. Bakı, 2000.
3. Qədimova X. İnteraktiv təlim metodları və onların yolları. Bakı, 2003.

mümkündür. Dahi Azərbaycan şairi Nizami
Gəncəvi hələ 10 əsr bundan əvvəl elmin gücü
haqqında deyirdi:

Ömr etdi, verildi fərman,
Alimdir gözümdə ən əziz insan.
Elmlə, hünərlə! Başqa cür heç kəs,
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz!

Şairin fikrincə, yalnız insan elmin gücü ilə
qələbə çalıb, müvəffəqiyyət əldə edə bilər. Təh-
silimizin inkişaf etdirilməsi üçün əlimizdən gə-
ləni əsirgəməməliyik!

Problemin aktuallığı. Keyfiyyətli təhsil pro-
sesinin əsas tərkib hissələrindən biri dərsin təşkilidir:
onun mərhələləri, təlimin forma, üsul və metodları-
dır. Əgər dərs müasirdirsə, o, keyfiyyətli təhsilin
əsasını qoyur. Texnologiyaların köməyi ilə təşkil
olunan müasir dərsdə bu texnologiyaların təhsilə tət-
biqi düzgün seçilməlidir.

Problemin yeniliyi. Məqalədə müasir dərsə
verilən tələblər diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən
təhsil müəssisələrinin müəllimləri faydalanacaqlar.

E-mail: gunel.06.04.1996@gmail.com

Rəyçilər: ped.ü.elm.dok., prof. **A.N. Abbasov**,
ped.ü.fəls.dok. **L.A. Məmmədli**

Redaksiyaya daxil olub: 05.07. 2019.

UOT 37.01.

Xuraman Rəcəb qızı Səlimova
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
böyük elmi işçisi

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ MÜƏLLİMLƏRİNİN PEŞƏKARLIQ SƏVİYYƏSİNİN ARTIRILMASI ÜÇÜN INNOVATİV MODELƏRİN YARADILMASI

Xuraman Раджаб гызы Салимова
старший научный сотрудник
Института Образования Азербайджанской Республики

СОЗДАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ МОДЕЛЕЙ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛИЗМА УЧИТЕЛЕЙ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ

Khuraman Rajab Salimova
senior researcher of Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

CREATING INNOVATIVE MODELS TO INCREASE THE PROFESSIONALISM OF TEACHERS IN SECONDARY SCHOOLS

Xülasə. Müəllif məqalədə müəllim peşəkarlığına nail olmaq üçün həll olunması labüd olan məsələlərdən bəhs edir. O, müəllimin peşəkarlıq səviyyəsini müəyyənləşdirən amilləri qeyd etmiş, innovativ dərs mühitinin yaradılmasının təlimin keyfiyyətinə təsirindən bəhs etmişdir.

Açar sözlər: *təlim, keyfiyyət, peşəkarlıq, yenilik, öyrənmə mühiti, metod.*

Резюме: В статье автор упоминает вопросы, которые необходимо решить для достижения профессионализма учителя. Он указал на факторы, определяющие уровень профессионализма учителя, и подчеркнул влияние создания инновационной среды обучения на качество обучения.

Ключевые слова: *обучение, качество, профессионализм, инновации, учебная среда, метод.*

Summary: The author mentions the issues that must be solved to achieve teacher professionalism in the article. He pointed out the factors that determine the level of professionalism of the teacher and highlighted the impact of the creation of an innovative learning environment on the quality of the training.

Key words: *training, quality, professionalism, innovation, learning environment, methodology.*

Müəllimin peşəkarlıq səviyyəsini artırılması respublikamızda cəmiyyətin tərəqqisi və müasir təhsilin keyfiyyət göstəricilərindən biri kimi dəyərləndirilir. Bu baxımdan son illər ölkədə bu sahədə aparılan genişmiqyaslı işlər təhsilin inkişafı baxımından çox əhəmiyyətlidir. Müasir müəllimin peşəkarlığı onun öz işini bilməsi, hazırlıqlı olması, yeniliklər axtarışında olması, peşəkarlığının artırılması ilə bağlı keçirilən seminar və təlimlərdə iştirakı, şagird və valideynlərlə əməkdaşlığı düzgün təşkil etməsi və ən əsası, təlimin təşkili prosesini innovativ tələblər baxımından düzgün təşkil etməsidir. Şəxsiyyətin yetişməsində, onun cəmiyyətə hazırlan-

masında əsas rol oynayan müəllim peşəsi digər peşələrdən özünəməxsusluğu ilə seçilir.

Bu gün aktuallığı ilə özünə xüsusi yer ayıran problemlərdən biri də təhsilin keyfiyyəti və bu keyfiyyətə təsir edən amillərdən biri kimi müəllimin keyfiyyət göstəriciləri məsələsidir. Müəllim peşəsinə elmi-pedaqoji yanaşmalarda müxtəlif cür tərif verilsə də, həmçinin münasibətlər bildirilsə də cəmiyyətdə də bu peşənin cavabdehlərinə müxtəlif tələblərlə yanaşmalar var.

Prof. A.O. Mehrabov göstərirdi ki, "Təhsildə konseptual xarakterli işlərin yerinə yetirilməsi mürəkkəb xarakterli məsələlərin həllini bacaran və müasir tələblərə cavab verən yeni sosi-

al və yeni məna daşıyan keyfiyyətli pedaqoji kadrların hazırlanmasını tələb edir”¹.

Təhsildə hər şey sinif müəllimlərindən başlayır deyən professor Y. Kərimov yazır: “...Elmin, təhsilin vüsət aldığı indiki dövrdə də ibtidai sinif müəllimi olmaq hünər tələb edir. Sinif müəllimini digər müəllimlərdən fərqləndirən bir-iki cəhətə nəzər salaq:

1) Sinif müəllimi yüksək valideynlik məhəbbətinə malik olan şagirdlərini övladları kimi sevən, qayğıkeş, səbirli, təmkinli, həssas, fədakar şəxs olmalıdır. Pedaqoji ustalığ humanist mövqe və pedaqoji ünsiyyətdən, pedaqoji əməkdaşlıq mühitdən başlanır və tədris-tərbiyə prosesini optimallaşdırır;

2) Sinif müəllimi altıyaşlıların səviyyəsinə enməyi, onlarla dil tapmağı, onları kollektiv fəaliyyətə qoşmağı, əylənməyi, valideynlərlə sıx əməkdaşlıq etməyi bacaran şəxs olmalıdır;

3) Tarix, Kimya müəllimindən Azərbaycan dilini, riyaziyyatı, biologiyayı, başqa fənləri mükəmməl bilmək, müəyyən alətdə çalmaq, oxumaq, uzununa tullanmaq, plastilindən, təbiət materiallarında fiqurlar düzəltmək tələb olunur. Sinif müəllimi isə dərs dediyi fənləri bilməlidir...”.

Professor nəticə kimi göstərir ki, “...deməli sinif müəlliminin hərtərəfli hazırlığa malik olmasına, üstəlik pedaqogika, psixologiya, fiziologiya və sosiologiyanın sirlərinə yiyələnməsinə daha çox ehtiyac duyulur...”².

Aparılan araşdırmalar zamanı müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması ilə bağlı deyilən fikirləri ümumiləşdirərək müəllim peşəkarlığının üçün aşağıdakı məsələlərin həllinə nail olmaq lazımdır:

1) Müəllimlərin pedaqoji və psixoloji hazırlıq səviyyəsini müəyyən etmək. Fənnin tədrisinə nəzarət.

2) İnnovativ təlim tələblərinə əsasən peşəkarlığın artırılması;

3) Müəllimlərin ümumtəhsil məktəblərində təhsilin keyfiyyətinə xidmət edən müvafiq resursların yaradılması məqsədi ilə təşkil olunan

müsabiqə mexanizmlərinin hazırlanmasında yaxından iştirakı;

4) Müasir pedaqoji yanaşmanı özündə əks etdirən innovativ təlimlərə cəlb olunması;

5) Müəllimin təlimi pedaqoji əsaslı müvafiq meyarlara uyğun təşkil etməsi;

6) Dərsi həyatla əlaqələndirərək, tədqiqat xarakterli tədris etməsi;

7) Təhsilalanların dərsdə və dərsdən kənar vaxtlarda dövlət tələbləri əsasında inkişafına nail olması;

8) Peşəkarlığının artırılmasına xidmət edən seminarlar, müsabiqələrdə və s. iştirak etməsi;

9) Təcrübəsini bölüşmək məqsədi ilə fəaliyyətini əks etdirən elmi-metodik məqalələrlə çıxış etməsi və s.

Müəllimlərin ixtisasartırmaya, pedaqoji təcrübəyə yiyələnmələri, milli və beynəlxalq konfranslarda məruzə və elmi nəşrlərlə çıxış etmələri, ayrı-ayrı mövzulara aid təşkil edilən seminarlarda elmi-metodik fikirlər söyləmələri, elmi-metodik vəsaitlər, dərslik, innovativ təlim metodologiyasını əks etdirən metodik resursların hazırlanmasına və s. cəlb olunaraq, yaxından iştirak etmələri müasir təhsilin müəllimlərin peşəkarlığının artırılması istiqamətində qarşıya qoyduğu tələblərdəndir. Bu məqsədlə respublikada müəllim fəaliyyətini qiymətləndirmək məqsədi ilə təşkil edilən ixtisas üzrə müsabiqələrdə, təcrübə yarışlarında iştirak etməsi, öz qüvvəsini yoxlaması, yüksək yerlər tutması, yaxud yüksək yeri tuta bilməsə də, bu sahədə peşəkarlığını artıraraq, gələcək turlarda iştirak üçün özünə yeni bilik qüvvəsi toplamış olur.

Müəllim ixtisasını yaxşı bilər, fənnini yaxşı tədris edən, şagirdlərə məhəbbət bəsləyən, vətənpərvər şəxsiyyət, Azərbaycan tarixini bilər, ana dilimizdə səlist danışan və milli-mənəvi dəyərlərimizi şagirdlərə dərinədən öyrədən şəxsiyyətdir. Bütün bunlar müasir Azərbaycan müəlliminin fəaliyyətinin keyfiyyət göstəriciləri olmaqla, onların fəaliyyətinə verilən qiymət meyarlarına daxildir. Bununla bağlı orta ümumtəhsil məktəblərində aparılan müşahidələr, söhbətlər və monitorinqlər respublikamızda müəllimlərin böyük əksəriyyətinin müəllimlik adını qeyd olunan keyfiyyət göstəricilərinə uyğun doğrultduqlarını deməyə əsas verir.

Respublikamızda müəllimlərin əməyinə, ixtisas fəaliyyətlərinin təkmilləşdirilməsinə, fəx-

¹ A.O.Mehrabov. Pedaqoji kadr hazırlığı: problemlər, vəzifələr mövzusunda beynəlxalq simpoziumun materialları. Naxçıvan, noyabr, 2009, 218 s.

² Y.Ş.Kərimov. Beynəlxalq simpoziumun materialları. Naxçıvan, 2009, səh. 14,15.

ri adların verilməsinə Hörmətli Prezidentimiz İlham Əliyev Cənabları, Nazirlər Kabineti və Təhsil Nazirliyi böyük diqqət yetirir, xüsusi qayğı göstərir, müəllim fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi istiqamətində müəyyən sərəncamlar, qərar və əmrlər verilir ki, bütün bunlar da ölkə təhsilinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Müəllimlərin peşəkarlığının artırılması ilə bağlı son illər Təhsil Nazirliyinin Təhsil Qanuna əsasən qəbul etdiyi qərarlar və əmrlər, “Baş müəllim”, “Metodist müəllim” (Şöhrət ordeni, Tərəqqi medalı, “Əməkdar müəllimi” fəxri adları), “Qabaqcıl Təhsil işçisi” döş nişanının və s., eyni zamanda, müəllimlərin diaqnostik qiymətləndirilməsi dövlətin hüquqi-normativ sənədləri əsasında həyata keçirilməklə, onların peşəkarlığının artırılmasının stimulyerici dəyərləridir.

Problemnin aktuallığı. Müəllimin sadalanan peşəkarlıq komponentlərindən ən başlıcası onun təlim zamanı sinfi idarəetmə bacarığıdır. Hər bir müəllimin təliminin uğurlu olması da elə bu komponentdən başlayır. Bununla bağlı son illər respublikamızda “Sinfin idarəedilməsi” mövzusunda layihənin ke-

çirilməsində də əsas məqsəd müəllimlərin peşəkarlığının inkişaf etdirilməsidir.

Problemnin elmi yeniliyi. Müəllimin hərəkətləri nümunəvi, dinamik olmalı, münasibətlərdə səmi-mi olmalı, şagirdə obyekt yox, subyekt kimi yanaşaraq, təlimi “subyekt-subyekt” münasibətləri əsasında təşkil etməli, şagirdi gələcək cəmiyyətə hazırlanan şəxsiyyət kimi görülməlidir. Sağlam mühit yaratmaqla sinfdə şagirdin özünün rahat hiss etməsini təmin etməlidir.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. Modern təhsilin tələbinə əsasən təlimin fasilitatoru olan müəllim şagirdlə ünsiyyətdə mükəmməl səriştə göstərməli, onunla birgə iş prosesinə qatılmalı, onu yönləndirən şəxsə çevrilməlidir. Müasir dövrdə müəllim bacarığına, onun fəaliyyətinə yanaşmanın fərqli istiqamətlərindən biri də müəllim şagirdlə əməkdaşlıq şəraitində dərs mühiti yaratmalıdır. Əgər sinfdə müəllim-şagird münasibətləri tənzimli, əməkdaşlıq şəraitində olmazsa o sinfin keyfiyyət göstəricisi yüksək olmaz. Bəzən keyfiyyət dedikdə dərhal əlaçısı çox olan sinfi və ya fənnindən yüksək qiymət alan müəllimin şagirdlərin nəticəsini təkcə nəzərə almaqla yekunlaşırıq.

Ədəbiyyat:

1. <http://www.president.az/articles/9779>
2. A. Əliyeva, X. Talıbova, V. Qasımov. Dünya təhsilində pedaqoji kadrların peşəkar inkişafı. Bakı: Təhsil Problemləri İnstitutunun Təhsil Texnologiyaları Mərkəzi, 2016.
3. Məcidova N. Ən şərəfli peşə: Metodik vəsait. Bakı, 2013.
4. Məmmədov B. İdeal müəllim. Bakı: Ekoprint. 2018.
5. İlyasov M. “Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri”: Monoqrafiya Bakı: Elm və təhsil, 2018.
6. Kərimov Y. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı: Pedaqogika, 2007.

E-mail: xuraman.salimova@mail.ru

Rəyçilər: *ped. ü. fəls.dok., dos. İ. Cavadov*
ped. ü. fəls.dok. N. Axundov

Redaksiyaya daxil olub: 23.08. 2019

UOT 37.01.

Türkan Vahid qızı Əlizadə
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

DİSTANT TƏHSİLİN DİGƏR TƏHSİL FORMALARINDAN (ƏYANİ VƏ QİYABİ) ÜSTÜNLÜKLƏRİ VƏ ÇATIŞMAZLIQLARI

Тюркян Вахид гызы Ализаде
докторант по программе доктора философии
Институт Образования Азербайджанской Республики

ПРЕИМУЩЕСТВА И НЕДОСТАТКИ ДРУГИХ ФОРМ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ (ВИЗУАЛЬНОЕ И ЗАОЧНОЕ)

Turkan Vahid Alizade
Phd student of Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF OTHER FORMS OF DISTANCE EDUCATION (VISUAL AND CORRESPONDENCE)

Xülasə. Təhsilin distant formasından daha çox müəyyən səbəblər üzündən təhsilini artırmaq imkanı olmayan insanlar üçün əlverişlidir. Distant təhsil forması ənənəvi təhsil formalarına nisbətən öyrənlərin müstəqilliyini, fəallığını, şüurluluğunu, yaradıcılığını optimal inkişaf etdirir. Bundan başqa, bu sistemdə az vaxtda daha çox elmi məlumatlar əldə etmək olur, tələbənin sistemli biliklər alması şüurlu və məntiqi imkanları genişlənir.

Açar sözlər: *distant, təhsil, inkişaf, qanun, qloballaşma*

Резюме. В статье рассматривается сфера использования цветообозначающих фразеологизмов, как в английском, так и в азербайджанском языках. Колористические фразеологизмы используются практически во всех стилях речи. В статье описываются фразеологизмы, применяемые в каждом стиле на основе примеров.

Ключевые слова: *дистанционное образование, развитие, право, глобализация*

Summary. It is profitable for people who are unable to increase their education because of the more distant learning form than for education reasons. The distant learning form optimally develops the independence, activity, awareness and creativity of learners compared to traditional forms of education. In addition, this system is able to obtain more scientific information in less time, and the student's conscious and logical capacities are enhanced.

Key words: *distance education, development, law, globalization*

Texnologiya bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsildə də yüksələn xətt üzrə inkişaf edir. Bildiyimiz kimi, dünya təhsil sistemində əyani təhsil forması geniş yayılıb. Təhsil sahəsindəki mütəxəssislərin fikrinə görə, əyani təhsilin müəyyən üstünlükləri olsa da, bunun üçün çox miqdarda vəsait tələb olunur. Elə bu kimi subyektiv səbəbləri nəzərə alaraq deyə bilərik ki, digər təhsil formaları ilə müqayisədə distant (məsafədən) təhsil forması üstünlüklərə sahibdir. Qlo-

ballaşma şəraitində təhsilin ən yeni və effektiv texnologiyalarına, o cümlədən distant təhsil texnologiyalarına tələbat get-gedə artır. Dünya təhsil sistemində əyani təhsil forması geniş yayılıb və əyani formada təhsil alan insanlar hər zaman digərlərindən peşə bacarıqları ilə seçiliblər. Lakin təhsilin əyani və qiyabi formaları ilə müqayisədə açıq distant təhsil forması xeyli üstünlüklərə malikdir. Bu üstünlüklərə onun əlverişliliyi, ucuzluğu, çevikliyi və s. daxildir. Azərbaycan

canda distant təhsilin rəsmi yaranma tarixi «Təhsil haqqında» yeni Qanunun təsdiq edildiyi 19 iyun 2009-cu il hesab olunur. Qanunun 13-cü maddəsinə əsasən, əyani və qiyabi təhsil formaları ilə yanaşı, distant təhsil forması “Təhsil haqqında” Qanunun 13-cü maddəsinə əsasən Azərbaycanda təhsil almanın 4 forması mövcuddur. Onlar əyani, qiyabi, distant (məsafədən) və sərbəst (eksternat) təhsil formalarıdır. Distant təhsil müəyyən məsafədən keçirilən təlim sistemidir. Distant təhsil öyrədən və öyrənən arasında telekommunikasiya və kompüter şəbəkələri vasitəsi ilə operativ, müntəzəm dialoq, əks əlaqə əsasında, uzaq məsafədən həyata keçirildiyi təhsil formasıdır. [1, 38]

Avropanın bir çox ölkələrində bu təhsil formasından geniş istifadə olunur. Belə ki, bu, Boloniya təhsil sistemində də əksini tapıb. Son illər distant təhsilin populyarlığı kəskin şəkildə artıb. Bu, əhalinin bütün təbəqələri üçün ən münasib və baha olmayan təhsil formasıdır. Distant təhsilin məqsədi müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə təhsil alanın ixtisasının artırılmasıdır [1, 48].

Distant təhsil ötən əsrin ortalarında dünya təhsil sistemində öz yerini tutmağa başlayıb. Texnikanın inkişafı, xüsusilə texnologiyanın inkişafı distant təhsilin imkanlarını daha da genişləndirərək, təhsil sistemindəki yerini gündəngünə möhkəmləndirməkdə davam edir. Məlumat üçün qeyd edək ki, distant təhsil - tədris prosesinin elektron, telekommunikasiya, proqram-texniki vasitələr əsasında təşkil olunmuş formasıdır. Distant təhsil öyrədən və öyrənən arasında əlaqəni telekommunikasiya və kompüter şəbəkələri vasitəsi ilə operativ, müntəzəm dialoq, əks əlaqə əsasında uzaq məsafədən həyata keçirir. Distant təhsilin xarakterik xüsusiyyətlərinə həmçinin çeviklik, modulluluq, iqtisadi səmərəlilik, müəllimin yeni rolu, təhsilin keyfiyyətinə xüsusi nəzarət, təlimin xüsusişdirilmiş vasitə və texnologiyalarından istifadə və s. məsələlər aiddir. Distant təhsildə informasiyalar öyrənənlərə çap materialları, elektron materiallar, elektron dərslik, televerilişlər və s. formalarla təqdim edilir. Bu tədris informasiyalarının kitablar, disklər, audio-video kasetlər kimi daşıyıcıları vardır [2, 147].

Distant təhsildə tədris metodik kompleksdən, kompüter, televizor, audio-video maqnitofon,

multimedia texnikası və s. kimi təlim vasitələrindən istifadə olunur. Bununla yanaşı, distant təhsilin forması müəyyən səbəblər üzündən təhsilini artırmaq imkanı olmayan və yeni ixtisas almaq arzusunu həyata keçirə bilməyən potensial şəxslərə real təhsil imkanları yaradır. Bu təhsil forması ənənəvi təhsil formalarına nisbətən öyrənənlərin müstəqilliyini, fəallığını, şüurluluğunu, yaradıcılığını optimal şəkildə inkişaf etdirir. Mütəxəssislərin fikrincə, distant təhsildə vahid forma müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Hər bir təhsil müəssisəsi öz imkanları daxilində bu formanı müəyyənləşdirə bilər. Bununla yanaşı, distant təhsil yalnız hansısa ixtisasa yiyələnmək üçün deyil, eyni zamanda fasiləsiz təhsilə də xidmət edir. Məsələn, jurnalist kimi fəaliyyət göstərən bir şəxs iqtisadi sahədə ixtisaslaşmaq istəyir. Lakin onun bu sahədə əyani təhsil alması istər maddi, istərsə də zaman baxımından əlverişsiz olduğu üçün distant təhsil növündən istifadə edir. Bu da o şəxsin iqtisadi sahədəki araşdırmalarına öz müsbət təsirini göstərir.

Məlumat üçün qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən Bakıda Distant Təhsil Mərkəzi açılmışdır. “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı” çərçivəsində həyata keçirilən “Elektron Təlimləndirən Sistemlər” layihəsinin əsas komponentlərindən biri olan Distant Təhsil Mərkəzi xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdlərin distant tədris metodları vasitəsilə orta təhsilini təmin edir. Ölkədə distant təhsilin inkişaf etdirilməsi, eyni zamanda xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdlərin bu prosesə daha yaxından cəlb olunması ilə əlaqədar “Elektron təlimləndirən sistemlər” adlı layihə işlənib hazırlanmışdır. Layihədə əsas məqsəd məsafədən təhsilin inkişafı, layihəyə cəlb olunmuş xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdlərin təhsilə alma imkanlarının yaxşılaşdırılması, kompüter, elektron resurslardan istifadə bacarıqlarının artırılması, Azərbaycan təhsil şəbəkəsinə və İnternetə çıxış imkanlarının yaxşılaşdırılmasından ibarətdir. Layihənin əsas məqsədi evdə təhsil alan sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqları distant təhsilə cəlb etməklə, cəmiyyətə inteqrasiya olunmasına dəstək vermək, onların təhsil almaq imkanlarını yaxşılaşdırmaq və bununla yanaşı, kompüter, elektron resurslardan istifadə bacarıqlarının artırıl-

ması və internetə çıxış imkanlarının yaradılmasıdır. Layihə çərçivəsində 30 şagird və 7 müəllimə Apple şirkətinin istehsalı olan Macbook noutbukları verilmiş, şagirdlərin evləri Azərbaycan Təhsil Şəbəkəsinə qoşularaq, yüksək sürətli internet bağlantısı ilə təmin edilmiş, şagirdlərin dərş prosesinin idarə edilməsi məqsədi ilə müəllimlər üçün ayrılan tədris məkanının yüksək sürətli fiber-optik İnternet və İnternet bağlantılarıyla təchiz olunması təmin edilmişdir. “Elektron təlimləndirən sistemlər” təlim məsafəsi əsasında təlimçi müəllimlərin hazırlanması “Yeni hazırlanmış təlimçilər tərəfindən məktəbyaşlı uşaqlar üçün məsafədən təhsilin köməyi ilə “Elektron təlimləndirən sistemlər” təlim məsafəsi əsasında təlimlərin təşkil olunması planlaşdırılıb. Nəhayət, müəllim, şagird və valideynlərin təhsil prosesinə cəlb olunması üçün yeni portalın yaradılması da nəzərdə tutulmuşdur [3, 78].

Beynəlxalq statistikaya görə, distant təhsildə «tələbələr» əksəriyyəti yaşı 25-i ötmüş, işləyən və işdən ayrılmadan peşəkar biliklərini genişləndirmək istəyən şəxslərdir. Bununla belə, distant təhsil forması hamı üçün münasibdir. Bu, illər ötdükcə daha çox inkişaf edəcək müasir təhsil formasıdır. Amma istənilən təhsil forması kimi distant təhsilin də həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri var.

Müsbət cəhətləri aşağıdakılardır:

- Distant təhsil proqramları ənənəvi sistem üzrə aparılan analoji təhsil kurslarından xeyli ucuzdur. Təhsil müəssisələri icarə haqqına, elektrik enerjisinə və bahalı texnikaya qənaət edir, çünki təhsil üçün ayrıca otaqlar və kompüterlər tələb olunmur. Bundan əlavə, vaxtın çox hissəsini tələbələr müstəqil şəkildə məşğul olurlar və deməli, müəllimlər eyni zamanda daha çox tələbəni öyrədə bilirlər və bunun da sayəsində distant təhsilin qiyməti münasib olur.

- Distant təhsil ümumiyyətlə hər hansı təhsil almaq imkanları olmayan şəhər və ölkələr üçün əvəzədləməkdir. Bu, təhsili hamı üçün əlçatan edir.

- Distant təhsil insanın utancaqlıq və auditoriya qarşısında çıxış etmək fobiyası kimi kommunikasiya keyfiyyətləri ilə bağlı psixoloji məsələləri dəf etməyə imkan verir.

- Distant təhsil mobildir və deməli, tələbənin daim aktual məsələlərə çıxışı olur. Bunun üçün sadəcə İnternet lazımdır.

- Hesab olunur ki, distant təhsil vaxtının çoxunu işdə, uşaqlarla və ya ailəsi ilə keçirən insanlar üçün yeni biliklər və bacarıqlar əldə etmək üçün yeganə mümkün vasitədir. Hər hansı şəxs işini itirmək qorxusu olmadan və işdən ayrılmadan ixtisasını artırmaq və ya yeni biliklər əldə etmək imkanı əldə Mənfi cəhətləri:

- Tələbələrin təhsil səviyyəsində və peşəkar təcrübəsində fərdi fərqləri nəzərə almağa imkan vermir.

- Təlim və imtahan telekonfranslarının təşkili üçün müxtəlif ölkələrin telefon xətlərinin keçiricilik qabiliyyəti kifayət etməyə bilər.

- Tələbələr tərəfindən mənfi qarşılanma biləcək daha bir cəhət distant təhsil sistemində müəllim və tələbə arasında canlı ünsiyyətin itməsidir.

- Təlim kursları kifayət qədər interaktiv olmur.

- Distant təhsilin yekunlarına görə verilən diplom və ya sertifikat hələlik keyfiyyətli təhsilin göstəricisi kimi qəbul olunmur.

- Asan əldə edildiyi üçün adətən distant təhsil səhvən müəyyən bir xarici təhsil almaq imkanı kimi başa düşülür.

Bütün mənfi cəhətlərinə baxmayaraq, distant təhsil inkişaf etməkdə davam edəcək və zaman keçdikcə digər təhsil formaları arasında layiqli yerini tutacaq. Məsələ yalnız tələbələrin ondan düzgün və səmərəli istifadə etməsindədir [3].

Problemin aktualıq. Hazırkı dövrdə informasiya cəmiyyətinin və xarici ölkələrlə rəqabət edə biləcək müasir texnologiyalar ilə təmin edilmiş milli iqtisadiyyatın yaradılması əksər ölkələrin dövlət siyasətinin prioritet istiqamətinə çevrilmişdir. Göstərilən bu ölkələrdə internet texnologiyaları sahəsi inkişafın əsas amili kimi çıxış edir. İnternet texnologiyaları sahəsi dövlətlərin iqtisadi, sosial və siyasi fəaliyyətlərinə təsir edərək münasibətlərin formalaşmasını təmin etdiyindən, informasiya cəmiyyətində təhsilin necə qurulması, təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi üçün hansı texnologiyaların və həmin texnologiyaların necə istifadə ediləcəyi hazırda aktual məsələ olaraq qalır.

Problemin elmi yeniliyi. Bu məqalənin elmi yeniliyi informasiya texnologiyalarının təhsildə rolunun artırılması üçün onun imkanlarının genişləndirilməsi, başlıca istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi, istifadə olunan proqram vasitələrinin təhsil sistemində tətbiqinin elmi-metodoloji əsaslarının yaradılması və inkişafı üçün təkliflərin hazırlanmasından ibarətdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Mövzu üzərində iş zamanı əldə edilmiş nəticələr ümumtəhsil müəssisələrində informatika dərslərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində; təhsil alanların idrak fəallığının

yüksəldilməsi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürün formalaşdırılması, problemlərin həllində qərarların qəbul edilməsi bacarıqların formalaşdırılmasında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Mehrabov A. Təhsildə texnoloji yanaşmaların mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri. "Azərbaycan müəllimi" qəz., 2006.
2. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Təhsil Problemləri İnstitutu. "Təlim prosesində yeni pedaqoji və IT texnologiyalardan istifadənin elmi əsasları və təlimin keyfiyyətinə onların təsiri". Hesabat. Bakı, 2012.
3. Fazilova İ. Yeni informasiya texnologiyalarının öyrənmə prosesinə tətbiqində müəllimin rolu. Bakı, 2015.
4. İsmayılov İ, Abdullayev C. Təlimin texniki vasitələri və yeni informasiya texnologiyaları. Tədrisdə onlardan istifadə metodikası. Bakı, 2006.

E-mail: turkan.alizade.92@mail.ru

Rəyçi: dos. S.R. İmanova

Redaksiyaya daxil olub: 23.09.2019

PEDAQOJİ KADR HAZIRLIĞI

UOT 37.

Sevil Mirhəsən qızı İsayeva
Mingəçevir Dövlət Universitetinin müəllimi

PEDAQOJİ KADR HAZIRLIĞI VƏ DİL MƏSƏLƏSİ

Севиль Миргасан гызы Исаева
старший преподаватель Мингечаурского Государственного Университета

ПОДГОТОВКА ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ И ЯЗЫКОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ

Sevil Mirhasan Isayeva
senior lecturer of Mingechaur State University

PREPARATION OF PEDAGOGICAL PERSONNEL AND LANGUAGE PROBLEMS

Xülasə. Nitq mədəniyyətində başlıca problem öz ədəbi tələffüzümüzü mədəni nitqin normalarına uyğunlaşdırmaq fikrindən uzaq olmağımızdır. Dildə bir çox söz vurğuya görə düzgün tələffüz edilmədikdə məna pozula bilər, nitqin təsiri azalır. Deməli, orfoepiyanın nəzəri və praktik cəhətdən öyrənilməsinin çox böyük əhəmiyyəti vardır, eyni sözün müxtəlif formalarda tələffüz edilməsinə yol vermir. Məqalədə orfoepiyanın böyük ictimai əhəmiyyətə malik olmasından bəhs edilir.

Açar sözlər: orfoepiya, nitq mədəniyyəti, ünsiyyət, tələffüz, fəaliyyət, cəmiyyət

Резюме. Основная проблема речевой культуры заключается в том, что мы далеки от идеи соответствия нашего литературного произношения к культурным нормам. Значение многих слов в языке могут быть искажены, вследствие неверного ударения, тем самым уменьшив влияние речи. Таким образом, теоретическое и практическое изучение орфоэпии имеет большое значение и не позволяет произносить одно и то же слово в различных формах. В статье подчеркивается важность социального значения орфоэпии.

Ключевые слова: орфоэпия, культура речи, общение, произношение, деятельность, общество

Summary. The main problem of speech culture is that we are far from the idea of the conformity of our literary pronunciation to cultural norms. The meaning of many words in a language can be distorted due to incorrect emphasis, thereby reducing the influence of speech. Thus, the theoretical and practical study of orthoepy is of great importance and does not allow you to pronounce the same word in different forms. The article emphasizes the importance of the social significance of orthoepy.

Key words: spelling, speech culture, communication, pronunciation, activity, society

XXI yüzillik ağılın, intellektin təntənəsinə əsaslanır. Müstəqillik yoluna çıxmış respublikamızın milli mənafeyi Azərbaycan məktəbinin, ilk növbədə, məhz ağıl, intellekt məktəbi olmasını tələb edir. Təhsil sahəsində islahatların əsas məqsədi inkişaf etmiş ölkələrin təhsil səviyyəsinə çatmaq, dövrün, zamanın tələblərinə uyğun olaraq dünya təhsil sisteminə uyğunlaşmaqdır.

Ölkəmizdə hər hansı bir sahədə müşahidə olunan inkişaf təhsil sahəsində də özünü göstər-

məkdədir. İnsan inkişafının təmin edilməsi dövlət siyasətinin vacib bir hissəsinə çevrilmişdir. Ən əsas amil kimi insanın cəmiyyətdə vəziyyəti qiymətləndirilir. Bu zaman inkişafın nə dərəcədə müvəffəqiyyətli olması insanın həmin cəmiyyətdə layiqli yer tutması, cəmiyyətdə gedən proseslərdə fəal iştirak etməsi ilə müəyyən edilir. Dövrün qlobal problemləri insan münasibətindən su içir. Ünsiyyət olmadan insanların birgə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi mümkün deyil-

dir. Münasibət yaratmaq insandan böyük ünsiyyət bacarığı tələb edir. Ünsiyyət informasiya mübadiləsidir. Nitq ünsiyyətin vacib bir hissəsidir. Nitq bacarıqlarının normal formalaşması üçün psixi inkişaf müəyyən səviyyədə olmalıdır. Hər şeydən əvvəl lazımdır ki, uşaqda beynin müxtəlif strukturlarının inkişafı müəyyən səviyyədə olsun; səs və tənəffüs sistemi, artikulyasiya orqanları düzgün və koordinasiya ilə işləsin; eşitmə və görmə, hərəkəti bacarıqlar, emosiyalar – kifayət qədər inkişaf etsin; ünsiyyətə ehtiyac yaratmağı formalaşdırmağa bilsin. Ali məktəblərdə pedaqoji kadrlar hazırlanarkən pedaqoji ünsiyyət zamanı müəllimin mövqeyinin mühüm vasitə rolunu oynamağı, təhsildə aparıcı qüvvə olması, cəmiyyətin ən mühüm sosial sifarişini, gələcəyin layiqli vətəndaşlarını şəxsiyyət kimi yetişdirmək bir şəxs olması kimi vacib məsələlər xüsusi olaraq dərk etdirilməlidir.

Təhsildə aparılan islahatlar müəllimin hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsini, peşəkarlığını tələb edir. Hər şeyi şagirdlərə öyrətmək qeyri-mümkündür. Onlara bilikləri əldə etməyin yollarını öyrətmək, müxtəlif vasitələrlə onlarda intellektual, kommunikativ, yaradıcı bacarıqları müasir tələblər təcrübəsinə əsaslanaraq təlim fəaliyyətinə tətbiq etməyə maraq oyatmaq, əməkdaşlıq şəraitində onlarla dialoqa girmək, zəruri hallarda səhvləri düzəltmək, dəstək olmaq, fəaliyyətini daim izləmək, istiqamətləndirmək, idraki, psixomotor və kommunikativ fəaliyyətlərini həyati bacarıqlarla əlaqələndirməkdə yardımçı olmaq lazımdır. Kurikulumların tətbiqi zamanı yeni pedaqoji kadrlar dövlət təhsil standartlarını tətbiq edərkən biliyin deklarativ, prosedural, kontekstual olduğunu və həmçinin oradakı fəaliyyətin idraki, emosional və psixomotor olduğunu nəzərə almalıdır.

Bu gün pedaqoji tədqiqatların qarşısında duran ən ciddi vəzifələrdən biri də yaradıcı, müasir düşünən, bu günün sosial, iqtisadi və psixoloji reallıqları əsasında işini səmərəli qura bilən müəllimlərin hazırlığına ciddi töhfə verməkdir. Məhz təhsil vasitəsilə cəmiyyətin təhsil tələbatına uyğun müvafiq kadrlar hazırlanır. Dərin biliyə, səriştəyə malik kadrların formalaşdırılması isə ilk növbədə, təhsilin məzmunundan, nəyin və necə öyrənilməsindən, öyrənən-öyrədən münasibətlərinin düzgün tənzimlənməsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Ona görə də təhsillə

bağlı ciddi elmi araşdırmaların aparılması nəzəri və praktik istiqamətlərdə problemlərin tədqiqi, cəmiyyətin inkişafına xidmət edən təkliflərin həyata keçirilməsi vacib cəhətlərdən biridir.

Tarixən cəmiyyətin inkişafında, təlim-tərbiyə işinin keyfiyyətə yüksəldilməsində müəllim amili diqqət mərkəzində olmuşdur. Müəllimin bilik və bacarığı, səriştəsi, şəxsiyyəti cəmiyyətdə həmişə örnək, nümunə kimi göstərilmişdir. Pedaqoji fəaliyyət prosesində yeniliklər tətbiq olunarkən elmi-pedaqoji tələblər nəzərə alınmalıdır. Məlum olduğu kimi, gənclərin ali təhsil prosesi ümumi orta təhsil bazasının əsasında davam etdirilir. Pedaqoji kadrların hazırlanmasında tələbə-müəllim münasibətinin yaxınlığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dilinin zəngin lüğət tərkibinə yiyələnmək üçün sinif, qrup məşğələləri, sinifdən xaric tədbirlərin təşkili, fərdi və qrup məsləhətlərinin aparılması, müxtəlif mövzularda ədəbi-bədii gecələrin və disputların keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Deməli, öyrənən və öyrədən münasibəti təlim prosesinin rəhni hesab edilir. Xüsusilə dil müəllimlərinin kafedranın dərslər yükü tələbləri ilə əlaqədar tələblərlə uzunmüddətli münasibətlərin davam etdirilməsi diqqəti cəlb edir.

Aparılan müşahidələrə əsasən tələbə-müəllim münasibətində özünü göstərən dil qüsurları morfolojiya tədrisinin praktik istiqamətinin gücləndirilməsi sisteminə daxil olan və ya bu geniş iş sisteminin bir mühüm aspektini, yaxud da tərkib hissəsini təşkil edən ədəbi tələffüz vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə az diqqət yetirilməsinin nəticəsidir. Pedaqoji elmlər doktoru, professor Əziz Əfəndizadə təlimdə praktik işlərin aparılmasına, bacarıq və vərdişlərin aşılmasına və gücləndirilməsinə diqqət yetirməyi əsl metodika hesab edər və göstərirdi ki, dildən nitqə aparan iş metodları müəllim fəaliyyətinin məhək daşındır və əgər yüksək pedaqoji kadr hazırlamaq istəyiriksə, onun təlimdə mədəni nitq vərdişləri formalaşdırmaq qabiliyyətini nəzərə almalıyıq. Lakin onu da xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ali məktəblərə test üsulu ilə qəbul olunmuş tələbələrin müəyyən bir qismi nitq qüsurlu olurlar; belə ki, çatdırmaq istədikləri fikirləri sürətli şəkildə ifadə edir, sözləri aydın tələffüz etməkdə çətinlik çəkirlər. Bu da gələcək

də müəllim ixtisasına yiyələnmək istəyən kadr-
lar üçün qənaətbəxş deyildir.

Mədəni nitq dil normalarının bütün fone-
tik (orfoqrafik və orfoepik), leksik, qrammatik
və üslubi səviyyələrində qurulan danışığa və ya-
zıya deyilir. Şifahi danışiq yazılı nitqi, öz növ-
bəsində yazılı nitq də şifahi nitqi inkişaf etdirir,
təkmilləşdirir.

Şifahi nitqin yazılı nitqə nisbətən üstün-
lükərə malik olduğunu göstərən tələffüz məsə-
ləsi, yəni səslənməsidir. Səslənmənin gözəlliyi
isə intonasiya, vurğu və orfoepik ifadə tərzilə
mümkün olur. Ədəbi tələffüzdə vurğu, intonasi-
ya və orfoepik normalara riayət etməyin əhə-
miyyəti inkaredilməzdir, çünki ədəbi tələffüz
xüsusi problem kimi götürüldükdə, o, fonetika
kursunun materialıdır: yəni danışiqqla, danışiq
səsləri və ya səslənmə ilə əlaqədardır. Lakin bu-
rada söhbət təkcə səslərin tələffüzündən getmir,
sözlərin tələffüzündən gedir ki, bu da söz prob-
leminin predmetinə uyğun gəlir, sözü isə bir
neçə cəhətdən öyrənilən xüsusi bölmələr möv-
cuddur ki, bunlara leksika, qrammatika, üslubiy-
yatı və s. nümunə göstərə bilərik.

O da məlumdur ki, fonetik vahid olmasına
baxmayaraq, vurğu, intonasiya və orfoepiya xü-
susi mövzular kimi də öyrənilir. Ancaq birlikdə
ədəbi tələffüzü təşkil etdiklərindən, şifahi nitqin
komponentlərinə daxil olduqlarından biz onları
mədəni nitqin, yəni ədəbi tələffüzün tələblərinə
daxil olan komponentlər kimi tədris etməyin,
morfologiya təlimində isə onlara əhəmiyyətli
dərəcədə xüsusi yer ayırmağın vacibliyini qeyd
etməliyik.

Şifahi və yazılı ədəbi dilin müasir dövrdə
də öz problemləri qalmaqdadır; belə ki, son
vaxtlar ədəbi tələffüzün linqvistik normalara
əsasən qurulmasına nəzarət və məsuliyyət xeyli
zəifləmişdir.

Şifahi nitqdə və ədəbi tələffüzdə qaydala-
ra əməl olunmasına tənqidi münasibət göstəril-
məsi filoloq müəllimlərin vəzifələrinə aid olan
məsələdir. Filoloq müəllimlər radio və televizi-
yada vurğusu yerində işlənməyən sözlərin (təkcə,
ayrıca, bircə, məsuliyyət, şəxsiyyət, sözsüz,
kimsəsiz, şair, başqa, nəhayət, arzu, İngiltərə və
s.) səhv tələffüzünü qeydə almalı və “Vurğu”
mövzusunda onların üzərində vərdislərin forma-
laşdırılmasına başlıca diqqət yetirməlidir. Nitq-
də vurğu ilə bağlı dil faktlarını qeyri-ciddi mə-

sələ hesab etmək olmaz. Bəzi müəllimlərimiz
orfoepiya təliminə orfoqrafiyaya olduğu qədər
diqqət yetirmirlər ki, bu da problemi doğuran
subyektiv amillərdir. Onlar sonu [n], [z], [r] sə-
sləri ilə bitən sözlərin cəmdə (-lar, -lər) işlənən
formalarının tələffüzünə birdəfəlik vərdiş etmək
istəməirlər. Məsələn, [oxuyannar], [yazannar],
[gələnnər]; [qazdar], [qızdar], [palazdar]; [nar-
rar], [qarrar], [divarrar], [şairrər] və s.

Ümumiyyətlə, qoşa saitli, qoşa samitli,
idi, imiş, isə hissəcikləri ilə işlənən sözlərin ədə-
bi tələffüzünə (alseydi, gəlseydi, görseymiş), o
cümlədən də [c] samiti ilə bitən sözlərin -lı, -li,
-lu, -lü, -lar, -lər, -sız, -siz, -suz, -süz şəkilçiləri
ilə işlənərkən səslənməsinə fikir verməyin vaxtı-
dır. (Bu çağırış reportyorlara, diktorlara və mü-
əllimlərə daha çox aiddir). Məsələn, güclü –
güjdü; gücsüz – güjsüz; gənclər – gənjdər; gənc-
siz – gənjsiz və s.

Məlumdur ki, şivələr, yazı, ənənəvi və əc-
nəbi mənbələr ədəbi tələffüzün həm yaranma,
həm də pozulma mənbəyi hesab edilir. Bir sıra
şivə qrupları üçün əlamətdar olan udun, üz-gü-
züm, gələtdi, nöş, popağ, diyan, gələrsüz, ge-
dax gələx, ge: cux, ateyin, bəji, dayna, gedəjəm
və s. kimi bir sıra xüsusiyyətlər ədəbi tələffüz
baxımından məqbul sayılır. Vaxtı ilə dilimizə
keçən adam, qayda, toxum, fayda və s. tipli söz-
lərin yazılışı Azərbaycan dilinin qayda-qanunla-
rına uyğunlaşdırılaraq belə yazılmışdır. Komsol,
kolxoz, kosmos, kollektiv və s. sözlər rus
dilinin ədəbi tələffüz normalarına uyğun olaraq,
yəni **kom, kos, kol** hecalarındakı “o” saiti “a”
çalarlığında tələffüz olunur.

Dildə bir çox söz vurğuya görə düzgün tə-
ləffüz edilmədikdə məna pozula bilər, nitqin tə-
siri azalır. Orfoepiyanın böyük ictimai əhəmiy-
yəti vardır: eyni sözün müxtəlif formalarda tə-
ləffüz edilməsinə yol vermir. Deməli, orfoepiya-
nı nəzəri və praktik cəhətdən öyrənilməsinin
çox böyük əhəmiyyəti vardır. Lakin son illərdə
orfoepiya lüğətinin olmaması, yaxud da az ol-
ması bu sahədə çətinliklər yaradır.

Yamanlıq, otluq, rahatlıq, papaq, qazmaq
və s. kimi sözlər bəzi orfoepik lüğətlərdə [ya-
mannıq], [otduq], [rahatdıq], [papaq], [qazmaq]
kimi (Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, “Elm”
nəşriyyatı, Bakı-1983), bəzində isə (Aida Qu-
liyeva, Məmmədşan Soltanov. Məktəblinin or-
foqrafiya, orfoepiya, qrammatika lüğəti. Bakı -

2011) [yamannıx], [otlux], [rahatdıx], [papax], [qazmax] kimi.

Beləliklə, nitq mədəniyyətində başlıca problem öz ədəbi tələffüzümüzü mədəni nitqin normalarına uyğunlaşdırmaq fikrindən uzaq olmağımızdır. Təhsilimizin yeni inkişaf dövrü əsası ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş, müasir mərhələdə prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Ölkə miqyasında müxtəlif sahələrdə, o cümlədən təhsil sahəsində islahatlar mərhələ-mərhələ həyata keçirilir. Son illər iqtisadiyyatın dinamik inkişafı təhsilin inkişafı üçün də əlverişli şərait yaratmışdır. Mütərəqqi elm və təhsil ənənələri uğurla davam etdirilmiş, yeni dövrün tələbi əsasında xeyli dərəcədə zənginləşmişdir.

Problemnin elmi yeniliyi. Bu gün pedaqoji tədqiqatların qarşısında duran ən ciddi vəzifələrdən

biri də yaradıcı, müasir düşünən, bu günün sosial, iqtisadi və psixoloji reallıqları əsasında işini səmərəli qura bilən müəllimlərin hazırlığına ciddi töhfə verməkdir. Dərin biliyə, səriştəyə malik kadrların formalaşdırılması nəyin və necə öyrənilməsindən, öyrənən-öyrədən münasibətlərinin düzgün tənzimlənməsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Ona görə də təhsillə bağlı ciddi elmi araşdırmaların aparılması nəzəri və praktik istiqamətlərdə problemlərin tədqiqi, cəmiyyətin inkişafına xidmət edən təkliflərin həyata keçirilməsi vacib cəhətlərdən biridir.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat materiallarımıza əsaslanan məlumatlar müəllimlər tərəfindən istifadə edilə bilər.

Problemnin aktuallığı. Məqalədə tədqiq olunan məsələlər ədəbi dil ilə danışq dili arasındakı fərqi azalması cəmiyyətin mədəni tərəqqisinə xidmət edəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Əsrin meqameylləri: Psix- pedaqoji problemlər. 1-ci kitab. Bakı, 2008.
2. "Azərbaycan müəllimi" qəz., 2011, № 50
3. Quliyeva A., Soltanov M. Məktəblinin orfoqrafiya, orfoepiya, qrammatika lüğəti. Bakı, 2011.

E-mai: sevil Hesenova57@mail.ru

Rəyçi: ped.ü.fəls.dok., dos. Z.M. Əzizova

Redaksiyaya daxil olub: 01.10 2019.

TƏHSİLDƏ MONİTORİNG VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ

UOT 37.

Əminə Əli qızı Niftiyeva

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun böyük elmi işçisi

DAXİLİ MONİTORİNG TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN YAXŞILAŞDIRILMASI VASİTƏSİ KİMİ

Амина Али гызы Нифтиева

старший научный сотрудник

Института Образования Азербайджанской Республики

ВНУТРЕННИЙ МОНИТОРИНГ КАК СРЕДСТВО ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ

Amina Ali Niftiyeva

senior researcher of

Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

INTERNAL MONITORING AS A MEANS TO IMPROVE EDUCATION QUALITY

Xülasə: Məqalədə təhsil müəssisələrində daxili monitoringin təşkilinin əsas problemləri müzakirə olunur və monitoringin məqsədi, vəzifələri, prinsipləri, obyektləri və istiqamətləri vurğulanır. Məqalədə təhsil müəssisələrində aparılan daxili monitoringlər zamanı əldə edilən məlumatların inkişaf meyllərini proqnozlaşdırmaq, keyfiyyətli təhsil əldə etmək və düzgün idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün əhəmiyyətindən bəhs olunur. Bəzi problemləri həll etmək üçün tövsiyələr verilir.

Açar sözlər: *təhsil, keyfiyyət, monitoring, idarəetmə, şagird, müəllim.*

Резюме: В статье рассматриваются основные проблемы внутреннего мониторинга в образовательных учреждениях и выделяются цели, задачи, принципы, объекты и направления мониторинга. В статье подчеркивается важность информации, получаемой в ходе внутреннего мониторинга в образовательных учреждениях, для прогнозирования тенденций развития, достижения качественного образования и принятия правильных управленческих решений. В статье даются рекомендации по решению некоторых проблем.

Ключевые слова: *образование, качество, мониторинг, управление, ученик, учитель.*

Summary: The main problems of internal monitoring are discussed in the article and the purpose, objectives, principles, objects and directions of monitoring are emphasized. The importance of information obtained during internal monitoring in educational institutions to predict development trends, the achieving of qualitative education and the making of good management decisions are highlighted in the article. Recommendations for solving some of the problems are provided.

Key words: *education, quality, monitoring, management, pupil, teacher.*

Daxili monitoring hər hansı bir müəssisənin fəaliyyətində mühüm komponentdir. Monitoring müəyyən qərarları qəbul etmək üçün lazım olan informasiya ilə idarəetmə sistemini təmin edir. İdarəetmə ilə əlaqəli olaraq, monitoring informasiya funksiyasını yerinə yetirir.

Monitoring obyektləri müxtəlifdir: təhsil müəssisələri, təhsil orqanları, müxtəlif səviyyələrdə təhsil sistemlərinin struktur elementləri və tərkibləri, formalaşma və inkişaf prosesləri, təhsilin məzmunu, təhsilin məqsədləri, tədris planları, üsulları, vasitələri, işəgötürənlərin müraciətləri və s.

Monitoring daxili idarəetmə prosesi olub təhsilin keyfiyyətinə davamlı nəzarəti həyata keçirməyə imkan verir. O, təhsil fəaliyyətinin güclü və zəif tərəflərini üzə çıxararaq gözlənilən nəticələri əldə etmək üçün praktik təkliflərlə çıxış edə bilər. Monitoring dedikdə yalnız təkliflər deyil, problemlərin həll edilməsi üçün konkret addımların da atılması nəzərdə tutulur.

Monitoring sözü latın mənşəli “monere” felindən götürülüb, “xəbərdar etmək” mənasını verir. Təhsilin keyfiyyətinin daxili monitoringi təhsil müəssisəsinin idarəetmə orqanlarının vaxtında və məlumatlı qərarlar qəbul etməsini təmin edən bir fəaliyyət hesab edilir. Belə ki, monitoring fəaliyyətin hazırkı vəziyyətini müəyyən edir.

Monitoringin məqsədi aşağıdakılardır:

- müşahidələrin və ölçmələrin təşkili;
- təhsil prosesinin şərtləri, məzmunu və nəticələri barədə etibarlı və obyektiv məlumatların əldə edilməsi;
- vahid normativ sənədlərin hazırlanması, tətbiqi, diaqnostik metodları, istifadə qaydaları;
- məlumatların sistemləşdirilməsi və yoxlanılması, bütün səviyyələrdə monitoring işləri aparılması;
- monitoring üçün proqram və avadanlıqların inkişafı və s.

Monitoringin predmeti

- monitoring obyektlərinin sosial-mədəni, kadr, maliyyə və iqtisadi vəziyyəti;
- monitoring obyektləri fondlarının vəziyyəti; dövlət və təşkilatın həyat fəaliyyətinə qabaqcıl sosial-mədəni, istehsal və informasiya texnologiyalarının daxil edilməsi;
- monitoring obyektlərinin investisiya fəaliyyəti;
- ətraf mühitin mühafizəsi və təbiət resurslarından səmərəli istifadə;
- işçilərin sosial-mədəni və əmək hüquqlarının mühafizəsi;
- hüquqi məsələlər;

Monitoringin iştirakçıları aşağıdakılardır:

- səlahiyyətli dövlət orqanı;
- mərkəzi və yerli icra orqanları;
- qeyri-hökumət orqanları;
- müəyinə edilən layihə, proqram təşkilat rəhbərləri;
- qanunvericilik üzrə səlahiyyətli orqan tərəfindən monitoringin keçirilməsinə cəlb olun-

muş məsləhət xidmətləri üzrə ixtisaslaşan təşkilat, məsləhətçi və ekspertlər.

Təhsilin keyfiyyətinin daxili monitoringinin yaradılması və həyata keçirilməsi, bütün təhsil müəssisələrində eyni şəkildə aparılması vacib hesab olunur. Müəyyən bir təhsil müəssisəsində təhsilin keyfiyyətinin monitoringinin tərkibi və məzmunu bu təhsil müəssisəsinin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Eyni zamanda, daxili keyfiyyətin monitoringinin təşkili və həyata keçirilməsi üçün müəyyən tələblər və qaydalar mövcuddur.

Təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətinin, şagirdlərin təlim nəticələrinin mütəmadi monitoringi təhsilin məzmununun yeniləşməsi, təhsil standartlarının tətbiqi, dərs yükünün normallaşdırılması, təhsilənlərin sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsi mənəvi tərbiyə problemlərinin kəskinləşdiyi şəraitdə də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tədris prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, təhsil sisteminin inkişafı, müəllimlərin peşəkar bacarıqlarının artırılması və təhsilənlərin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə bağlı problemlərə göstərilən diqqət bu problemlərin mümkün qədər tez həll olunmasına və təhsil prosesi keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına şərait yaradır.

Daxili keyfiyyətin monitoringi, təhsil müəssisələrində olan prosedurları nəzərdən keçirmək, qiymətləndirmək, yoxlamaq və ya araşdırmanın keyfiyyətini təmin etmək üçün ümumi bir müddətdir.

Monitoringin üç əsas komponenti var:

- Məlumatın toplanması
- Məlumatın təhlili
- Görülən tədbirlər

Məlumatların toplanması

Təhsil keyfiyyətinin monitoringi yalnız etibarlı məlumatların toplanması sayəsində həyata keçirilə bilər. Belə məlumatların mənbəyi müxtəlif ola bilər: əsasən, qiymətləndirmə, bəzən isə hər hansı bir sorğunun və ya tədqiqatın nəticələri və s. Əsas məqsəd təhlil obyekti ola biləcək məlumatların toplanmasıdır.

Məlumatların təhlili

Məlumatların təhlili elə həyata keçirilməlidir ki, bu təhlil problemlərin aradan qaldırılması üçün lazımi tədbirlərin həyata keçirilməsinə kömək etsin. Bura təhsili idarə edənlərə problemləri müəyyən etmək üçün etibarlı göstə-

ricilərin (indikatorların) müəyyənləşdirilməsi aiddir. Bu göstəricilər (indikatorlar) empirik nəticələndir və reallığı əks etdirir.

Görülən tədbirlər

Monitoring nəticəsində görülən tədbirlərə ehtiyat tədbirləri, islahedici tədbirlər və gücləndirici tədbirlər aiddir. Tədbir görmədən məlumat toplamaq və ya toplanan məlumatları yalnız təhlil etmək tədqiqat baxımından əhəmiyyətli ola bilər, lakin bu, idarəçilik baxımından nəticəsiz təcrübə sayılır.

Bir sıra təhsil müəssisələrində daxili monitoringin əsas problemi onu necə təşkil etmək barədə fikrin olmamasıdır. Daxili monitoring sisteminin qurulması mərhələsinin əsas məqsədi onun icrasına dair təşkilati və normativ sənədlərin hazırlanmasıdır. Belə sənədlərə daxili monitoring haqqında əsasnamə, daxili monitoringin aparılması üçün sifarişlər, daxili monitoringin tədbirləri planı daxildir. Bu sənədlər mütləq olmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Mərdanov M., Ağamalıyev R., Mehrabov A., Qardaşov T. Təhsil sistemində monitoring və qiymətləndirmə
2. Qəndilov R., Zeynalov Z. Müəllim fəaliyyətinin monitoringi və qiymətləndirilməsi // ARTİ-nin Elmi əsərləri, 2008, № 2
3. Mehrabov A., Cavadov İ. Ümumtəhsil məktəblərində monitoring və qiymətləndirmə. Bakı, 2007.
4. Федоренко И. В. Соотношение понятий контроля и аудита на современном этапе // Учет, анализ, аудит: проблемы теории и практики: Сб. науч. трудов / Год общ. ред. Г. И. Золотаревой; Сиб. гос. аэрокосмич. ун-т. Красноярск, 2012, № 9, с. 146–154.
5. Диагностика и мониторинг в сфере образования / Сборник научных трудов Всероссийской научнопрактической конференции 11-13 октября 2006, г. Тольятти. М., 2006, 184 с.
6. Майоров А.Н. Мониторинг в образовании. М.: Интеллект-Центр, 2005, 424 с.

Təhsil müəssisələrində daxili monitoringin digər bir problemi inzibati nəzarət və hesabatlılığın olmamasıdır. Bəzi hallarda təşkilatın daxili monitoring tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün heç bir planı yoxdur və ya tamamilə formaldır, aşkar edilmiş pozuntunun səbəblərinin təhlili aparılmır və aradan qaldırılmır.

Beləliklə, monitoring ayrı-ayrılıqda deyil, tədris prosesinin keyfiyyətini idarə etmək üçün daimi bir vasitə kimi zəruridir.

Məqalənin elmi yeniliyi: Təhsil müəssisələrində təhsilin keyfiyyətinin daxili monitoringi, təhsil müəssisələrinin daxilində olan prosedurları nəzərdən keçirmək, qiymətləndirmək və araşdırmanın keyfiyyətini təmin etmək baxımından bu gün çox aktuallıq kəsb edir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti: Təhsilin keyfiyyətinin daxili monitoringi məktəb rəhbərliyinin sağlam idarəetmə qərarlarını qəbul etməsi üçün əsas ola bilər və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi yollarının müəyyənləşdirilməsinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

E-mail: emine.niftiyeva@mail.ru

Rəyçi: ped.ü. elm.dok., dos. İ.A. Cavadov

Redaksiyaya daxil olub: 24.10.2019

TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ, QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ İDARƏ OLUNMASI MƏSƏLƏLƏRİ

UOT 37.

Şəhriyar Məzahir oğlu Məcidov
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun

MÜƏLLİMİN TƏDRİS FƏALİYYƏTİ PEDAQOJİ QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN OBJEKTİ KİMİ

Шахрияр Мазахир оглы Маджидов
докторант по программе доктора философии
Институт Образования Азербайджанской Республики

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧИТЕЛЯ КАК ОБЪЕКТ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОЦЕНИВАНИЯ

Shahriyar Mazahir Majidov
Phd student of Education Institute of the Republic of Azerbaijan

TEACHER'S TEACHING ACTIVITY AS AN OBJECT OF THE PEDAGOGICAL EVOLUTION

Xülasə. Məqalədə təlim-tərbiyə və tədris prosesini təşkil edən, həyata keçirən və qiymətləndirən təhsil verənin-müəllimin tədris fəaliyyəti diqqət mərkəzində saxlanılır.

Belə ki, tədris fəaliyyəti zamanı şagird bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnir, inkişaf edir və formalaşır. Bunun hansı səviyyədə və keyfiyyətdə olması birbaşa müəllimin tədris fəaliyyətinin keyfiyyətindən asılıdır. Məqalədə müəllimin peşəkarlığının və səriştəliliyinin pedaqoji qiymətləndirilməsi hərtərəfli tədqiq olunmuş və geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: müəllim, şagird, tədris, təhsil, təlim, qiymətləndirmə, pedaqoji fəaliyyət

Резюме. В статье главное внимание удалено деятельности учителя, который является организатором учебно-воспитательного процесса. Ясно, что во время учебной деятельности ученик усваивая знания, умения и навыки развивается и формируется. А на каком уровне все это происходит, зависит от педагогического такта и деятельности учителя. В статье полностью, в широком аспекте освещена и исследована всесторонняя педагогическая оценка профессионализма и умения учителя.

Ключевые слова: учитель, ученик, обучение, образование, учеба, оценивание, педагогическая деятельность.

Summary. In the article teaching activity of the teacher is focused on who organizes teaching-upbringing, realizes and appreciates.

So, the student gets the habits of knowledge, ability and improves, is formed during teaching activity. Its being in what quality and level depends on teacher's teaching activity quality directly. Proficiency and pedagogical appreciation of capability of the teacher has been researched in every way and has been lighted broadly in the article

Key words: teacher, student, teaching, education, avaluation, pedagogical activity

Pedaqoji fəaliyyət pedaqogika elminin vacib komponentlərdən biridir. Pedaqoji proses əsasında dayanan pedaqoji prosesi təşkil edən zamanı əsas pedaqoji anlayışlar olan təlim, təh-

sil, tərbiyə və inkişaf reallaşdırılır və həyata keçirilir. Pedaqoji prosesdə əsasən iki istiqamət özünü göstərir. Bunlardan birincisi şagirdin təlim fəaliyyəti, ikinci istiqamət isə müəllimin pedaqoji fəaliyyətidir. Pedaqoji fəaliyyəti həyata keçirən əsas şəxs müəllimdir. Bu fəaliyyət pedaqoji ədəbiyyatlarda müəllimin tədris fəaliyyəti kimi şərh edilir. İstər pedaqoji fəaliyyət desək, istərsə də tədris fəaliyyəti hər birində əsas iş müəllimin öyrətməsi ilə bağlıdır. Müəllim tədris fəaliyyəti ilə məşğul olan pedaqoji ixtisaslı kadr-təhsil verən hesab olunur. Müəllimin tədris fəaliyyəti dedikdə birbaşa dərs prosesində reallaşan fəaliyyət nəzərdə tutulur. Əlbəttə, dərsə qədər müəllim müəyyən hazırlıq işləri görür, sonra dərs həyata keçirilir. Bundan sonra isə dərslərin təhlili və qiymətləndirilməsi yerinə yetirilir.

Müəllimin tədris fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi pedaqoji fəaliyyətin tənzimlənməsində vacib məsələlərdən biridir. Belə ki, tədrisi həyata keçirən əsas şəxs olan müəllimin tədris fəaliyyəti – qiymətləndirilməyə cəlb olunmaqla müəllim fəaliyyətinin mexanizmlərinin öyrənilməsi və daha aydın şəkildə həyata keçirilməsi reallaşacaqdır.

Tədris fəaliyyəti qiymətləndirilən zaman müəyyən olunmuş meyarların mövcudluğu əsas şərtədir. Təhsil sistemində qiymətləndirmə və monitoring monoqrafiyasında müəlliflər bu haqda yazır: "Məktəbdə təlim-tərbiyə prosesinin yüksək göstəricilərlə həyata keçirilməsi bilvasitə həmin prosesin iştirakçılarının uğurlu fəaliyyətindən asılıdır. Ona görə də məktəbdə mütəmadi olaraq təlim-tərbiyə prosesi iştirakçılarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi zərurəti yaranır. Bunun üçün ilk növbədə qiymətləndirilən fəaliyyəti xarakterizə edən parametrlər, həmçinin onların çəki əmsalları müəyyən olunmalıdır. Mürəkkəblik ondadır ki, parametrlər müxtəlif ölçmə şkalaları ilə ölçülür və prosesin qiymətləndirilməsi üçün onların ölçmələrinin vahid ölçmə şkalasına gətirilməsi zərurəti yaranır". (1) Buradan aydın olur ki, təlim-tərbiyə prosesini həyata keçirən müəllimin tədris fəaliyyətinin mütəmadi olaraq izlənilməsi və qiymətləndirilməsi nəinki lazımdır, hətta bu vacibdir. Əgər təlim-tədris fəaliyyəti qiymətləndirilməsə, ümumilikdə tədris prosesinin özü aydın olmayan şəkil alır, təlimin müsbət və çatışmayan cəhətləri üzə çıxmaz. Əlbəttə, tədris fəaliyyətinin qiymət-

ləndirilməsi üçün parametrlər və həmin parametrlər üzrə göstəricilər müəyyən olunmalıdır.

Bu məqsədlə ümumtəhsil məktəblərində müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətinin hansı parametrlərə görə və necə qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər müəyyənləşdirilərkən müəllimin şəxsi keyfiyyətini, pedaqoji bacarığını, dərs dediyi şagirdlərin nailiyyətlərini, müasir təlim texnologiyalarına yiyələnmə səviyyəsini və onları öz işində tətbiq etmə bacarığını əsas tutan müəlliflər bunu iki yerə ayırır:

1. Müəllimin peşəkarlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi.

2. Müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi.

Daha sonra müəlliflər müəllimin peşəkarlıq səviyyəsinin qiymətləndirmə göstəricilərini əsasən aşağıdakı kimi müəyyən edirlər:

1. Müəllimin fənnə dair dərin və əsaslı biliklərə malik olması, müvafiq elm sahəsində yenilikləri sisteməlik öyrənməsi;

2. Fənnin tədrisi texnologiyalarına yiyələnməsi və metodik bacarığa malik olması;

3. Mövzuların şərhini aydın, dəlillərlə əsaslandırması;

4. Səlis tələffüzə, nitq mədəniyyətinə malik olması, optimal tempin seçilməsi;

5. Fənnə maraq oyatmaq, şagirdlərin meyl və maraqlarını inkişaf etdirməsi;

6. Şagirdləri sərbəstliyə, fəallığa və yaradıcılığa sövq etmə bacarığı;

7. Şagirdlərin biliyinin qiymətləndirilməsində obyektivlik;

8. Sınıf ələ almağa, dərsdə tədris mühiti və işgüzar şəraitin yaradılmasına nail olmaq;

9. Şagirdləri təlim fəaliyyətinin müxtəlif formalarına cəlb etmə bacarığı;

10. İstedadlı şagirdlərlə işin təşkili;

11. Təhsil sənədlərinin işlənilməsi;

12. Rayon və respublika səviyyəli pedaqoji müsabiqələrdə iştirakı;

13. Şagirdlərlə münasibətdə səmimiyyət, qayğıkeşlik, pedaqoji mədəniyyət və takt;

14. Metodik tövsiyələr, fənn proqramları və dərslərin hazırlanmasında iştirakı.

Müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə isə müəlliflər məşğələnin strukturu, dərs məşğələsinin məzmunu, dərs məşğələsinin texnoloji təminatı, dərs məşğələsinin əyani və texniki təchizatı, müəllim-şagird

münasibətlərinin xarakteri və dərs məşğələsinin səmərəliliyi olmaqla bir neçə göstəricilərlə qiymətləndirməyi qeyd edirlər (1).

Qeyd olunan ikinci göstəricilər tədris fəaliyyəti qiymətləndirilən zaman mütləq nəzərə alınmalıdır. Məşğələnin-dərsin strukturu müəllim üçün aydın olmalıdır. Buna görə müəllim cari hazırlıq zamanı gündəlik planlaşdırmada dərsin konturlarını aydın şəkildə cızmalıdır. Dərsin hansı ardıcılıqla həyata keçirilməsi, mərhələlərin ardıcıl şəkildə bir-birini əvəz etməsi müəllimin pedaqoji bacarığıdır və tədrisin keyfiyyətinə birbaşa təsir edir. Ümumtəhsil məktəblərində aparılan müşahidələr zamanı bu sahədə nöqsanların olduğu üzə çıxır. Belə olan halda dərsin strukturu pozulur, dərsə ayrılan vaxt səmərəsi şəkildə istifadə olunur.

Dərsin məzmunu da tədris fəaliyyəti qiymətləndirilən zaman böyük əhəmiyyət təşkil edir. Dərsdə keçirilən mövzunun tam əhatə olunması, şagirdlərin biliklərə müstəqil şəkildə yiyələnmələri, dərsin məzmunun optimallığının təmin olunması vacibdir. Digər bir cəhət isə dərs məşğələsinin texnoloji təminatıdır. Apardığımız müşahidələr göstərir ki, bir çox müəllimlər dərsin texnoloji imkanı ilə texniki imkanını qarışdırır, onlar arasındakı fərqləri müəyyən edə bilmirlər. Belə olan halda da hansı cəhətin dərsdə təmin olunmasını, əlbəttə, söyləmək çətin olur. Dərsin texnoloji imkanı həmin dərsin hansı təlim və ya pedaqoji texnologiyalar gözləməklə keçirilməsində özünü ehtiva edir. Təlim texnologiyası dərsin məzmunu, tipi və strukturu ilə sıx bağlıdır və müəllimin tədris fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün bu göstəricinin nəzərə alınması zəruridir.

Müəllim tərəfindən dərsin əyani və texniki təchizatının təmin edilməsi tədrisin keyfiyyətinə təsirsiz ötüşmür. Çünki əyanilik təlim prinsipləri arasında özünə yer almış və dərsi maraqlı və səmərəli edən əsas cəhətdir. Elə fənlər var ki, onların tədrisində mütləq əyani və texniki təchizat mütləq lazımdır. Tutaq ki, müəllim İnformatika fənni üzrə kompüterin giriş və çıxış qurğularını şagirdlərə öyrədir, amma sinif kompüterlə təchiz olunmayıb. Əlbəttə, belə dərsin səmərəsi də olmayacaqdır. Çünki burada əyanilik təmin olunmayıb.

Tədris prosesinin keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsində, əlbəttə, müəllimin peşə-

karlığı və səriştəliliyi əsasdır. Pedaqogika üzrə elmlər doktoru Müseyib İlyasov bunu nəzərdə tutaraq yazır: Peşəkarlıq - müəllimin lazımı biliyə, bacarıqlara, şagirdlərlə yaradıcı şəkildə işləyə bilmək texnologiyalarına sahib olmasına, pedaqoji prosesin incəliklərinə dərinlikdən yiyələnməsidir. Səriştəlilik - müəllimin pedaqoji prosesi məharətlə, daha əlverişli metodlarla reallaşdırma bilməsidir (2).

Bu fikirlərdən aydın olur ki, tədrisdə keyfiyyətə nail olmaq üçün peşəkarlıq əsasdır. Peşəkarlığın birinci şərti isə lazımı biliklərə yiyələnməkdir. Əgər müəllim öz ixtisası üzrə dərin, əsaslı biliklərə sahib deyilsə, əlbəttə onun tədris etdiyi dərsdən yüksək nəticə gözləmək olmaz. Müşahidələr göstərir ki, orta ümumtəhsil məktəblərində öz ixtisasını dərinlikdən bilən müəllimlərimiz az deyil. Onlar daha yüksək keyfiyyət göstəricilərinə nail olurlar. Amma bu sahədə boşluqlar buraxan müəllimlər də az deyil. Bunu müəllimlərin diaqnostik qiymətləndirilməsi də təsdiq edir. İkinci vacib cəhət isə müəllimin bacarıqlara malik olmasıdır. Əgər biliklər olsa, onların praktikada tətbiqi üçün bacarıq olmasa, təlimdən yüksək nəticə əldə etmək olmaz. Üçüncü vacib məsələ isə şagirdlərlə yaradıcı şəkildə işləyə bilməkdir. Əgər müəllim şagirdlərlə yaxşı davranmırsa, təlimdə onların meyil və maraqlarını nəzərə almırsa, onları yaradıcı işə və tədqiqata cəlb etmirsə, heç şübhəsiz ki, həmin dərsin nəticəsi aşağı olacaqdır. Peşəkarlığı təmin edən dördüncü komponent isə pedaqoji prosesin incəliklərinə dərinlikdən bələd olmaqdır. Pedaqoji prosesə bələd olmaq üçün müəllim mütəmadi olaraq öz üzərində işləməli, həm ixtisası, həm də metodiki bilikləri üzrə işləməli, eyni zamanda təlim prosesində qarşıya çıxan problemləri həll etməyi bacarmalıdır. Müəllimin səriştəliliyi isə pedaqoji prosesi daha əlverişli metodlarla idarə etməsidir. Əlverişli metod dedikdə nə nəzərdə tutulur? Pedaqoji ədəbiyyata nəzər salanda müəllimin dərs ərzində mövzuya uyğun, dərsin gedişinə müvafiq əlverişli metod seçə bilməsi səriştəlilikdir.

Bu gün Azərbaycan təhsil sistemində minlərlə müəllim çalışır. Əlbəttə bu müəllimlərin hər biri eyni peşəkarlığa və səriştəyə malik deyil. Bu hər bir müəllimin öz ixtisası və metodiki bacarıqları üzrə gördüyü işin mahiyyətindən asılıdır. Peşəkarlıq və səriştəlilik müəllimə nə verir? Peşəkar və səriştəli müəllim digər müəllim-

lərdən nə ilə fərqlənir? Bu sualı cavablandıran Müseyib İlyasov yazır: Peşəkar və səriştəli müəllim digər müəllimlərdən beş vacib cəhətə görə fərqlənir:

1. Peşəyə bağlılıq, işini sevmək, ixtisasını dərindən bilmək
2. Mürəkkəb pedaqoji problemləri ustalıqla həll edir.
3. Yenilikçi, yaradıcı olurlar.
4. Gələcəyi düşünən, planlaşdırın
5. Pedaqoji mədəniyyətə sahib olan (2)

Müəllimin tədris fəaliyyətinin hansı səviyyədə olması, heç şübhəsiz ki, onun dərslə hazırlıq səviyyəsindən asılıdır. Pedaqoji elmlər doktoru Əjdər Ağayev müəllimin dərslə hazırlaşmasını vacib şərt kimi irəli sürərək bunun üç istiqamətini göstərmişdir:

1. Müəllimin ümumi hazırlığı
2. Müəllimin proqram üzrə dərslə hazırlaşması
3. Müəllimin mövzu üzrə hər bir dərslə hazırlaşması(3)

Əgər müəllim deyilən bu üç istiqaməti öz tədris fəaliyyətində diqqətdə saxlamırsa, onun tədris fəaliyyəti istənilən səviyyədə ola bilməz. Göstərilən birinci istiqamət nə qədər ümumi xarakter daşısa da, bir o qədər vacib məsələdir. Müəllim ümumi dünyagörüşü baxımdan, psixoloji-emosional, iradi cəhətdən hazırlıqlı, tədrisin ilk şərtlərinin nədən ibarət olduğunu bilməlidir.

Müəllimin proqram üzrə hazırlığı müəllimin tədris fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində vacib şərt kimi diqqətdə saxlanılmalıdır. Bura nələr daxildir? Müəllim, professor Əjdər Ağayevin də qeyd etdiyi kimi, ilk növbədə iyul-avqust aylarında müəyyən konfrans, təlim və tədbirlərdə iştirak edir. Tədris fənni üzrə fənn proqramı ilə tanış olur, proqramda hansı dəyişikliklərin olduğunu müşahidə edir, özü üçün lazımlı informasiyalar əldə edir. Məktəb təcrübəsində deyilən bu məsələləri öz hazırlığı prosesində aydın şəkildə həyata keçirən müəllimlərimiz vardır. Lakin məktəb təcrübəsinin təhlili göstərir ki, bu sahədə işlər heç də yüksək səviyyədə deyil. Müşahidələr zamanı aydın olur ki, bəzi müəllimlər öz ixtisas fənni üzrə proqramla tanış olmur, aparılan dəyişikliklərlə maraqlanmır, fənnin məzmununda və dərsləklərdə baş verən yeniliklərdən xəbərdar olmurlar. Dərs başlanan zaman isə, keçən tədris ilinə məxsus biliklərlə yeni tədris

mövsumünə başlayır. Hətta perspektiv planlaşdırma aparan zaman belə yeniliklərin hansı səviyyədə olması ilə maraqlanmır, planlaşdırmanı düzgün aparmır və yekunda dərs ili müddətində planlaşdırmada çoxlu dəyişiklər etməyə məcbur qalır.

Göstərilən üçüncü istiqamət də müəllimin tədris fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində olduqca vacib həlqələrdən biridir. Müəllimin dərsinin uğurlu olması konkret dərslə nə dərəcədə hazırlaşmağından çox asılıdır. Təcrübələr göstərir ki, bir qisim müəllimlər kifayət qədər əməksevərlik nümayiş etdirərək aparacağı dərslə bağlı gündəlik planlaşdırma nümunəsi hazırlayıb onda dərslə 45 dəqiqə üzrə dəqiq açıqlamasını göstərir. Dərslə bağlı hazırlıq işlərini yalnız planlaşdırma ilə bitmiş hesab etmir, iş vərəqləri, əyani və texniki vəsaitlər hesabına dərslərin daha maraqlı, elmi və faydalı olmasına çalışır. Lakin, ikinci hazırlıq üzrə diqqətsizlik edən müəllimlər kimi, bu mərhələdə də kifayət qədər öz üzərində işləməyən, heç bir hazırlıq işi görməyən, yalnız dərs başlayanda jurnalı götürüb dərslə girən müəllimlər də az deyildir. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, elə müəllimlər var ki, qeyd olunan hər üç istiqamət üzrə öz işlərini müasir tələblər səviyyəsində qururlar. Elələri də olur ki, hər üç istiqamətdə tənbellik göstərilir. Bəziləri isə müəyyən istiqamət üzrə ciddi fəaliyyət göstərməsələr də, bəzilərinə diqqətdə saxlayırlar.

Müəllimin tədris fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı prof. Ə.Ə. Ağayev yazırdı: Müəllim öyrədən olaraq təşkilatçılıq, koordinator, məsləhətçi funksiyasını yerinə yetirir: şagirdlərin işinə müdaxilə etmədən problemlər qoyur, istiqamət verir, nəzarət edir, axtarış strategiyasını hazırlamağa kömək edir (3).

Müəllimin tədris fəaliyyətinin keyfiyyəti bugünkü təhsil üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Təhsil elmi biliklərə və təcrübələrə yiyələnmək, yenilikləri öyrənmək və tətbiq etmək üçün əsas vasitədir. Təhsil mürəkkəb prosesdir. Bu prosesin ən vacib həlqələrindən biri, əlbəttə, müəllimin tədris fəaliyyətidir. Təhsil də bu tədris fəaliyyətinin keyfiyyətindən, keyfiyyət isə birbaşa müəllimin peşəkarlığından və pedaqoji qabiliyyətindən asılıdır. Şagirdlərin biliklərə yiyələnmə səviyyəsi ilə müəllimin tədris səviyyəsi arasında böyük əlaqə var. Bunu nəzərdə tutaraq prof. A.O. Mehrabov yazırdı: Çoxlu saylı araşdırma-

ların nəticələri göstərir ki, təhilalanların müvəffəqiyyətləri ilə müəllim kadrlarının keyfiyyəti arasında müəyyən edilmiş korrelyasiya təhsilə qoyulan vəsaitdən, ölkənin böyüklüyündən, təhsil imkanlarının bərabərlik bərabərlik göstəricisindən daha yüksək dəyərləndirilir. Müəyyən edilmişdir ki, əgər orta qabiliyyətli 9-cu sinif şagirdinə yüksək və aşağı səviyyəli müəllim dərsləri deyirsə, öyrənənlərin təlim nəticələri qısa bir vaxtda bir-birindən fərqlənməyə başlayır. Başqa sözlə, nəticələr göstərir ki, yüksək səviyyəli müəllimin sinfində uşaqların inkişaf edərək irəliləyişləri aşağı səviyyəli müəllimin müəllimin sinfində təhsil alan uşaqlarla müqayisədə təxminən üç dəfə tez inkişaf edir. Ona görə də ümumtəhsil məktəbləri müasir bilik və bacarıqlara malik müəllim kadrları tələb edir (4).

Yuxarıda qeyd olunan məsələlər böyük həqiqəti özündə birləşdirir. Əvvəl diqqət etmək lazımdır ki, keyfiyyətli kadrların olması təhsil üçün lazım olan digər vacib cəhətlər-infrastruktur, maddi-texniki baza, maliyyələşmə və digər məsələlər kimi nə qədər əhəmiyyətlidir. Məqalədən məlum oldu ki, keyfiyyətli müəllimin dərsləri şagird bilik və bacarıqlara daha yaxşı yiyələnir. Bunu məktəblərdə aparılan müşahidələr və təlim nəticələrinin statistik təhlilləri də sübut edir. Demək, təhsilin ümumi keyfiyyət səviyyəsi pedaqoji kadrlardan asılıdır. Pedaqoji kadrların keyfiyyəti öncə onların hazırlıq səviyyəsindən asılıdır. Hər bir müəllim, əlbəttə, pedaqoji təhsil alır, bu sahədə əsl pedaqoq kimi yetişmək üçün əmək sərf edir. Hər bir vaxt cəmiyyət müəllimə yüksək dəyər vermiş, onun nüfuzunu saxlamışdır. Lakin uzun illər bu peşənin yüksək gəlirli peşələrdən sayılmaması, gənclərin ixtisas seçimi zamanı bu ixtisasa meyil göstərməməsinə səbəb olmuşdur.

Müəllimin tədris fəaliyyətini qiymətləndirərkən müəllim-şagird münasibətlərinə də diqqət ayırmaq lazımdır. Çünki tədris prosesi bu iki tərəfin iştirakı olmadan mümkün deyil. Şagird-müəllim münasibətlərində hökm sürən mənəvi ab-havanın səviyyəsindən asılı olaraq tədrisin səviyyəsi də müəyyən olunur. Pedaqoji ədəbiyyata nəzər salanda müəllim-şagird münasibətlərinin şərti olaraq dörd tipə bölündüyünün şahidi oluruq.

Birinci tipə "müəllim-şagird" modeli aid edilir. Bu əsrlər boyu formalaşan didaktik model-

dir. Təhsil tarixinə diqqət etdikdə elmi biliklərin öyrənən tərəfindən mənimsənilməsində bu modelin uzun müddət mövcud olduğunun şahidi oluruq. Qədim və orta dövr tarixlərində ustad-şagird münasibətləri bu müstəvidə həyata keçirilmişdir.

İkinci tipə "müəllim-auditoriya" modelini aid edirlər. Bu böyük sayda insan kütləsinə nəsihət vermə, təşviqat, maarifləndirmə məqsədi daşıyan dialoji formada müraciətdir. Bu tip münasibətdə eyni müəyyən zaman müddətində vahid məkanda öyrədən çoxlu sayda öyrənənlə münasibətdə olur.

Üçüncü tipə "müəllim-qrup" münasibətləri aiddir ki, bu tip üçün vasitəsiz kommunikasiya xarakterikdir.

Dördüncü tip "müəllim - təlim vasitəsi – şagird" distant təlim xarakterikdir. Burada təlim kompüter və digər texniki vasitələrlə həyata keçirilir. Elmi-texniki inqilabın baş verməsi, informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə bu tip münasibət dünya təhsil sistemində öz əhatə dairəsinə genişləndirir.

Müəllimin tədris fəaliyyəti qiymətləndirilən zaman onun tədris prosesini təşkil etmək bacarığına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Tədris prosesinin təşkili dedikdə dərslər ümumi hazırlıq mərhələsindən başlayıb dərslərin nəticələrinin təhlilinə qədər olan bütün addımlar diqqətdə saxlanılmalıdır. Lakin bu mərhələlər arasında daha çox dərslər müddətində şagird fəaliyyətinin təşkili əsas rol oynayır. Bunu qiymətləndirmək üçün bir sıra üsullar müəyyən edilə bilər. İlk olaraq şagird fəaliyyətinin müəllim tərəfindən hansı səviyyədə təşkil olunduğunu bilmək üçün dərslərdə müşahidələr aparmaq lazımdır. Müşahidə zamanı tədrisin qiymətləndirməyə cəlb olunan tərəfləri daha aydın şəkildə özünü büruzə verir. Əlbəttə dərslərdə müşahidənin aparıldığını görən müəllim dərslərini daha yaxşı qurmağa çalışır. Lakin əgər həmin müəllimin pedaqoji ustalığı kifayət qədər deyilsə, o qısa zaman ərzində dərslərdə keyfiyyətli təlim mühiti formalaşdırma bilməz. Səriştəli müəllim isə istənilən zaman dərslərini keyfiyyətlə təşkil edir. Müşahidələr zamanı müəllimin dərslər nə qədər hazır olması, şagirdlərlə işləmək bacarığı, fənnə qarşı şagirdlərdə marağın hansı səviyyədə yaradılması, təlimin metod və prinsiplərinin nə dərəcədə uğurla həyata keçirildiyi məlum olar. Bundan əlavə şagirdlərdə öyrənmək bacarığını öyrətmək də dərslərdə müəlli-

min əsas işidir və bu cəhət də müşahidələr zamanı məlum olar. Müəllim yalnız biliklərin mənimsənilməsi ilə məşğul olmamalı, həmçinin şagirdlərdə qabiliyyətlərin formalaşması, onlarda psixoloji ovqatın düzgün tənzimlənməsində də mühüm işlər görməlidir. Bütün bunlar müşahidələr zamanı məlum olacaqdır. Bundan əlavə müəllimin tədris fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində onun ünsiyyət tərzı, danışiq tempi və tonu da çox mühümdür. Müəllimlərimiz, əlbəttə, bunlara əməl edirlər. Amma müşahidələr aparan zaman məlum olur ki, bəzi müəllimlər adi bir dil qaydanı da izah edən zaman çox yüksək diapazonla şagirdlərə bilikləri mənimsətməyə çalışır. Lakin dərslərin tətbiq mərhələsində məlum olur ki, sinfin yarısı demək olar ki, verilən izahları başa düşməmişdir. Bu cəhəti də dərslərdə müşahidələr aparan zaman aydın şəkildə görmək olur.

Əlbəttə, yalnız müşahidə müəllimin tədris fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün tam şəkildə kifayət etmir. Bunun üçün bir sıra başqa üsullar da vardır. Həmin üsullardan növbəti tədqiqatlarda söhbət aparılacaqdır.

Bütün deyilən fikirləri ümumiləşdirərkən belə qənaətə gəlmək olur ki, müəllimin tədris fəaliyyəti pedaqoji prosesin əsasıdır. Burada həm müəllimin bir pedaqoji mütəxəssis kimi öz fəaliyyəti, həm şagird fəaliyyətini təşkil etməsi, həm də dövlətin təhsil siyasətini həyata keçir-

məsi öz əksini tapır. Müəllim öz işini yaxşı səviyyədə - elmi-pedaqoji və metodiki biliklərlə silahlanıb tələb olunan kimi qura bilirsə, o, tədris fəaliyyətində əlbəttə, uğur qazanır. Tədris fəaliyyəti qiymətləndirilən zaman bu məsələlər nəzərə alınır. Müəllimin tədris fəaliyyətinin parametrlər üzrə qiymətləndirilməsi qeyd etdiyimiz kimi vacibdir. Bu parametrlərin müəyyənləşdirilməsi bu sahədə qarışıqlığa son qoya bilər. Yekun olaraq həmin parametrləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. Müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi; 2. Müəllimin peşəkarlığının qiymətləndirilməsi; 3. Müəllimin səriştəliliyinin qiymətləndirilməsi

Problemin aktuallığı. Ümumtəhsil məktəblərində müəllimin tədris fəaliyyəti geniş və çoxcəhətli pedaqoji istiqamətdir və onun qiymətləndirilməsi əhəmiyyət daşıyır.

Problemin yeniliyi. Pedaqoji prosesin əsaslarından biri olan müəllimin tədris fəaliyyəti, müəllim-şagird münasibəti, müəllim tərəfindən şagird fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Şagirdlərin təlim, tərbiyə və təhsil prosesini təşkil edən, onların bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsində əsas əmək sahibi olan müəllimin tədris fəaliyyəti pedaqoji qiymətləndirmənin obyektı kimi öyrənilməklə tədqiqatçılara, müəllimlərə ətraflı məlumat verəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Mərdanov M., Ağamalıyev R., Mehrabov A., Qardaşov T. Təhsil sistemində monitoring və qiymətləndirmə. Bakı: Çarşıoğlu, 2003.
2. İlyasov M. Müəllimin peşəkarlığı və pedaqoji səriştəlilik // ARTİ Elmi əsərləri. Cild 56. №1, 2015.
3. Talıbov Y., Ağayev Ə. Pedaqogika: Dərslik. Bakı: Adiloğlu, 2006.
4. Mehrabov A. Pedaqoji təhsilin prioritetləri və səriştəli müəllim hazırlığının problemləri // Kurikulum, 2014, № 2

E-mail: shehriarmecidov1990@gmail.com

Rəyçi: ped.ü.fəls. dok.İ.A. Cavadov

Redaksiyaya daxil olub: 28.08.2019.

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL VƏ TƏRBİYYƏ

UOT 373.2.

Sədaqət Ağarəhim qızı Əliyeva
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏRBİYYƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MİLLİ MƏDƏNİYYƏT MÜHİTİNİN YARADILMASI

Sadagət Ağарәһим ғызы Алиева
доктор философии по педагогике
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

СОЗДАНИЕ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ СРЕДЫ В ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Sadaqat Agharahim Aliyeva
doctor of philosophy in pedagogy
Azerbaijan State Pedagogical University

CREATING A NATIONAL-CULTURAL ENVIRONMENT IN PRE-SCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Xülasə: Məqalədə məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində milli mədəniyyət mühitinin yaradılmasının əhəmiyyətindən bəhs edilir. Ənənəvi mədəniyyət mühiti - uşağın tərbiyəsi və inkişafı üçün ideal mühitdir. Belə mühitin yaradılması yolu ilə xalqın həyatına xas olan bir çox xüsusiyyətlər əldə edilə bilər. Ona görə də uşaq bağçasının bütün qruplarında milli guşə olmalıdır və uşaqlar burada doğma xalqının mədəniyyətini əyani görməlidirlər. Bu guşələrin əsas vəzifəsi məktəbəqədər yaşlı uşaqların etnoqrafik mədəniyyətini formalaşdırmaq, milli ənənələri öyrətmək, şifahi xalq yaradıcılığı, maddi mədəniyyət əşyaları ilə onları tanış etmək və vətənpərvərlik hissini tərbiyə etməkdir.

Açar sözlər: milli mədəniyyət, folklor, uşaq bağçası, mühit, adət-ənənələr.

Резюме: В статье рассматривается важность создания национально-культурной среды в дошкольных образовательных учреждениях. Традиционная культурная среда - идеальная среда для воспитания и развития ребенка. Создавая такую среду, она может достичь многих особенностей жизни людей. Поэтому все группы в детском саду должны иметь национальный уголок, и дети должны видеть здесь культуру своего родного народа. Основной целью этих уголков является формирование этнографической культуры детей дошкольного возраста, обучение национальным традициям, ознакомление их с устной культурой, ознакомление их с материальной культурой и воспитание патриотизма.

Ключевые слова: национальная культура, фольклор, детский сад, среда, традиции.

Summary: The article discusses the importance of creating a national-cultural environment in pre-school educational institutions. Traditional cultural environment is an ideal environment for the upbringing and development of a child. By creating such an environment, it can achieve many features of people's lives. Therefore, all groups in kindergarten should have a national corner, and children should see here the culture of their native people. The main purpose of these corners is to form the ethnographic culture of children of preschool age, to teach national traditions, to acquaint them with oral culture, to acquaint them with material culture and to foster patriotism.

Key words: national culture, folklore, kindergarten, environment, traditions.

Ənənəvi mədəniyyət mühiti – uşağın təbiyəsi və inkişafı üçün ideal mühitdir. Məlumdur ki, ətraf aləm uşağın mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasına böyük təsir edir, onda gözəllik hissi yaradır, maraq hissini inkişaf etdirir. Ona görə də, uşağın ilk andan ruhunu oxşayan və ona gözəllik hissi aşılانan ətrafdakı əşyalar milli olmalıdır. Xalq mədəniyyətinin sosial-pedaqoji funksiyalarından başqa əhəmiyyəti həm də mədəni-yaradıcı mühit yaratmaqla uşağın mədəniyyət dünyasına - xalq mədəniyyəti dünyasına cəlb olunmasıdır. Bu erkən yaşdan uşağa xalqı haqqında ilkin məlumat əldə etməyə imkan verir. Belə mühitin yaradılması yolu ilə xalqın həyatına xas olan bir çox xüsusiyyətləri əldə edə bilər. Xalqın gündəlik həyatı ilə bağlı məişət avadanlıqlarından, oyunlarda, əyləncələrdə, asudə vaxtlarda, məşğələlərdə demonstrativ materiallardan, eksponatlardan tərbiyəçinin rəhbərliyi ilə istifadə edilməsi uşaqların milli mədəniyyətə cəlb edilməsinə geniş imkan yaradır.

Uşaqların xalq ustalarının düzəltdiyi məmulatlarla tanış edilməsi ilə uşaq təkcə xalq mədəniyyətinə cəlb edilmir, həm də uşağın daxili dünyası zənginləşir, öz xalqına sevgi, xalqı ilə fəxr etmək tərbiyə olunur, uşaqda tarixinə və mədəniyyətinə maraq güclənir. Keçmiş bilmək və anlamaqla, indini və gələcəyi anlamaq olar. Uşaqların müxtəlif xalq dekorativ sənəti ilə tanış edilməsi uşağa əşyanın xüsusiyyətlərini və xalqın etnik həyatında nə rol oynadığını görməyə və anlamağa imkan verir. Sərgi uşaqlara ustaların təkrar olunmaz yaradıcılığını görməyə kömək edir.

Uşaq bağçasında olan muzey guşələr uşaqların xalq mədəniyyətinə cəlb edilməsində böyük potensial imkanlara malikdir. Ona görə də uşaq bağçasının bütün qruplarında milli guşə olmalıdır və uşaqlar burada doğma xalqının mədəniyyətini əyani görməlidirlər. Uşaqlar bu guşələrdə qədim nənələrin əl işlərini - toxuma, na-xış və qədim əşyaları görə bilirlər. Bu guşələrin əsas vəzifəsi məktəbəqədər yaşlı uşaqların etnoqrafik mədəniyyətini formalaşdırmaq, milli ənənələri öyrətmək, şifahi xalq yaradıcılığı, maddi mədəniyyət əşyaları ilə onları tanış etmək və vətənpərvərlik hissini tərbiyə etməkdir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda obrazlı-görüntülü fikri inkişaf etdirmək çox vacibdir. Onun üçün uşaqlar gördüklərini həm də fəaliyyətdə nümayiş etdirmə

lərkən görməlidir. Məsələn, milli geyimi milli bayramlarda, laylaları gəlinciyi yatırdarkən və s. Eksponatları müşahidə edərkən anlaşılmayan və unudulan sözləri uşaqlar üçün anlaşılan dildə demək və başa salmaq lazımdır. Belə olduqda uşaqlar anlayır və yaddaşlarında həmişəlik qalır.

Müasir həyatda folklor əsərlərində göstərilən xalq məişətinin heç bir əşyası yoxdur. Biz uşaqlara adları çəkilən, lakin uşaqlar üçün əlçatmaz olan məişət əşyalarını göstərməklə və onun lazımlılığını deməklə uşağa keçmişin bir elementi haqqında məlumat vermiş oluruq. Milli mədəniyyət nümunələri ilə tanışlıq formal deyil, öyrədici və inkişafetdirici xarakter daşmalıdır. Xalq mədəniyyətindən bəhs edən guşə uşağa gördüyü əşyaların simvolik rolunu anlamağa kömək edir. Bu “kiçik muzey” passiv xarakter daşımamalı, uşaqlar üçün keçmiş mədəniyyətin təsiri ilə ünsiyyət, dialoq vasitəsi olmalıdır. Uşaqlarda müasir mədəni mühiddə davranış bacarığına, bir başa eksponatlardan informasiya alma vasitəsilə bilik almağa istiqamətlənməlidir.

Deməli, uşaq bağçasında uşaqların adət-ənənələrlə tanışlığı prosesində inkişafetdirici mühitin təşkil olunması - guşələrin təşkili, söhbət, inteqrasiya olunmuş məşğələlər, valideynlərlə birgə fəaliyyətlə xalq ədəbiyyatına nüfuz etmə məşğələlərin məzmununun, keyfiyyətinin kifayət qədər yüksəlməsini reallaşdırılır. Uşaqlar şüurlu və emosional şəkildə guşədəki eksponatları qavrayır, folklor janrlarının məzmununu anlayır, öz yaradıcılıqlarında və müstəqil fəaliyyətlərində əks etdirir, tərbiyəçi, valideyn və bütün ətrafdakılarla münasibətində nümayiş etdirir.

Müasir texnologiya məktəbəqədər yaşlı uşaqların xalq mədəniyyətinə cəlb olunması prosesinin maraqlı olmasına imkan verir. Əldə edilməsi mümkün olmayan əşyaların, adət-ənənələrin slaydlarla təqdimatı mümkündür. Bu vasitə ilə uşaqlar xalq adətləri, məişət ənənələri ilə tanış olurlar. Məktəbəqədər müəssisələrdə muzey mədəniyyətini və muzey pedaqogikasını yaratmaq üçün ilk növbədə xalq mədəniyyətinə aid mini muzey, qrup otağında xalq mədəniyyəti nümunələrini toplayıb qədim əşyalardan ibarət guşə, guşədə isə yaradıcı fəaliyyət üçün şərait təşkil etmək lazımdır.

Uşaq bağçalarında qrup otaqlarının bir guşəsində uşaqların diqqətini cəlb edən, nağıllarda, tapmacalarda adları çəkilən, onlarda maraq hissi yaradan əşyaları yerləşdirmək lazımdır. Uşaqlar bu əşyalara toxunmaqla onu yaxından görür, on-

dan istifadə qaydalarını öyrənməyə çalışır. Uşaqlar xalqın məişət əşyalarından süjetli-rollu oyunlarda istifadə edərək zövq alır. Bundan başqa didaktik xalq oyunları oynayır, illüstrasiyalara baxır, musiqi alətlərini görür, müxtəlif xalq tətbiqi-incəsənət növləri ilə tanış olur.

Sonrakı mərhələdə isə inkişafetdirici mühiti zənginləşdirmək: qrupda xalq məişətini özündə əks etdirən guşəni mütəmadi olaraq qədim əşyalarla (məişət əşyaları, sənətkarlıq nümunələri) yeniləmək, uşaqların bədii yaradıcılıq guşəsində onların müstəqil fəaliyyəti üçün müxtəlif materiallar - qayçı, müxtəlif ölçüdə rəngli kağızlar, kartonlar, parçalar, fırça, plastilin və s. qoyulmalıdır. Bu vasitə ilə uşaqlar həm muzey eksponatları ilə, həm də ümumiyyətlə ehtiyatla davranmağı xarakterlərinə həkk edirlər. Bundan başqa qrupda xalq mədəniyyəti guşəsində xalq musiqi alətləri (kiçik həcmli formaları), xalq tətbiqi-incəsənət nümunələri, xalq oyuncaqları, uşaq kitabları-nağıllar, tapmacalar, boyama kitabları, kiçik formada hazırlanmış qədim geyimlər və s. Nümayiş etdirilə bilər.

Yalnız qədim əşyalara toxunaraq uşaqlar öz tarixi keçmişini, keçmişdəki insanların həyat

və yaşayışını hiss edəcək və öz şüuruna uzaq keçmiş həyatı gətirəcəklər.

Məktəbəqədər yaş dövrü uşaqda sosiallaşma və mənəvi keyfiyyətlərin təşəkkül tapdığı dövrüdür. Uşaqların əxlaq tərbiyəsinin inkişafına əvəzsiz köməyi onların solumla qarşılıqlı əlaqəsi verir. Sosial bilik və bacarıqlarının səviyyəsini artırmaq üçün uşaqların xalq mədəniyyəti ilə bağlı biliklərini formalaşdırmaq, doğma diyarın sosial, mədəni və təbiətinin müxtəlifliyi ilə tanış etmək, xalqımıza xas olan ailə münasibətləri haqqında fikir yaratmaq, xalqın tarixinə, şifahi xalq yaradıcılığına marağını inkişaf etdirmək, müxtəlif xalq sənətləri, sənət tarixi ilə tanış etmək lazımdır.

Elmi yeniliyi: Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində milli mədəniyyət mühitinin yaradılmasının uşaqların tərbiyəsində əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Praktik əhəmiyyəti: Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində milli mədəniyyət mühitinin yaradılması uşaqların tərbiyəsinə mühüm təsir göstərəcəkdir.

Aktuallığı: Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində milli mədəniyyət mühitinin yaradılması uşaqların milli mədəniyyətlə tanış edilməsində vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1992.
2. Əliyeva S. Xalq tərbiyəsinin amilləri və vasitələri. Bakı, 2016.
3. Əliyeva S. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların milli mədəniyyətlə tanışlığının metodikası. Bakı, 2019.

E-mail: aliyevasedaqet.29@mail.ru
Rəyçi: dos. Ş. Baxışova

Redaksiyaya daxil olub: 30.09.2019.

UOT 373.2.

Kifayət Rəşid qızı Məmmədova

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun baş mütəxəssisi

**MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ UŞAQLARIN SOSIAL
SƏRİŞTƏLİLİYİNİN FORMALAŞDIRILMASI TEXNOLOGİYASI NÜMUNƏVİ
DAVRANIŞIN ŞƏRTİ KİMİ**

Кифаят Рашид гызы Мамедова

главный специалист Института Образования Азербайджанской Республики

**ТЕХНОЛОГИЯ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ДЕТЕЙ В
ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ КАК УСЛОВИЕ
ОБРАЗЦОВОГО ПОВЕДЕНИЯ**

Kifayat Rashid Mammadova

senior specialist of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

**FORMATION TECHNOLOGY OF SOCIAL COMPETENCY OF CHILDREN IN
PRESCHOOL ENTERPRISES AS A STIMULUS FACTOR TO THEIR BEHAVIOUR**

Xülasə. Məqalədə uşaqların ümumi inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan sosial bacarıqların Məktəbəqədər təhsilin kurikulumunun dörd inkişaf sahəsinin tələblərinə əsasən formalaşdırılmasından danışılır. Sosial səriştəliliyin məzmunu və komponentləri, uşaq davranışının inkişafında əsas faktorlardan olan sosial texnologiyalar vasitəsi ilə sosial səriştəliliyin formalaşdırılması xarakterizə olunur.

Açar sözlər: məktəbəqədər yaşlı uşaq, ünsiyyət, sosial səriştə, fəaliyyət, məktəbəqədər təhsil müəssisəsi, inkişaf, davranış mədəniyyəti, tərbiyəçi-müəllim, texnologiya.

Резюме. В статье описывается, как социальные навыки, которые играют важную роль в общем развитии детей, формируются в рамках дошкольной программы в четырех областях развития. В то же время содержание и компоненты социальной компетентности характеризуются как основные факторы поведения в формировании социальной технологии.

Ключевые слова: ребенок дошкольного возраста, общение, социальная компетентность, деятельность, дошкольное образовательное учреждение, развитие, культура поведения, воспитатель-учитель, технология.

Summary. The article describes how social skills, which play an important role in the overall development of children, are formed within the framework of the preschool program in four areas of development. At the same time, the content and components of social competence are characterized as the main factors of behavior in the formation of social technology.

Key words: preschool aged child, communication, social competence, activities, preschool educational enterprise, development, behavioral culture, educator-teacher, technology.

“Dünyaya gələn hər bir insan ictimai mədəniyyəti tədricən mənimsəməyə başlayaraq, özünəməxsus xüsusiyyətlər qazanıb cəmiyyətə daxil olur və başqa insanlar arasında özünü təsdiq edərək, şəxsiyyətə çevrilir. Bu proses iki istiqamətdə gedir. Bir tərəfdən, insan sosial münasibətlər sisteminə daxil olaraq, öz cəmiyyətinin mədəni təcrübəsini, onun dəyərlərini və nor-

malarını mənimsəyir. Bu halda o, ictimai təsirin obyektidir. Digər tərəfdən isə sosiallaşaraq, ictimai fəaliyyətdə və cəmiyyətin mədəni inkişafında daha geniş və fəal iştirak edir. Burada isə o, artıq sosial münasibətlərin subyekti, iştirakçısı kimi çıxış edir”. Sosial münasibətlərin subyekti olan insan həyatında milli-mənəvi və bəşəri dəyərləri, davranış meyarlarını özündə birləş-

dirən, cəmiyyətin mədəni inkişafında təkanverici rol oynayan sosiallaşma özünün ilk çalarlarını hələ uşaqlıq dövrlərində (1-3 yaş) elementar kommunikativ münasibətlərdə göstərməyə başlayır. Uşaqların sosial bacarıqlarının doğma ana dilimizi mənimsəyərək, kommunikativ münasibətlər qurması ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etməsi hələ uşaqlar dünyaya gəldikləri ilk günlərdən başlayaraq valideynləri, onları əhatə edən doğmaları ilə “ünsiyyət”ə girərkən gülümsəmələrində, onu çağırmaclarına nitqindəki müəyyən səslər, jest və mimikalar vasitəsi ilə “cavab verməsində” və s. özünü göstərməyə başlayır və beləliklə, ətrafdakılarla elementar ünsiyyətin əsası qoyulur. Uşaqların inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edən nitq artıq onların ətrafdakılarla qarşılıqlı ünsiyyətini intensivləşdirməklə, uşağın özünə və ətrafdakılara qarşı münasibətini dəyişir. 3 yaşdan başlayaraq uşağın daxili nitqə yiyələnməsi, sosial münasibətlərini koqnitiv funksiya əsasında təşkil etməsi uşağın öz fikirlərini, ehtiyaclarını ifadə etməsində, ətrafdakıların hiss və həyəcanlarına münasibət bildirməsində və s. bu kimi elementar ünsiyyət vasitəsində əks olunmağa başlayır.

İnsan həyatının əsas hissəsini təşkil edən sosial meyarlarının kiçik yaşlardan başlayaraq uşaq davranışında formalaşması və səriştəyə çevrilməsi müasir məktəbəqədər təhsilin zəruri məsələlərindən biri kimi dəyərləndirilir. Uşaqların ümumi inkişafında, ətrafdakılarla ictimai tələblər əsasında ünsiyyət qurmalarında əhəmiyyətli rol oynayan sosial bacarıqlar məktəbəqədər təhsil müəssisələrində Məktəbəqədər təhsilin kurikulumunun (3-6 yaş) dörd inkişaf sahəsinin tələblərinə əsasən formalaşdırılaraq, uşaqların davranışlarında səriştəyə çevrilir. Uşaq şəxsiyyətini formalaşdıraraq, məktəbə hazırlanmasında əsas meyarlarından olan sosiallaşmanın məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda formalaşdırıldığı keyfiyyətlər barədə Prezident İlham Əliyevin 14 aprel 2017-ci il tarixdə imzaladığı 585-VQ nömrəli “Məktəbəqədər təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 7-ci maddəsinin 7.4. bəndində göstərilir:

“7.4. Məktəbəqədər təhsilin məzmunu uşaqlarda aşağıdakı keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına yönəldilir:

7.4.1. cəmiyyətə sosial uyğunlaşma, kollektiv daxilində birgə fəaliyyət və ünsiyyət mədəniyyəti;

7.4.2. müstəqillik, məsuliyyət və cavabdehlik, özünə inam və iradəlilik;

7.4.3. müşahidə etdiklərinə münasibət bildirmək, qərar qəbul etmək və müstəqil öyrənmək;

7.4.4. təbiətə və insanlara həssas münasibət, özünün və digərlərinin hüquqlarına hörmət etmək”³.

Göründüyü kimi, müasir məktəbəqədər təhsilin məzmunu uşaqların müstəqil formada cəmiyyətə adaptasiyasının, ətrafdakılarla sosiallaşmasının hörmət və həssas münasibətlər əsasında təşkilini onların ümumi inkişafında zəruri keyfiyyət göstəriciləri kimi qarşıya qoyaraq, davranışlarının ictimai tələblər əsasında təşkilinə xidmət edir. Uşaqların davranışının və şəxsiyyətinin formalaşmasına təkan verən sosial bacarıqlarının, özündən böyük və kiçiklərlə ünsiyyətinin müsbət emosiyalar, etik qaydalar əsasında özünəməxsus tərzdə təşkili və inkişafı ilə bağlı Məktəbəqədər təhsilin kurikulumunda deyilir: “Uşaq şəxsiyyətinin inkişafı üçün şərait yaradan sosial mühitdə ünsiyyətin rolu böyükdür. Ünsiyyət prosesində maddi və mənəvi dünyanın, təbiət, əşya və sosial aləmin dərk olunması, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin inkişafı, emosional və iradi mədəniyyətin təşəkkül tapması baş verir. Ünsiyyət yeni sosial mühitə uyğunlaşmağa imkan yaradır və onun vasitəsilə uşaq özünü ifadə edir, digərlərini başa düşür, cəmiyyətdə öz yerini və vacibliyini dərk etməyə çalışır. Bunun üçün müvafiq bacarıqların mənimsənilməsi zəruri hesab edilir. Kommunikativ bacarıqlara nail olmaq uşağın sosial davranışını yaxşılaşdırır: digərini başa düşüb qəbul etməyə, məlumat verməyə, hisslərini ifadə etməyə, bütövlükdə nitq inkişafına imkan yaradır”.

Uşaqların məktəbə hazırlığında zəruri hesab edilən sosial bacarıqlarla bağlı Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin “Məktəbəhazırlığın təşkili qaydaları”nın təsdiq edilməsi haqqında 8 yanvar 2010-cu il tarixli № 4-lı qərarında deyilir: **“sosial hazırlıq:**

yüksək əxlaqi təsəvvürlərin və vətəndaşlıq hisslərinin (vətənpərvərlik, humanistlik, digər millətlərə hörmət) inkişafı;

böyükrlə və yaşıdları ilə ünsiyyətin qurulmasında yüksək mədəni davranış qaydalarının mənimsənilməsi;

öz hərəkətlərində əxlaq normalarının rəhbər tutulması və onlara riayət olunması”.

Məktəbəqədər təhsilin hüquqi-normativ sənədlərinin məzmun komponentlərində əks olunan bu kimi sosial keyfiyyətlərin təlim və təlimdənəknar vaxtlarda (oyun, gəzinti, əyləncə və s. zamanı) innovativ texnologiyalarla uşaqların bacarıqlarında formalaşdırılaraq, səriştəyə çevrilməsi uşaq davranışının inkişaf faktorları kimi “Məktəbəqədər təhsilin kurikulumu” layihə sənədinin 3-6 yaş dövrlərini əhatə edən məzmun standartlarının ilin sonunadək reallaşması ilə həyata keçirilir. Uşaqların sosial bacarıqları əks olunan “İdrakın inkişafı”, “Sosial-emosional inkişaf” və s. inkişaf sahələri üzrə müəyyənləşdirilmiş məzmun standartlarının il boyu cari və perspektiv plan əsasında müxtəlif fəaliyyət növləri zamanı müntəzəm olaraq reallaşdırılması bütün inkişaf sahələri arasında integrativlik yaradaraq, sosial bacarıqların uşaq davranışında möhkəmlənməsini və səriştəyə çevrilməsini təmin edir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində sosial səriştəliliyin formalaşdırılmasının kurikulumun məzmununa əsasən aşağıdakı komponentləri vardır:

1. Kommunikativ komponent uşaqların səs, söz, cümlə, hiss və həyəcan, jest və mimikalarla nümayiş etdirdikləri sadə ünsiyyət bacarıqlarını, yoldaşları və tərbiyəçi-müəllimlərlə, ətrafdakı digər insanlarla yaratdığı sosial əlaqələri, özlərinə qarşı olan münasibəti, eyni zamanda, onları əhatə edən digər insanların bir-birinə olan kommunikativ münasibətlərini izləyərək, dəyərləndirmələrini ifadə edir.

2. Koqnitiv komponent uşaqların davranışında cəmiyyət üçün məqsəduyğun hesab edilən zəruri əxlaqi keyfiyyətlərin, milli-mənəvi və bəşəri dəyərlər haqqında sosial biliklərin müntəzəm tətbiq olunmaqla, səriştəyə çevrilməsini əhatə edir.

3. Fəaliyyət komponenti uşaqlarda sosial səriştəliliyi formalaşdırın ictimai əhəmiyyətli fəaliyyətləri əhatə edir. Təlim, oyun, əmək və s. kimi fəaliyyətlərin sistemli təşkili uşaqların bir-biri ilə və tərbiyəçi-müəllimlə sosiallaşmalarının

struktur komponentlərini integrativ formada inkişaf etdirir.

4. Sosial münasibətləri dəyərləndirmə komponenti mehribanlıq, ədalətlik, düzlük, qayğı, məsuliyyət, təşəbbüskarlıq və s. kimi sosial dəyərləri əks etdirir. Bu dəyərlərin uşaqların davranışında səriştəyə çevrilməsi onlarda özünənam formalaşdıraraq, ətrafdakılarla asanlıqla ünsiyyətə girmələrinə, əməkdaşlıq etmələrinə şərait yaradır və uşaqlar onları əhatə edən cəmiyyətdə müşahidə etdikləri sosial münasibətləri dəyərləndirirlər. Bu səbəbdən, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində tərbiyəçi-müəllimlər, ailədə valideynlər, bütünlüklə uşaqları əhatə edən böyükrlər istər uşaqlara, istərsə də digər insanlara qarşı sosial münasibətləri düzgün təşkil etməli, davranışları ilə uşaqlara nümunə olmalıdırlar.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların davranışının inkişafına təkan verən sosial səriştəlilik təlimdə və təlimdənəknar vaxtlarda aşağıdakı texnologiyalarla formalaşdırılır:

1. *Oyun texnologiyası* uşaqların sosial səriştəliliyinin formalaşdırılmasında əvəzolunmaz didaktik xarakterə malikdir. Oyun zamanı uşaqların bir araya gəlməsi, müntəzəm olaraq birgə fəaliyyətdə birləşmələri onların təəssüratlarının zənginləşməsinə, sosial biliklərinin təcrübə yolu ilə səriştəyə çevrilməsinə şərait yaradır. Oyun aşağıdakı texnoloji göstəricilərlə şərtlənir:

- *improvizə* uşaqların hazırlaşmadan oyunda iştirakını təmin edərək, onların müstəqil sosiallaşmasına xidmət edir;

- *spontan* uşaqların xarici təsirlərdən asılı olmadan qeyri-iradi olaraq oyuna qoşulması, öz-özünə yoldaşları ilə oynamasını ifadə edən göstəricilərdən biri kimi dəyərləndirilir;

- *empatiya* uşaqların oyun zamanı özlərini digərlərinin yerinə qoya bilmələri, onların emosiyalarını hərəkət və mimikalarından anlamaları ilə ifadə olunur;

- *oyunların təkrarlanması* uşaqların öz rollarının performansından zövq almalarını təmin edərək, oyunun məzmununu daha yaxşı başa düşmələrinə, sosial biliklərin bacarıqlarında möhkəmlənməsinə və beləliklə də başqalarının hisslərini başa düşərək, onlarla sosial qaydalara uyğun davranmalarını formalaşdırır.

Təcrübələr göstərir ki, uşaqların sosial bilik və bacarıqlara yiyələnmələrini oyun qədər heç bir fəaliyyət növü asan və pozitiv formada

təmin edə bilməz. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təlimin oyunla təşkili və oyun xarakterliliyi uşaqların sosial səriştələrinin formalaşdırılmasına geniş imkanlar yaradaraq, onlarda təlimə motiv yaradır. Bu zaman “Sosial-emosional inkişaf” sahəsinin məzmun standartlarının digər inkişaf sahələrinin məzmun standartları ilə integrativ şəkildə reallaşması sosial bacarıqların uşaqların davranışında səriştəyə çevrilməsini təmin edir.

2. *Kommunikativ texnologiya* bütün fəaliyyət növlərini əhatə etməklə, uşaqların sosial səriştəliliyinin formalaşdırılmasını intensivləşdirir. “Kommunikativ bacarıqlara nail olmaq uşağın sosial davranışını yaxşılaşdırır: digərini başa düşüb, qəbul etməyə, məlumat verməyə, hisslərini ifadə etməyə, bütövlükdə nitq inkişafına imkan yaradır. Bu zaman qazanılan bacarıq və vərdislər, milli-mənəvi keyfiyyətlər şəxsiyyətin həyat mövqeyini müəyyənləşdirir”.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların kommunikativ bacarıqları söhbət, sual-cavab, müzakirə, şəkil üzrə iş, oyun, bədii oxu (tərbiyəçi-müəllimin oxusu) və s. yollarla formalaşdırılır.

3. *Əməkdaşlıq texnologiyası*. Uşaqların sosial səriştəliliyinin formalaşdırılmasında tərbiyəçi-müəllimdən ciddi pedaqoji səy tələb edən əməkdaşlıq adətən oyun, təlim, əmək fəaliyyəti, gəzinti və s. zamanı həyata keçirilərək, uşaqların yoldaşları və tərbiyəçi-müəllimlə əməkdaşlığının inkişafına geniş imkanlar yaradır. Burada məqsəd uşaqların ətrafdakı insanlarla birgə fəaliyyətinə, hiss və duyğularına hörmətlə yanaşmasına, ünsiyyət qurmasına, emosional vəziyyətlər haqqında biliklərinin bacarıqlarında nümayişinə imkan yaratmaqdır.

Uşaqların sosial səriştələrinin formalaşdırılmasında uşaq və tərbiyəçi-müəllim əməkdaşlığı ilə yanaşı valideyn əməkdaşlığı da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tərbiyəçi-müəllimlərin valideynlərlə əməkdaşlığı *söhbətlər, görüşlər, sərgilər, yarışlar, bayramlar, müəyyən tədbirlər, ekskursiyalar* və s. yollarla təşkil etmələri valideynlərə uşaqlarının sosial bacarıqlarını əyani müşahidə etmələrinə, uşaqların sosial münasi-

bətlərində yaranmış problemlərin həlli yollarının tərbiyəçi-müəllimlə birlikdə axtararaq, korrektə etmələrinə şərait yaradır.

4. *Əmək texnologiyası* uşaqların birgə fəaliyyətinə şərait yaradaraq, onlarda yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasını, potensiallarını pozitiv mühitdə müstəqil nümayiş etdirmələrini, qazandıqları nailiyyətləri dəyərləndirərək, yüksək əhval-ruhiyyə ilə fəaliyyət göstərmələrini təmin edir. Sosial bacarıqları möhkəmləndirən əmək texnologiyası məktəbəqədər təhsil müəssisələrində “Məişət-təsərrüfat əməyi”, “Özünəxidmət əməyi”, “Əl əməyi”, “Növbətçilik zamanı icra olunan əmək fəaliyyəti” istiqamətlərində həyata keçirilir.

5. *Gəzinti texnologiyası* uşaqlarda ətraf aləmdəki obyektləri yaxından tanıma və onlarla sosial davranma bacarıqları formalaşdırır. Məqsədli təşkil olunan oyun, əmək və müşahidə xarakterli gəzinti texnologiyası müxtəlif oyunlar, əmək fəaliyyəti, yaxud obyektlərin müşahidəsi zamanı uşaqların müəyyən sosial bacarıqlara yiyələnmələrini inkişaf sahələrinin integrasiyası ilə reallaşdırır.

Məktəbəqədər təhsilin kurikulumunun (3-6 yaş) “Uşaqyönlük” və “Şəxsiyyətyönlük” prinsiplərinə əsasən uşaqların gələcək məktəb həyatına hazırlanmaları, cəmiyyətə asanlıqla adaptasiya olmaları məqsədi ilə onların sosial səriştəliliyinin sadalanan texnologiyalarla formalaşdırılması davranışlarının inkişafına təkan verən zəruri göstəricilər kimi dəyərləndirilir.

Problemin aktuallığı: Respublikamızın məktəbəqədər təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatların müasir tələblər səviyyəsində aparılması uşaqların məktəbəhazırlığının səmərəli təşkili məqsədi ilə onların sosial bacarıqlarının səriştəyə çevrilməsini aktual problemlərdən biri kimi qarşıya qoyur.

Problemin elmi yeniliyi: Məqalədə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların davranışlarının inkişafına təkan verən sosial səriştəliliyin formalaşdırılması texnologiyaları araşdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Məqalədən ali və orta-ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr və magistrılar, tərbiyəçi-müəllimlər bəhrələyə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. “Məktəbəqədər təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 14 aprel 2017-ci il. S. 6. <http://www.e-qanun.az/framework/35791>

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 8 yanvar 2010-cu il "Məktəbəhazırlığın təşkili qaydaları"nın təsdiq edilməsi haqqında № 4-li qərarı.
3. Məktəbəqədər təhsilin kurikulumu. Bakı, 2017.
4. K.R. Məmmədova. Oyun uşaq şəxsiyyətinin inkişafının vasitəsi kimi. Məktəbəqədər və ibtidai təhsil jurnalı. Bakı, 2011, № 1
5. Радугин А.А., Радугин К.А. Социология: курс лекций. 2. М.: Центр, 1999.
6. <http://www.kamloops.childrenstherapy.org/social-emotional-preschool-milestones>
7. <https://www.cdl.org/articles/social-skills-and-school/> .

E-mail: kifayet.memmedova.1977@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok. S. Sadıqova*

Redaksiyaya daxil olub: 15.08.2019.

UOT 373.2.

Pərvanə İldırım qızı İmanova
Bakı Humanitar Kolleginin müəllimi

PEDAQOJİ ÜNSİYYƏT PROSESİNDƏ MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASININ İMKANLARI VƏ YOLLARI

Парвана Илдырым гызы Иманова
преподаватель Бакинского Гуманитарного Колледжа

ВОЗМОЖНОСТИ И СПОСОБЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ ДОШКОЛЬНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ

Parvana Ildirim Imanova
teacher of Baku Humanitarian College

DEFLECTION AND SPILLAGE IN THE VISCOSITY OF THE PROCESSOR

Xülasə. Tərbiyəçi-uşaq münasibətində diqqəti cəlb edən cəhət ondan ibarətdir ki, bu prosesdə onların bir-birini öyrənməsi, tanıması onların ikitərəfli inamına zəmin yaradır. Məlumdur ki, tərbiyəçiyə inam onu uşağın idealına çevirir, belə halda uşaqlar bütün xeyirxahlığın tərbiyəçidə birləşdiyini görməyə alışırlar. Məhz ona görə də tərbiyəçilər yadda saxlamalıdırlar ki, uşaqlar üçün mümkün olan bütün ideal onların simasında həyata keçir.

Açar sözlər: məktəbəqədər dövr, pedaqoji ustalıq, şəxsiyyət, prinsiplər, keyfiyyətin yüksəldilməsi, innovasiya, kompetensiya, vasitələr.

Резюме: Что примечательно в отношениях между воспитателями и детьми, так это то, что их взаимное изучение в данном процессе строятся на их взаимном доверии. Хорошо известно, что доверие к воспитателю делает его идеалом ребенка. Вот почему педагоги должны помнить, что идеал для детей реализуется в их лице.

Ключевые слова: дошкольный период, педагогическое мастерство, личность, принципы, повышение качества, инновации, компетенция, средства.

Summary: In order to avoid confrontation between parents and children, do not give too much attention to the process of doing so. Horoscopes do not have to do anything, so the ideal rebrand, let's go to the next, let alone integrate in the pecking order. The trainer is a great teacher, and the ideal for children is a great league.

Key words: preschool period, the personality, the developing training, principles, pedagogical skill, improvement of quality, innovation, competence, means.

Məktəbəqədər dövr şəxsiyyətin yaranma və təşəkkül tapma dövrü olaraq xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məktəbəqədər dövr uşağın fəaliyyətin subyekti kimi formalaşmasının ilkin mərhələsi kimi özünü göstərir. Bu uşağın üç yaşında özünə “Mən” deməsilə başlayır. Şəxsiyyətin formalaşmasının ilk əlamətləri uşağın tələbat – motivasiyası sahəsində əmələ gələn dəyişikliklərdə nəzərə çarpır. Uşağın tələbatlarının məzmunu dəyişir və davranışının istiqaməti də onlarla müəyyən olunur.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə uşaqların uyğunlaşması problemi indiki dövrdə də öz aktuallığını saxlayır. Bu onunla əlaqədardır ki, uşaq bağçası ailədən sonra ikinci yerdir ki, uşağın həyatında yeni dövr başlayır. Uşaqların ailədən ayrıldıqdan sonra məktəbəqədər müəssisəyə ilk dəfə daxil olduqda həyəcanlı olmaları müşahidə edilir. Amma uşaq tədriscən o şəraitə uyğunlaşmalıdır. Uyğunlaşma isə fizioloji, psixoloji və sosial səviyyələrdə baş verir. Amma uyğunlaşma dövründə uşaqda elə hallar baş verə

bilər ki, bu çətinliklər onun ən xoşa gəlməz formalarına gətirib çıxara bilər. Bu da intizamın pozulması, oyun və tədris fəaliyyətində, yaşlıları və tərbiyəçilərlə qarşılıqlı ünsiyyətdə özünü göstərə bilər.

Buna görə də uşağı yeni mühitə alışdırmağa, uyğunlaşmasına kömək etmək lazımdır. Uşağın məktəbəqədər müəssisədə həyatını elə təşkil etmək lazımdır ki, yeni şəraitə ağrısız alışmasına yardımçı olsun, onda uşaq bağçasına müsbət münasibət formalaşdırsın, hər şeydən əvvəl yaşlıları ilə ünsiyyət vərdişlərini aşlasın.

Məlumdur ki, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqlarla aparılan əsas fəaliyyət növləri oyun, əmək və təlimdir. Təlim başlıca olaraq intellektual zənginliyə, tərbiyə isə əxlaqi saflığa, fiziki kamilliyə xidmət edir.

Təcrübə göstərir ki, uşaqlar oyunun təşkilində fəal və yaradıcı olduqları halda, çox vaxt təlim fəaliyyətinin təşkilində hədsiz dərəcədə aciz, köməksiz olurlar. Ona görə də tərbiyəçinin ustalığı, hər şeydən əvvəl təlim-tərbiyə prosesini təşkil etmək bacarığındadır. Öz peşəsini sevən və onun sirlərinə dərinlənən tərbiyəçi ən əlverişsiz şəraitdə uşaqların lazımı tərbiyəlilik, inkişaf və bilik səviyyəsinə nail olur. Müasir şəraitdə tərbiyəçi yeni təlim metod və texnologiyalarını kamil bilməlidir. Tərbiyəçinin ustalığı öyrənmək bacarığını uşaqlara öyrətməkdə özünü göstərir. Uсталığın mühüm göstəricilərindən biri uşaqları fəallaşdırmaq, onların qabiliyyətini, müstəqilliyini inkişaf etdirmək bacarığıdır.

Tərbiyəçinin uşaqlarla nümunəvi münasibətlər haqqında danışmağındansa, həmin münasibətlərin uşaqlar tərəfindən həyatda tətbiqinə şərait yaratması daha faydalıdır. Uşaqların bağçaya uyğunlaşması, onların ətrafında öyrədici, dəstəkləyici, inkişafetdirici mühitin yaradılmasında pedaqoji ünsiyyətin rolu əvəzsizdir.

Təlim uşaqların həyatında mütəşəkkil məşğələlərin təsiri altında formalaşan xüsusi fəaliyyətdir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində tərbiyəçinin sistemli və məqsədyönlü şəkildə uşağa təsiri təşkilati proses kimi məşğələ formasında həyata keçirilir. Təlim prosesində uşağa müəyyən biliklər verməklə yanaşı, ona müvafiq bacarıq və vərdişlər də aşılanır.

Tərbiyəçi təlim prosesini fəallaşdırmaq üçün müxtəlif metodlardan istifadə etməklə məşğələdə uşaqları düşünməyə məcbur etmə-

yi bacarmalı və məqsədinə nail olmaq üçün aşağıda göstərilən tələblərə əməl etməsi məqsəddə müvafiqdir:

1. Məşğələdə təlimedici, tərbiyəedici və inkişafetdirici vəzifələrin qoyulması və həlli;
2. Məşğələdə emosional əhval-ruhiyyənin qaldırılması;
3. Uşaqların idraki fəaliyyətinin fəallaşdırılması, onlarda təşəbbüskarlığın və yaradıcılığın inkişaf etdirilməsi;
4. Təlimin məzmununun optimallaşdırılması;
5. Məşğələnin quruluşunun təkmilləşdirilməsi;
6. Uşaqlarda bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasında vahidliyin gözlənilməsi;
7. Məşğələnin sürətinin uşaqların gücünə müvafiqliyi.

Müasir məşğələyə verilən didaktik tələblər aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilərsə yüksək nəticələr əldə olunar:

1. Təlimedici vəzifələrin bütövlükdə və onun tərkibindəki elementlərin dəqiq ifadə olunması, onların tərbiyəedici və inkişafetdirici vəzifələrlə əlaqəsi.
 2. Məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyə və təlim proqramının tələblərinə və məşğələnin məqsədinə uyğun olaraq, uşaqların ümumi inkişafının və məktəbə hazırlığının səviyyəsi nəzərə alınmaqla məşğələnin daha optimal məzmununun müəyyənləşdirilməsi.
 3. Uşaqların bütövlükdə məşğələdə, həm də onun ayrı-ayrı mərhələlərində bilikləri mənimləmələrinin, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması səviyyəsinin proqnozlaşdırılması.
 4. Təlimin daha səmərəli metod, priyom və vasitələrinin, həvəsləndirmə və nəzarətin, məşğələnin hər mərhələsində onların optimal təsirinin müəyyənləşdirilərək seçilməsi.
 5. İdraki fəallığı təmin edən məşğələdə müxtəlif kollektiv və fərdi iş formalarının uyğunluğu və təlim prosesində maksimal müstəqilliyin təmin olunması.
 6. Müvəffəqiyyətli təlim şəraitinin təşkili.
- Məşğələyə verilən psixoloji tələblər bunlardır:

1. Məşğələnin psixoloji məqsədi:
 - a) konkret məşğələdə uşaqların inkişafının layihələndirilməsi;

b) uşaqların inkişafını təmin edən pedaqoji-psixoloji təsirin ayrı-ayrı vasitələrinin, metodik yolların nəzərdə tutulması.

2. Məşğələnin üslubu:

a) məşğələnin təlimin inkişafetdirici prinsiplərinə uyğun məzmununun və strukturunun müəyyənəşdirilməsi:

- uşaqların yaddaş və təfəkkürlərinin qarşılıqlı əlaqəsi;
- uşaqların yaradıcı fəaliyyətlərinin həcmnin müəyyənəşdirilməsi;
- müstəqil axtarış prosesində hazır biliklərin mənimsənilməsinin planlaşdırılması;
- təlim prosesində problem situasiyanın (problemin qoyulması, onu qısaca ifadə edilməsi və həlli) həll edilməsi;

b) tərbiyəçinin özünütəşkilinin xüsusiyyətləri:

- məşğələyə hazırlıq-pedagoji məqsədin və onun həyata keçirilməsinə daxili hazırlığın başlıca dərk edilməsi kimi;
- məşğələnin əvvəlində və gedişində işgüzar şərait;
- pedaqoji nəzakət;
- məşğələdə psixoloji iqlim (şən ab-havanın saxlanması, səmimi ünsiyyət, işgüzar əlaqə).

Məşğələnin keçirilmə texnikasına verilən tələblərin aşağıdakı kimi olması vacib məsələlərdəndir :

1. Məşğələ emosional olmalı, təlimə maraq oyatmalı, tələbkərlilik tərbiyə etməlidir.
2. Məşğələnin sürəti və ritmi optimal, tərbiyəçinin və uşaqların fəaliyyəti həmahəng olmalı, pedaqoji etikaya əməl olunmalıdır.
3. İmkana görə uşaqların fəaliyyət növlərini dəyişmək, təlim prosesinə müxtəlif metod və priyomları tətbiq etmək lazımdır;
4. Xeyirxahlıq və yaradıcı əmək mühiti üstünlük təşkil etməlidir.
5. Tərbiyəçi hər bir uşağın fəal təlimini təmin etməlidir.

Pedagoji ünsiyyətin məqsədi tərbiyəçi tərəfindən uşağı hərtərəfli inkişaf etdirmək, onda sadə əmək bacarıqları formalaşdırmaq, onun şəxsi keyfiyyətlərinin yaxşılaşması və bütövlükdə həyatın mənasının dərk olunmasına imkan yaratmaqdan ibarətdir. Təbii ki, deyilənlərin reallaşması üçün ən əlverişli vasitə təlim prosesidir.

Öyrənmə prosesində tərbiyəçi-uşaq münasibətinin psixoloji aspektlərini də nəzərə almaq vacibdir:

- sakit münasibətin təmin olunması;
- uşağın öz adı ilə çağırılması;
- stress yaradan vəziyyətə imkan verilməməsi;
- məşğələ zamanı tapşırıqların asandan çətinə prinsipi ilə verilməsi;
- sual verərkən cavabı düşünmək üçün uşağa vaxt verilməsi;
- hamının yanında tərifləyərək, təklikdə iradları bildirmək və s.

Uşaqları çox yükləməmək üçün tərbiyəçi təlim prosesini düzgün qurmalıdır. Təlim prosesinin düzgün qurulması dedikdə məşğələnin məqsədmüvafiq planlaşdırılması, qarşıda duran vəzifələrin təyin edilməsi, təlim metodlarının, özünün və uşaqların fəaliyyətinin qabaqcadan müəyyənəşdirilməsi, uşaqların öyrənmə tərzinə müvafiq üsulların seçilməsi nəzərdə tutulur.

Araşdırmalar göstərir ki, tərbiyəçi məşğələ zamanı tək özü danışdığı zaman uşaqlar 5-7 dəqiqədən sonra ona qulaq asırlar, yeni biliyi izah etmək deyil, onun öyrənilməsi üçün uşaqları maraqlandırmaq, onları cəlb etmək lazımdır. Uşaqlarda yorğunluğun aradan qaldırılması üçün onlarla gimnastika dəqiqələri keçirilir. Barmaqlar üçün keçirilən gimnastik hərəkətlər əlin kiçik əzələlərini məşq etdirir, nitqi stimullaşdırır, iş qabiliyyətini artırır.

Tərbiyəçi ilə uşaqların qarşılıqlı münasibətində diferensial yanaşma təlimin nəticələrinə təsir göstərən mühüm amildir. Özünə inamsız, utancaq, ünsiyyətdən qaçan, verilən tapşırıqları yerinə yetirə bilməyən uşaqlar məşğələdə tərbiyəçinin onlara göstərdiyi münasibətə xüsusilə həssas olurlar. Belə uşaqlar tərbiyəçinin onların fikirlərinə diqqət yetirdiyini, söylərini lazımınca qiymətləndirdiyini, müvəffəqiyyətlərinə sevinmədiyini və uğursuzluqlarına kədərləndiyini görəndə özlərini daha inamlı hiss edirlər. Tərbiyəçi belə münasibətdə onları öz səy və çalışqanlıqlarını artırmağa təhrik edir. Yaxşı münasibət müqabilində hətta süst, ətalətli, təlim laqeyd uşaqlarda belə tərbiyəçiyə qarşı minnətdarlıq hissləri oyanır, onun gözündən düşmək qorxusu yaranır, tərbiyəçinin etimadını doğrultmaq söyləri, verilən tapşırıqlarla bağlı hər şeyə maraqları artır.

Uşaqların qrupda bərabər çalışması, işləməsi, əməkdaşlıq edə bilməsi onların gələcək həyatlarında cəmiyyətin digər üzvləri ilə uğurlu ictimai münasibətlər qurması, öz həyatlarını təşkil edə bilməsinin təməlini qoyur.

Məktəbəqədər təlim prosesi özündə bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi kimi didaktik vəzifə daşıyır. Təcrübə göstərir ki, bilik və bacarıqlar asan, sərbəst şəkildə möhkəmləndirilir, bəzən isə tərbiyəçi tərəfindən xüsusi işin aparılmasını tələb edir.

Məşğələnin təşkili prosesində təlimin tərbiyələndirici rolu da diqqət mərkəzində olmalıdır. Bilik və bacarıqların qazanılmasına yönəlmiş hər bir məşğələlərin təşkili dərindən, hərtərəfli düşünülmüş olmalıdır ki, uşaqlar artıq məktəbəqədər yaşda onu həvəslə, maraqla yerinə yetirsinlər.

Tərbiyəçi-uşaq münasibətində diqqəti cəlb edən cəhət ondan ibarətdir ki, bu prosesdə onların bir-birini öyrənməsi, tanıması onların ikitərəfli inamına zəmin yaradır. Məlumdur ki, tərbi-

yəçiyə inam onu uşağın idealına çevirir, belə halda uşaqlar bütün xeyirxahlığın tərbiyəçidə birləşdiyini görməyə alışırlar. Məhz ona görə də tərbiyəçilər yadda saxlamalıdırlar ki, uşaqlar üçün mümkün olan bütün ideal onların simasında həyata keçir.

Problemə aktuallığı. Böyüməkdə olan uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasında bir çox digər psixoloji törəmələr kimi ünsiyyət tələbatı da aparıcı rola malikdir. Yaxşı ünsiyyət mühiti və tərəfdaş insanın fəallığını artırır, əhvalında gümrahlıq yaradır, hisslərini və zövqünü cilalayır.

Problemə yeniliyi. Təlim-tərbiyə prosesində formal qarşılıqlı münasibətlərdən əməkdaşlıq münasibətlərinə keçilməsini təmin edən tərbiyəçi-uşaq ünsiyyətinin formalaşması prosesi elmi cəhətdən əsaslandırılır.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Tərbiyəçi-uşaq ünsiyyətinin düzgün, müasir dövrün tələblərinə uyğun qurulması üçün məqalədən pedaqoji kollektivin idarə olunmasında, qrup kollektivinin təşkilində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. İbrahimov X.C. Ünsiyyət mədəniyyəti və şagird kollektivində onun formalaşdırılması yolları: Ped. elm. nam. ...avtoref. Bakı, 1992.
2. Həmzəyev M. Pedaqoji psixologiya. Bakı: Maarif, 1991.
3. Əliyev R.İ. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasının etnopsixoloji əsasları: Psixol. elm. dok. ...dis. Bakı, 2004.
4. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении. М.: Просвещение, 1987.
5. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. М.: Наука, 1984.
6. Грехнев В.С. Культура педагогического общения. М.: Просвещение, 1990.

E-mail: imanova.pervane@bk.ru

Rəyçilər: *prof. M.İ. İlyasov,*
ped.ü.fəls.dok., dos. Ş. Baxışova

Redaksiyaya daxil olub: 11.07.2019.

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 37.01.

Firidə Firudin qızı Mustafayeva

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialının kafedra müdiri

RİYAZİYYAT TƏLİMİNDƏ ƏYANİLİKDƏN İSTİFADƏ

Фирида Фирудин гызы Мустафаева

доктор философии по педагогике, заведующая кафедрой Шемахинского филиала Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАГЛЯДНОСТИ ПРИ ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКЕ

Firida Firudin Mustafayeva

doctor of philosophy in pedagogy, head of the department of the Shemakhi branch of Azerbaijan State Pedagogical University

THE USAGE OF VISUALIZATION IN MATH

Xülasə: Riyaziyyat təlimində əyaniliyin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Məsələ həlli təlimində qrafik əyanilik məsələni riyazi dildə ifadə etməyin və riyazi modelləşdirməyin effektiv vasitəsi hesab edilə bilər. Məqalədə riyaziyyat təlimində modelləşdirmədən istifadə yolları geniş araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *qrafik, model, dərslik, ibtidai sinif, sxem, əyanilik*

Резюме: Роль визуальных средств, при обучении математике особенно значимо. Использование графических пособий при обучении математике помогает эффективно решать задачи и их моделирование. Данная статья повествует об использовании моделирования при обучении математике.

Ключевые слова: *графический, модель, учебник, начальный класс, схема, наглядность*

Summary: The role of visual aids in teaching Math is crucial. Using graphical visual aids in teaching to solve word problems is considered to be an effective way while presenting and modeling math word problems. The article thoroughly deals with the usage of modeling in teaching Math.

Key words: *graphic, model textbook, primary school, scheme, visibility*

İbtidai siniflərin riyaziyyat təlimində əyaniliyin əhəmiyyəti vardır. İlk dərslərdən başlayaraq canlı müşahidələrə əsasən şagirdlərin görmə yaddaşı inkişaf edir. Sonra isə şagirdlərin müşahidə etdikləri obyektləri miqdarına görə müqayisə edir və həmin obyektlərin haqqında müəyyən biliklər əldə edirlər. Məsələ həlli prosesində belə fəaliyyətə daha çox rast gəlmək olar. Belə ki, mətnli məsələlərin məzmununu başa düşmək və kəmiyyətlər arasında miqdar münasibətlərini aydınlaşdırmaq üçün çox vaxt məsələnin məzmununa uyğun olan şəkil, sxem və digər təsvir vasitələrindən istifadə olunur. Həmin vasitələrin köməyi ilə:

- məsələnin məzmununu dərk etmək;
- məsələdə kəmiyyətlər arasında asılılıqları riyazi dilə çevirmək;
- məsələnin həlli üsulunu müəyyən etmək mümkün olur.

Əşyalar, onların şəkilləri, təsvirləri, həmçinin modellər, sxemlər, cədvəllər, diaqramlar və s. məsələnin məzmununu əyaniləşdirən vasitələrdir.

Məsələ həllinin müxtəlif mərhələlərində istifadə edilən bu qrafik əyani vəsaitlər şagirdlərin müşahidə və müqayisə aparma qabiliyyətlərini, nitqini, diqqətini, təfəkkürünü inkişaf etdirməklə yanaşı məsələdə təsvir edilən situasiyanı əsaslı şəkildə təsəvvür etməyə, kəmiyyətlər ara-

sındakı riyazi asılılıqları daha asan müəyyən etməyə imkan verir.

İbtidai siniflərin riyaziyyat dərslərində modelləşdirmənin rolu.

Riyaziyyatın klassik tərifı belə ifadə olunur: “Riyaziyyat real aləmin fəza formaları və miqdarı münasibətlər haqqında elmdir”.

Məlumdur ki, riyaziyyat elminin obyektı – kəmiyyətlər və onların ölçülməsindən ibarətdir. Bunu həyata keçirmək üçün müxtəlif metodlardan və vasitələrdən istifadə olunur. Riyaziyyat elminin inkişafı məhz müvafiq metod və vasitələrin inkişaf edilməsi ilə və tətbiqi ilə əlaqədardır.

Riyaziyyatın məktəbdə tədrisi keyfiyyətini təmin etmək üçün pedaqoqlar, psixoloqlar, riyaziyyatçı metodistlər müxtəlif prinsiplər, metodlar və vasitələr müəyyənləşdirmişlər. Həmin vasitələrdən biri də riyazi model anlayışıdır ki, son illər riyaziyyat təlimində öz yerini və rolunu tapmışdır.

Əslində model anlayışı riyaziyyatın mahiyyətindən və məzmunundan irəli gəlir və bütün riyazi işarələr, sxemlər, cədvəllər, şərti yazılışlar, düsturlar, tənliklər, bərabərsizliklər riyazi modellər olub, mücərrəd anlayışların, tənliklərin mənimsənilməsini asanlaşdırmaq, yazılışları konkretləşdirmək üçün tətbiq olunur. Deməli, model bir vasitə kimi riyaziyyat təlimində də həmişə tətbiq olunmuşdur. Bu anlayış son on illikdə ibtidai siniflərin riyaziyyat təliminə daxil edilmişdir. Bəs model nədir?

Sözün geniş mənasında model – hər hansı obyektin, prosesin, hadisənin analoq obrazı və ya təsviri, sxemi, çertyoju olub, onu əvəz edən vasitə kimi istifadə olunur. Məsələn, qlobus, xəritə, nəqliyyatın hərəkət cədvəli, hava haqqında məlumat cədvəli, atmosfer təzyiqinin dinamika-sı cədvəli və s. modellərə aiddir.

Bəs modelləşdirmə nədir?

Hər hansı obyektin və ya obyektlər sisteminin tədqiq edilməsi üçün onların modellərinin qurulmasına modelləşdirmə deyilir.

Modellər tədqiq olunan obyekt və ya hadisəsinin zəruri olan ən mühüm xassə və ya əlamətlərini özündə əks etdirir. Model tədqiqat işini asanlaşdırmağa, səmərəli etməyə imkan verir. İstənilən elmi tədqiqat metodu modelləşdirmə ideyasına əsaslanır və aşağıdakı növləri tətbiq olunur:

1) işarələr-model kimi;

2) mücərrəd modellər, məsələn, həndəsi fiqurlar, rəqəmlər və onların vasitəsilə yazılan ədədlər və s.;

3) əşya modelləri.

Həqiqətən, təlim prosesində tətbiq olunan əyani vasitələrin təsnifi:

1) təbii əyanilik;

2) əldə və ya fabrik-zavodda hazırlanan əyanilik - əslində müvafiq modellər olub, mənimsəməni sürətləndirən vasitələrdir.

Məlumdur ki, riyaziyyat təlimində çətinlik əsasən məsələ həlli ilə bağlı olur. Ona görə də məsələ məzmununu əyaniləşdirilməsindən (modelləşdirilməsindən) istifadə olunur. Məsələn, məsələ məzmununun qısa şəkildə yazılışı formaları – məsələnin modelləşdirilməsinin ilkin mərhələsi hesab olunur. Məsələyə uyğun qurulan və ya tərtib edilən tənlik də məsələnin həlli modeli adlanır.

Mücərrəd riyazi anlayışları şagirdlərə öyrətmək üçün onların modellərindən istifadə olunur.

Obyekt və prosesə qurulmuş model, onun mühüm xassələrini əks etdirməklə gələcəkdə onun dəyişmə mexanizmini müəyyən etməyə imkan verir. Eyni bir model müxtəlif obyektləri ifadə edə bilər və ya eyni bir hadisəyə müxtəlif modellər uyğun gələ bilər. Məsələn, bütün cüt natural ədədləri $2n$ (n -natural ədəddir) şəklində, tək natural ədədləri $2n+1$ (n -natural ədəddir) şəklində ifadə etmək olar.

Başqa bir misal “ $6n+1$ və ya $6n-1$ şəklində sadə ədədlər var” təklifi göstərir ki, n -in ixtiyari natural qiymətində həm sadə ədədlər, həm də mürəkkəb ədədlər var. Bu onu göstərir ki, $6n+1$ həm sadə ədədlərin, həm də müəyyən mürəkkəb ədədlərin modelidir. Yəni, eyni bir modelə müxtəlif obyektlər uyğun gəlir.

İstər elmi tədqiqatlarda, istərsə də təlim prosesində model o zaman tətbiq edilir ki, iş prosesi səmərəli və asan olsun.

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, riyaziyyat təlimində şagirdlərin fəza təsəvvürlərini və məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirmək üçün modelləşdirmə mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İbtidai siniflərin riyaziyyat dərslərində modelləşdirmə elementlərindən istifadə haqqında.

İbtidai siniflərdə riyaziyyat təlimi digər fənlərin, xüsusən də ana dili təlimindən fərqlənir. Çünki, bir tədris fənni kimi riyaziyyatın öz anlayışları, təklifləri, obyektləri və onların xas-

sələri, simvolları, sxemləri və s. vardır. Bütün bunların şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi üçün müxtəlif metodlardan və vasitələrdən istifadə olunur. Bu vasitələrdən bir növü də riyazi məzmunu özündə əyani şəkildə əks etdirən sxemlər, şəkillər, şərti işarələrdir ki, onlar ümumi şəkildə model adlandırılır. Modellərin bir didaktik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, şagird həmin əyani təsvir əsasında riyazi məzmunu şifahi və ya yazılı təsvir etməyə çalışır və bu da riyazi nitqin inkişaf etməsinə kömək edir.

I-IV siniflər üzrə modellərdən istifadə üzrə konkret mövzuları qeyd edək.

I sinif üzrə:

- toplama və çıxma əməllərini bir münasibət kimi modellərlə göstərmək;
- ədədi ifadələrin və dəyişəni olan ifadələrin modellərlə göstərilməsi;
- əşyaların müstəvi üzərində və fəzada qarşılıqlı vəziyyətlərinin göstərilməsi;
- həndəsi obrazların modellərlə göstərilməsi;
- eynicinsli kəmiyyətlərin müqayisəsinin modellərlə təsvir edilməsi;
- standart və standart olmayan ölçü vahidlərinin modellərlə göstərilməsi və müqayisə edilməsi;
- əşyalar və hadisələr haqqında məlumatların modellərlə təsvir edilməsi.

II sinif üzrə:

- ədəd anlayışı ilə ədədin tərkib hissələri arasındakı münasibətlərin modellərlə göstərilməsi;
- hesab əməlləri xassələrinin modellərlə göstərilməsi;
- ədədi bərabərlik və tənliklərin riyazi məzmununun modellərlə göstərilməsi;
- istiqamət və məsafə anlayışlarının modellərlə əyaniləşdirilməsi;
- müxtəlif məlumatların modellərlə göstərilməsi.

III sinif üzrə:

- 1000 dairəsində ədədlərin mərtəbələri arasındakı miqdarı münasibətlərin modellərlə göstərilməsi;
- hesab əməlləri komponentləri ilə nəticəsi arasındakı əlaqələrin və asılılığın modellərlə təsvir edilməsi;
- həndəsi fiqurlar arasındakı cins-növ münasibətlərinin modellərlə göstərilməsi;

- toplama və vurma əməlləri arasındakı əlaqənin modellərlə təsviri;
- bölmə və çıxma əməlləri arasındakı əlaqənin modellərlə təsviri;
- kəmiyyətlərin ölçü vahidləri arasındakı əlaqənin modellərlə təsviri;
- ədəd anlayışının genişləndirilməsi prinsipinin əyaniləşdirilməsi;
- hissə və kəsir anlayışlarının əyani şəkildə müqayisə edilməsində modellərdən istifadə olunması.

IV sinif üzrə:

- ədədin sinif və mərtəbə anlayışları arasındakı əlaqə və münasibətlərin modellərlə təsviri;
- məsələ məzmununun qısa yazılışında modellərdən istifadə olunması;
- məsələnin alqoritmik üsulla həllində modellərdən istifadə olunması;
- çoxrəqəmli ədədlərin nömrələnməsində modellərdən istifadə olunması;
- dəyişəni olan ifadələrin ədədi qiymətlərinin müqayisəsində modellərdən istifadə olunması;
- hadisələrin müqayisəsi və təsnifində modellərdən istifadə olunması;
- sadə kəsrlərin müqayisəsində modellərdən istifadə olunması.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlər I-IV siniflərin riyaziyyat kursunda şagirdlərin dərk etmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün tez-tez tətbiq olunur. Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, riyaziyyat fənni şagirdlərin mücərrəd təfəkkürünün inkişafında mühüm rol oynayır. Ona görə də zəruri olmayan situasiyalarda əyanilikdən az istifadə olunmalıdır.

İbtidai siniflərin riyaziyyat təlimində modeləşdirmə - təlim vasitəsi kimi.

Elmi-texniki tərəqqi respublikamızda təhsil keyfiyyətinin artırılmasına böyük imkanlar açmışdır. Bu ilk növbədə təlim metodlarının yeniləşdirilməsi və pedaqoji texnologiyalardan istifadə olunması ilə əlaqədardır. Hazırda riyaziyyat elmində və riyaziyyatın təlimində model anlayışından geniş istifadə olunur. Real aləmin obyektlərinin öyrənilməsi və onların xassələrinin mücərrədləşdirilərək riyazi dildə ifadə edilməsi elmi biliklərin mənimsənilməsinə imkan verir. Obyekt və ya hadisələri (prosesləri) öyrənərkən, tədqiqat məqsədinə uyğun olan xassələrdən istifadə olunur. Deməli, real obyekt əvəzinə, onun əlverişli ölçüdə hazırlanmış şəkli və ya modeli

üzərində tədqiqat və ya araşdırma aparılır. Məsələn, insan modeli kimi, maniken, kukla, heykəl və s. istifadə etmək olar. Riyaziyyatdan hər hansı tətbiq məsələsini həll etmək üçün onun modeli hazırlanır və kəmiyyətlər arasındakı miqdarı münasibətlər aşkar edilir.

Model – öyrənilən real obyektin, proses və hadisənin əsas xassələrini özündə əks etdirən hər hansı yeni bir obyektdir. Belə modellərə mücərrəd modellər deyilir. Riyazi modellər də mücərrəd modellərdir. Çünki, riyazi model – reallığın riyazi təsviri və ya riyazi dildə ifadə formasıdır.

Model qurularkən qəbul edilən fərziyyənin düzgünlüyü real sistemdə aparılan ölçmələr ilə yoxlanıla bilər.

“Model” termini latın sözü olub, “Modulas” deməkdir və “örnek”, “nümünə” mənasını verir. Hər hansı bir obyektin model vasitəsi ilə ifadə edilməsi modelləşdirmə adlanır. Riyazi modelləşdirmədə sistemli təhlil metodundan istifadə olunur. “Modelləşdirmə” – ciddi problemi qoyan hər hansı bir real və ya mücərrəd hadisənin canlandırılması və onun vasitəsi ilə problemin həll edilməsi deməkdir”.

Riyaziyyat təlimində modelləşdirmə bir metod kimi tətbiq edilə bilər. Məsələn, ibtidai siniflərdə, xüsusən III-IV siniflərdə şagirdlərin riyazi-məntiqi təfəkkürünü formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün məsələ mühüm rol oynayır. Məsələ həlli vasitəsilə təlim qarşısında qoyulan bütün məqsədlər həyata keçirilir. Bu cəhətdən məsələ həlli prosesi şagird üçün çətinlik törətməsin deyərək, onun həlli mərhələlərə ayrılır və hər mərhələdə model və ya modelləşdirmə elementlərindən istifadə olunur. Məsələn, məsələnin analitik və ya sintetik təhlilini asanlaşdırmaq üçün məsələ məzmununun qısa yazılışı və formalarından istifadə olunur. Buraya sxemlər, şərti işarələr və s. aid edilir. Məsələnin həllinin modelləşdirilməsi – həll üsulundan asılıdır. Məsələn, məsələnin ayrı-ayrı əməllər üzrə həlli (hesab üsulu), məsələnin tənlik qurmaqla həlli (cədvəl üsulu), məsələnin ifadə tərtib etməklə həlli və s.

İnformatikanın tədrisi prosesində şagirdlər formalaşdırma, modelləşdirmə, alqoritmləşdirmə və proqramlaşdırma elementləri ilə tanış edi-

lir. Əslində bunlar məzmun xətləri olub, bunlara hazırlıq ibtidai siniflərin riyaziyyat təlimində görülür; ədədi ifadə, dəyişəni olan ifadə, bərabərlik, tənlik tərtib edilməsi – formalaşdırma mərhələsindən başlayır, modelləşdirmə prosesində mücərrədləşdirmə artırılır və nəhayət məsələnin həlli alqoritmi tərtib edilir. İstənilən məsələnin həllində kompüterdən də istifadə oluna bilər. Bu zaman məsələni kompüter dilinə çevirmək üçün formalaşdırma, modelləşdirmə və alqoritmləşdirmədən istifadə olunur. İnformasiyanı kompüterə daxil etmək üçün proqramlaşdırmadan istifadə olunur. Şagird real hadisəni ana dilindən riyazi dilə və ondan da maşın dilinə keçirməyi öyrənir. Bu mərhələlərin hər biri modelləşdirmə ilə bağlıdır. Təcrübə göstərir ki, riyaziyyat və ya informatika təlimində şagirdlər yeni forma və ya yanaşmalara maraq göstərirlər. Çünki, modelləşdirməni əyləncəli və maraqlı edən onun real həqiqətləri müxtəlif obraz, alqoritm və ya əyani-qrafik təsvirlərlə ifadə olunmasıdır. Bu formaların hər birində riyazi münasibətlər, qanuna-uyğunluqlar öz əksini tapır. Məsələdə verilənlərin, şərtlərin, kəmiyyətlərin məhul qiymətlərinin birlikdə şagirdə təqdim edilməsi – məsələ həlli yolunu müəyyən etmə zərurətini qarşıya qoyur. Aşkar görünməyən həll alqoritmi (modeli) kəmiyyətlər arasındakı funksional asılılıqların birlikdə nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Modeldə iştirak edən parametrlərə qarşı onların konkret riyazi ifadə və ya qiymətləri qoyulur və bununla da məsələ həllinin konkret alqoritmi müəyyən edilir.

Problemin elmi yeniliyi: Riyaziyyat təlimində modelləşdirmədən istifadə edilməsi yolları göstərilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Riyaziyyat təlimində şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsində modelləşdirmədən istifadə edilməsi yollarından çoxsaylı ibtidai sinif müəllimləri faydalana bilər.

Problemin aktuallığı. Riyaziyyat təlimində əyanilikdən istifadə edilməsi, məsələlərin həlli zamanı riyazi modellərin qurulması şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirdiyindən onun tədqiqi həmişə aktualdır.

Ədəbiyyat:

1. Adıgözəlov A.S., Əhmədov İ.Q. İbtidai siniflərdə riyaziyyat təliminin xüsusi metodikası: Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2001, 204 s.
2. Mustafazadə S.V. 3-4 sinifdə riyaziyyat kursunda inkişafetdirici məsələlərin rolu və əhəmiyyəti. Bakı, 2017
3. Əlizadə H. Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Pedagogika, 2004, 432 s.
4. Həmidov S.S. I-IV siniflərdə riyaziyyatın tədrisi metodikası (xüsusi metodika). Bakı: ADPU-nun nəşri, 2001, 208 s.
5. Paşayeva Ü., Qurbanova L. Müasir riyaziyyat dərsliklərinin inkişafetdirici funksiyası // Kurikulum, 2011, № 1, s. 57-64
6. Şahmərdanova N.Ş. Tamın hissələri ilə bağlı məsələlərin həlli üsullarına dair // Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Bakı, 2003, №5, s. 168
7. WWW. kurikulum. az
8. WWW. biaz. Ucoz. Net
9. WWW. riyaziyyat. az
10. WWW. oxu. tv. Az

E-mail: firide_mustafayeva57@mail.ru

Rəyçi: *ped.ü.fəls.dok. M.T. Rzayev*

Redaksiyaya daxil olub: 30.09.2019.

İNFORMATIKANIN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 372.0:002

Bahar İsmayıl qızı İsmayılova

*fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu*

MƏKTƏB İSLAHATI, İNFORMATİKA FƏNNİ ÜZRƏ KURİKULUM VƏ ONUN TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Бахар Исмаил гызы Исмаилова

*докторант по программе доктора философии
Институт Образования Азербайджанской Республики*

ШКОЛЬНАЯ РЕФОРМА, КУРИКУЛУМ ПО ИНФОРМАТИКЕ И ПРОБЛЕМЫ ЕГО ВНЕДРЕНИЯ

Bahar Ismail Ismailova

*doctorial student in the programme of a Ph.D
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan*

SCHOOL REFORM, INFORMATIC CURRICULUM AND PROBLEMS OF ITS IMPLEMENTATION

Xülasə: Məqalədə Azərbaycanda təhsil islahatı, onun müxtəlif mərhələlərində görülmə işlər, islahatın əsas istiqamətlərindən biri olan Kurikulum islahatı, onun əsas prinsipləri araşdırılır, informatika fənni kurikulumunun tətbiqi, informatika fənninin tədrisi prosesində olan problemlər və son illərdə bu istiqamətdə dövlət səviyyəsində aparılan məqsədyönlü fəaliyyət nəzərə çatdırılır, bəzi problemlərin həlli ilə bağlı təkliflər irəli sürülür.

Açar sözlər: *təhsilin keyfiyyəti, təhsil islahatı, kurikulum, məzmun standartları, integrativlik, motivasiya, tədrisyönlü intellektual oyunlar, krossvord*

Резюме: В статье рассматриваются реформа образования в Азербайджане, работа, проделанная на разных этапах, реформа учебных программ и ее основные принципы. Были приняты во внимание проблемы, связанные с применением учебной программы по информатике, в ходе обучения информатики, а также целенаправленная деятельность, проводимая в последние годы на государственном уровне и были выдвинуты предложения по решению некоторых проблем.

Ключевые слова: *качество образования, образовательная реформа, курикулум, стандарты содержания, интеграция, мотивация, образовательные игры, кроссворд*

Summary: The article examines education reform in Azerbaijan, the work done at its various stages, curriculum reform, and its main principles. The use of the computer science curriculum, the problems in the teaching of computer science and the purposeful activities carried out in this area in recent years are brought to light. Suggestions for the solution of some problems are suggested.

Key words: *quality of education, educational reform, curriculum, content standards, integration, motivation, educational games, crossword*

Bu gün dünya iqtisadiyyatı daha çox bilik-yönlü olduğundan, ölkələrdə müasir tələblərə cavab verən təhsil sisteminin qurulması tələb olunur. Bu amil dünyanın inkişaf etmiş ölkələ-

rində təhsilin informasişdırılması təhsildə İKT-nin tətbiqi istiqamətində sistemli şəkildə bir neçə mərhələdə islahatlar keçirilməsinə səbəb olmuşdur. Bu ölkələrdə cəmiyyətin hər bir

üzvünün intellektual inkişafına, şagirdlərin gələcəkdə karyera qurmalarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən, ciddi, akademik bir fənn olan Computer Science-in (Kompüter elmləri-CS) tədrisinə xüsusi diqqət yetirilir. Hər il dövlət və beynəlxalq qurumlar tərəfindən məktəblərdə fənnin tədrisi keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə bağlı konfranslar keçirilir, müzakirələr aparılır, hesabatlar hazırlanır. İnformatika fənninin tədrisində keyfiyyət göstəricilərinin artırılması, təhsilin məzmunu, təşkili, qiymətləndirilməsi ilə bağlı vaxtaşırı təhlillər aparılır, təcrübə mübadiləsi edilir, tədris proqramları, müəllimlərin sertifikatlaşdırılması müntəzəm olaraq təkmilləşdirilir və tələblər zaman keçdikcə daha da artırılır.

ABŞ məktəblərində CS-in tədrisi vəziyyətinə aid 2010-cu ilin hesabatına görə: "... Ölkədə tədrisin bir çox mükəmməl nümunələri olmasına baxmayaraq, son beş il ərzində CS-in müstəqil bir fənn kimi tədris olunduğu məktəblərin sayı 2009-cu ildə 2005-ci ilə nisbətən 17%, bu fənn üzrə kursların sayı isə 35% azalmışdır". İsraildə bu fənnin tədrisi vəziyyəti ilə bağlı hazırlanmış hesabatda qeyd olunur: "... 2003-cü ildə informatika fənnindən imtahan verənlərin sayı şagirdlərin ümumi sayının 22,6%-dən çox idi, bu faiz geriləmiş və 2011-ci ildə 13,2%-ə çatmışdır". Fərqli təhsil sisteminə malik 16 əyalətdən ibarət Almaniyada ümumi təhsil kamal attestatı imtahanları (Abitur) ilə sona çatır. 3 fənn üzrə yazılı buraxılış imtahanı əyalət rəhbərliyi tərəfindən, bir fənn üzrə şifahi imtahan isə məktəbin yerli komitəsi tərəfindən seçilir, bəzi əyalətlərdə informatika fənnindən yazılı buraxılış imtahanları keçirilir. Məsələn, Şimali Reyn Vestfaliya əyalətinin texnoloji təmayüllü məktəblərində 8-10-cu siniflərdə həftədə 4 dəfə informatika fənni üzrə keçirilən yüksək səviyyəli kurslar əsas fənlər - alman dili, riyaziyyat, ingilis dili ilə eyni hüquqlu hesab olunur. İsrail və Almaniyada fənnin tədrisi üçün tədris proqramları, təhsil standartlarının hazırlanmasında ABŞ təhsil standartlarının (USA, 2000) təsiri böyükdür. 2005, 2011-ci illərdə ABŞ-da CS üzrə tədris proqramı, təhsil standartları The Computer Science Teacher Association (CSTA) və Association for Computing Machinery (ACM) tərəfindən yenidən təkmilləşdirilmişdir.

2010-cu ildə Royal Society (Kral cəmiyyəti, İngiltərənin təşəbbüskarı olduğu bir layihə-

nin nəticəsi olan hesabatda qeyd olunur ki, bir çox məktəblərdə fənnin tədrisi ilə bağlı çatışmazlıqlar vardır. Hesabat müəllifləri bu vəziyyətin səbəblərini qeyd etməklə bərabər problemlərin aradan qaldırılması üçün tövsiyələrini də vermişlər.

Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə təhsildə islahatların keçirilməsi, İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) təhsildə tətbiqi və s. müxtəlif dövrlərə təsadüf edir. Məsələn, Qərbdə və Yaponiyada təhsilin informasiyalaşdırılması prosesi 40 il əvvəl başlanmışdır. Bəs Azərbaycanda bu proseslər hansı mərhələlərlə həyata keçirilmiş, bu istiqamətdə hansı işlər görülmüşdür?

Azərbaycan təhsili 1920-1990-cı illərdə

Müstəqilliyin çətin yolları ilə uğurla irəliləyən ölkəmizdə, bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də tədqiqatlar, gərgin zəhmət tələb edən səmərəli fəaliyyət nəticəsində elmləri, bilikləri, təcrübəni nəsil-dən-nəslə ötürməyə əsas verən mükəmməl ali, orta ixtisas və orta təhsil məktəbləri şəbəkəsi, müasir dövrün tələblərinə cavab verən təhsil sistemi yaradılmışdır.

Respublikamızda yeni tipli məktəblərin açılması, çoxsaylı kadrların yetişdirilməsi sahəsində ciddi dəyişikliklər 20-ci illərdən, Azərbaycan sovetləşəndən sonra başladı. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda təhsilin inkişafı bütövlükdə Sovet İttifaqında qəbul edilmiş təhsil strategiyasının ruhuna və tələblərinə uyğun olaraq, mərkəzləşmiş qaydada həyata keçirilirdi. Lakin 1969-cu ildə respublika rəhbərliyinə irəli çəkilən H. Əliyev mövcud rejimin sərt qanunları çərçivəsində Azərbaycanın tərəqqisi, elm, təhsil və mədəniyyətinin yüksəlməsi üçün çox məharətlə düşünülmüş strategiya və taktika seçməyə nail oldu. Bu illər ərzində Azərbaycanda təhsilin inkişafı geniş vüsət aldı. 1988-ci ildən etibarən isə məlum səbəblərə görə bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsildə də mənfi tendensiya özünü büruzə verdi. 90-cı illərin başlanğıcında Sovet İttifaqının süqut etməsi ilə Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini təsbit edən Konstitusiyaya aktını qəbul etdi. Müstəqillik yoluna qədəm qoyulması təhsil, təlim-təربiyə sahəsində də bir sıra perspektivlər açdı. Respublikanın sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və dövlət quruluşunda baş vermiş köklü dəyişikliklərlə bağlı olaraq təhsil sistemində islahatların keçirilməsi o dövrdə artıq zərurətə çevrilmişdi.

1999-cu il iyunun 15-də ulu öndər H. Əliyevin 168 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq olunan "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı"nda növbəti 15 il üçün ümumi təhsilin inkişaf strategiyası müəyyənləşdirilmiş, islahat hədəfləri dəqiqləşdirilmiş və onların mərhələlərlə həyata keçirilməsi sistemi təsbit olunmuşdur. Təhsil Sahəsində İslahat Proqramının əsas məqsədi məktəbəqədər, orta, orta təhsildən sonrakı peşə, ali təhsil və ona uyğun əlavə təhsil pillələrində toplanmış potensialı saxlamaq və inkişaf etdirmək, təhsil sistemini tənzimləyən müvafiq normativ hüquqi bazanı yaratmaq, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, Təhsil Qanununda təsbit olunmuş tələbləri, siyasi, iqtisadi və sosial həyatın demokratikləşməsinə əsaslanan dövlət siyasətini həyata keçirməkdən ibarət idi. 1999-2013-cü illəri əhatə edən İslahat Proqramı üç mərhələdə həyata keçirilmişdir:

- I mərhələ: 1999-2003 - öyrədici-innovativ
- II mərhələ: 2004-2007 - hazırlıq
- III mərhələ: 2008-2013 - tətbiqetmə

İslahatın öyrədici-innovasiya mərhələsində inzibati amirlik sistemindən çıxan bir ölkə kimi beynəlxalq və milli səviyyəli mütəxəssislər tərəfindən Azərbaycanda ümumtəhsilin vəziyyəti araşdırılmış, təlim-tərbiyə işinin xarakterik cəhətləri öyrənilmiş, islahatının strategiyası hazırlanmış, prioritet istiqamətlər üzrə tədbirlər dəqiqləşdirilmiş və tələb olunacaq maliyyə vəsaiti hesablanmışdır.

Dünyanın ABŞ, İngiltərə, Yaponiya, Türkiyə və s. kimi aparıcı dövlətləri, bir sıra nüfuzlu beynəlxalq təşkilatları ilə aparılan səmərəli əməkdaşlığın nəticəsi olaraq Azərbaycanın təhsil müəssisələrinin təmiri, müvafiq avadanlıqlarla təchiz edilməsi və yeni məktəb binalarının tikilməsi işinə milyonlarla ABŞ dolları həcmində əvəzsiz vəsait cəlb olunmuşdur.

Dünya Bankının maliyyə yardımı ilə həyata keçirilən ilkin islahat layihəsi çərçivəsində ilk dəfə olaraq, 20 pilot məktəbdə tədris oluna-cıq fənlər üçün Qərbi ölkələrində tətbiq olunan kurikulumların tələblərinə xeyli dərəcədə cavab verən yeni formatda tədris proqramları hazırlanmış və nəşr edilmiş (2001-ci il), pilot müəssisələrdə təhsil işçiləri maarifləndirilmiş, inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq olunan model və mexanizmlər öyrənilmişdir. Ümumi təhsil sahəsində

yerli və beynəlxalq ekspertlərin birgə apardıqları tədqiqatların nəticələrində Azərbaycandakı mövcud tədris proqramlarının dövrün tələblərini ödəmədiyi, əsasən fənlər üzərində qurulduğu, şagirdlərin məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürünü lazımi səviyyədə inkişaf etdirmədiyi, onlarda həyatı bacarıqların, tədqiqatçılığın, müstəqilliyin formalaşdırılmasına zəif diqqət yetirildiyi və s. kimi məsələlər xüsusi vurğulanmışdır. Həmin dövrdə inkişaf etmiş dövlətlərin və Azərbaycanın ümumi təhsil sistemlərini müqayisə etməklə müvafiq nəticələr çıxarıldı, təhsilin məzmununda islahat istiqamətlərinin dəqiqləşdirilməsi ilə bağlı bir çox işlər görüldü.

2003-2007-ci illəri əhatə edən Təhsil Sektorunun İnkişafı Layihəsində (TSİL) ümumi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə onun real tələbatlara uyğunluğunun təmin edilməsi də əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdu. Bu məqsədə nail olmaq üçün isə müəllim hazırlığı, dərslik yaradıcılığı və s. bərabər, ilk növbədə, tədris proqramları, ümumi təhsilin məzmunu üzrə ciddi yeniliklərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu.

Kurikulum islahatı, informatika fənni üzrə kurikulum və onun tətbiqi

Kurikulum islahatı Təhsil sahəsində İslahat Proqramının əsas istiqamətlərindən biridir. 2003-2007-ci illərdə nəzərdə tutulmuş İcra Planına görə Milli Kurikulum sənədinin və bunun əsasında ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai təhsil səviyyəsi üçün fənn kurikulumlarının hazırlanması məqsədilə 2005-ci ildə Təhsil Problemləri İnstitutunun strukturunda Kurikulum Mərkəzi yaradıldı. 400-ə qədər üzvü olan 23 işçi qrupu fənn kurikulumlarının hazırlanmasına cəlb olundu. 95 nəfər milli məsləhətçi, kurikulum və qiymətləndirmə sahəsində beynəlxalq miqyasda tanınmış Hollandiyanın "CITO Group" şirkəti kurikulumların hazırlanmasında məsləhətçilik xidmətləri göstərmişlər.

Kurikulum islahatı çərçivəsində hazırlanmış "Azərbaycan Respublikasında ümumi orta təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)" sənədi Nazirlər Kabineti tərəfindən 2006-cı ildə, I-IV siniflər üçün fənn kurikulumları isə 2007-ci ildə təsdiq olundu. Fənn kurikulumları mahiyyət etibarilə cəmiyyət üçün hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşmasına imkan yaradan mühüm təhsil sənədi kimi nəticəyönlü, şagirdyönlü, tələbyönlüdür. integrativlik əsas prinsip kimi

qəbul olunmuşdur, qiymətləndirmə standartları müəyyən edilmişdir. Hər bir dərstdə istifadə etdiyimiz məzmun standartları şəxsiyyətyönlü təhsilin nəticələri olmaqla bilik, bacarıq və dəyərləri ifadə edir. Bu dəyərlər uşaqların ümumi inkişafını, intellekt səviyyəsini müəyyənləşdirmək imkanı yaradır. Müqayisəli təhlillər apardıqca ümumi təhsilin məzmununun müəyyənləşdirilməsinə verilən yeni tələblərin və yanaşmaların üstünlüyü qabarıq şəkildə hiss olunur.

Ümumi təhsilin məzmununun müasir yanaşmalar üzərində qurulması, dərslər yaradıcılığına verilən tələblərə yeni münasibətin formalaşması, təhsildə İKT-nin tətbiqi, təhsilin iformasiyalaşdırılması, informatlaşdırılması istiqamətində aparılan dövlət siyasətinin, nəticəsi olaraq məktəblilərin həyatı bacarıqlara malik şəxsiyyət kimi formalaşması istiqamətində həyata keçirilmiş səmərəli fəaliyyət indi də davam etməkdədir. Hələ 2004-cü ildə AR Prezidentinin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı" (2005-2007-ci illər) bu istiqamətdə atılmış ən əhəmiyyətli addımlardan biri idi. Proqramda 3 ildə ölkənin məktəblərinin kompüter və digər informasiya-kommunikasiya avadanlıqları ilə təchiz edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Üç istiqamətdə həyata keçirilməsi qərara alınan proqramın birinci istiqaməti təhsil müəssisələrinin İKT avadanlığı ilə təminatı ilə bağlı idi. İkinci istiqamət müəllimlər üçün treninqlərin keçirilməsi, üçüncü istiqamət isə tədris resurslarının yaradılması və proqram təminatını əhatə edirdi.

İKT-nin təlim prosesinə tətbiqi istiqamətində Təhsil Nazirliyi tərəfindən atılan əhəmiyyətli addımlardan biri də pilot məktəblərində hələ 2004-2005-ci dərslər üçün hazırlanmış tədris planlarında informatikanın 1-ci sinifdən başlayaraq tədrisinə keçilməsi, 1-11-ci siniflər üçün yeni proqramın təsdiq edilməsidir. Kurikulum islahatı çərçivəsində hazırlanmış, təsdiq edilmiş "Ümumi orta təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum)" sənədində informatika fənninin I-XI siniflərdə tədrisi nəzərdə tutuldu, onun məqsəd və vəzifələri, təlim nəticələri müasir tələblər baxımından işləndi. 2008-2009-cu tədris ilindən başlayaraq respublikamızda ümumtəhsil məktəblə-

rinin birinci siniflərində yeni təhsil proqramları (kurikulumlar) tətbiq olunmağa başlandı.

Ötən illər ərzində hər il ardıcıl olaraq hər sinif üçün müəllimlər qrupu tərəfindən kurikulumu uyğun hazırlanmış I-XI siniflər üçün yeni məzmunlu dərslər komplekti şagirdlərin istifadəsinə verilmişdir. İnformatika fənninin bütün siniflərdə tədris edilməsi ilə əlaqədar ixtisaslı müəllimlərə ehtiyac kəskin şəkildə artdı. Bu problemin aradan qaldırılması istiqamətində AR Təhsil Nazirliyi yenidən hazırlanma qaydalarında müəyyən dəyişiklik etdi və kadr hazırlığına başlandı. Artıq neçə illərdir ki, respublikamızın ali və orta ixtisas məktəblərində İKT sahəsində müxtəlif ixtisaslar üzrə kadrlar hazırlanır. Bakı Dövlət Universitetində, ADNA, ADPU, AMİ (2015-ci ilə qədər) və digər ali məktəblərdə, Bakı Kompüter Kollecinə informatika ixtisası üzrə həm müəllim, həm də mühəndis kadrları hazırlanır, mütəmadi olaraq məktəblərin İKT avadanlığı, kompüter, noutbuk, proyektor, interaktiv lövhələrlə təchizatı uğurla davam etdirilir.

Hələ 2003-cü ilin fevral ayında qəbul olunan "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiyanın (2003-2012-ci illər)" müddəalarından irəli gələn vəzifələri uğurla həyata keçirmək məqsədilə 2008-ci ildə "2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə dövlət proqramı" qəbul olunmuşdur. Dövlət proqramının əsas məqsədi müasir informasiya mədəniyyətinə malik şəxsiyyətlər yetişdirmək, ölkədə vahid ümummilli təhsil mühitini formalaşdırmaq, habelə ölkənin təhsil sisteminin dünya təhsil məkanına integrasiya edilməsi üçün şərait yaratmaqdır. Bu mühit müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə ilk növbədə təhsilin keyfiyyətinin artırılmasını təmin etməli idi.

Təhsil sisteminin informasiyalaşdırılmasının əsas istiqamətlərindən biri olan infrastruktur inkişafı prosesində Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi ilə Təhsil Nazirliyinin əməkdaşlığı nəticəsində yaradılan "Azərbaycan Təhsil Şəbəkəsi" (AZEDUNET) ölkəmizin təhsil sistemini vahid informasiya məkanında birləşdirmək məqsədini daşıyır.

Dövlət Proqramının çərçivəsində müxtəlif istiqamətlərdə davamlı olaraq müvafiq layihələr

və tədbirlər həyata keçirilir. Görülən tədbirlər çərçivəsində hazırlanmış elektron resurslar bir mənbədə toplanaraq təhsil portalı və bir çox təhsil müəssisələrinin saytları yaradılmışdır. Neçə ildir ki, istifadəyə verilən elektron dərslik portalı təhsilalanların dərslikləri elektron formatda oxumasına imkan yaradır. Məktəblilər portal vasitəsilə istənilən vaxt və məkanda dərsliklərə müraciət edə bilirlər. Müəllimlər və şagirdlər informatika fənnini çox sevirlər. Bu, keçirilən olimpiadalar, yarışlardan da bəllidir.

Azərbaycan yığma komandası Beynəlxalq İnformatika Olimpiadasında ilk dəfə 1994-cü ildə təmsil olunub, indiyə kimi hər il keçirilən beynəlxalq olimpiadalarda uğurla iştirak edir. Neçə illərdir ki, hətta ucqar dağ kəndlərində belə rəsmi olaraq qeydə alınan, informatika fənni üzrə respublika səviyyəli müsabiqələrdə, olimpiadalarda qalib gələn şagirdlərin sayı gündən-günə artır. Amma təəssüflər olsun ki, bir çox hallarda müxtəlif səbəblərə görə informatika fənnini XXI əsrin tələbləri səviyyəsində tədris etmək çox çətin olur. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda ümumtəhsil məktəblərini bitirmiş şagirdlərin ali məktəblərdə və iş yerlərində İKT-dən istifadə bacarıqları, alqoritmik düşünmə qabiliyyətləri dünyada tələb olunan standartlara cavab vermir. Təsədüfi deyildir ki, "Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı"nın 5.4.1.2. və 5.4.1.3. bəndlərindən irəli gələn vəzifələri əsas götürərək təhsilin bütün pillələrində "İnformatika" fənninin məzmununa yenidən baxılıb inkişaf etdirilməsi və bu sahədə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması aktual məsələ kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsinin 7.2.5. bəndində İKT ilə bağlı bilik və bacarıqlarının təmin edilməsi üçün rəqəmsal təhsilin inkişafı üzrə islahatların aparılması və bu istiqamətdə tədris proqramlarının yüksək keyfiyyətli rəqəmsal material və müvafiq metodlar əsasında təkmilləşdirilməsi, fərdi rəqəbat qabiliyyəti və sosial rifahın yüksəldilməsi üçün informasiya texnologiyaları üzrə bilik və bacarıqların inkişaf etdirilməsi, məşğulluqda İKT mütəxəssislərinin payının artırılması qarşıya qoyulmuş əsas məsələlər-

dən biridir və bu, istiqamətdə dövlət səviyyəsində məqsədyönlü fəaliyyət həyata keçirilir, Təhsil Nazirliyi təhsildə yüksək keyfiyyət göstəricilərinə nail olmaq üçün geniş araşdırmalara əsaslanan islahatları davam etdirir. 2018/2019-cu tədris ilindən informatika fənninin tədrisi üzrə pilot layihəyə görə, Bakı şəhərindəki 45 məktəbin V siniflərində informatika yeni formatda tədris olunur.

2018-ci ildə Azərbaycanda orta məktəblərin yuxarı sinif şagirdləri üçün informatika fənninin tədrisinin təkmilləşdirilməsinə dəstək verən bir layihə də AR Təhsil Nazirliyi ilə tərəfdaşlıqda Beynəlxalq Təlim və Layihə Mərkəzi tərəfindən icra edilir. Həm dövlət səviyyəsində həyata keçirilən proqramlar, layihələr, həm də ayrı-ayrı məktəblərin, müəllimlərin innovativ fəaliyyəti informatika fənni kurikulumunun tətbiqinin təkmilləşdirilməsi üçün atılan addımlardır. Şagirdlərimizdə rəqəmsal əsrin tələblərinə uyğun kompetensiyaların formalaşdırılması, təkmilləşdirilməsi üçün hər bir informatika müəllimi azacıq da olsa öz töhfəsini verməyə çalışmalıdır, çünki uşaqlar bu fənni çox sevirlər. Amma təəssüflər olsun ki, nəzəri materialı öyrənməyə tənbəllik edir, daha çox kompüter oyunlarına üstünlük verirlər. Kompüter oyunları oynayarkən arzuladığı nəticəni əldə etmək üçün kimsənin təhriki olmadan saatlarla, günlərlə oynayır və müvəffəq olurlar. Çünki bu cür öyrənmə maraqlıdır, insanı yormur, əzbərcilikdən uzaqdır, idraki, emosional qabiliyyətlərin inkişafına güclü təsir edir, həmişə könüllülük prinsipi ilə təşkil olunur. Şagirdlər praktik məşğələlərdə də həvəslə çalışırlar, amma yenə də təəssüflər olsun ki, məktəblərdə, xüsusilə region məktəblərində olan kompüterlərin vəziyyəti praktik məşğələlərin yüksək səviyyədə keçirilməsini təmin edə bilmir.

2014-cü ildən informatika fənninin tədrisi prosesində qarşılaşdığımız bəzi problemlərin aradan qaldırılması üçün eksperimentlər aparır, dərş prosesində, sinifdən xaric, məktəbdən kənar məşğələlərdə müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edirik. Şagird özü öyrənmək istəməsə, onu heç kəs öyrədə bilməz! Əsas məsələ şagirdləri maraqlandırmaq, istəklərinə, potensialına uyğun motivasiya etməkdir. Müasir dövrün aktual problemlərindən biri olan şagirdlərin kompüter oyunlarına aludəçiliyindən tədrisyönlü məqsədlərlə istifadə edilməsi, tədris olunan mövzunu, sinfin sə-

viyyəsinə, şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini, pedaqoji-psixoloji aspektləri nəzərə alaraq məqsədəmüvafiq şəkildə söz assosiasiyalarından, qısamüddətli yarışlardan, müxtəlif səviyyəli, integrativ, interaktiv krossvordlardan, rollu oyunlardan, işgüzar oyunlardan, tədrisyönlü kompüter oyunlarından istifadə effektiv nəticə verir. Maraqlı odur, ki, ilk vaxtlarda biz krossvordların ancaq informatika dərslərində tətbiqi ilə bağlı eksperimentlər aparırdıq. Qısa bir müddət keçmədi ki, fizika, kimya, riyaziyyat, musiqi və digər fənn müəllimləri şagirdləri ilə birgə bu işə qoşuldular, çünki bu fəaliyyət şagirdlər üçün maraqlı idi, həm də müxtəlif fənlərdən imtahanlarda daha yüksək nəticə əldə etmək üçün onlara lazım idi. Uşaqlar bunu ilk gündən əldə etdikləri nəticələrdən hiss edərək çox sevindilər. Hər bir şagird oyunlarda olduğu kimi krossvord tərtibi, həlli zamanı anında səhvini görür, özünü qiymətləndirmə aparır, kitabdan, lüğətdən, İnternetdən istifadə edərək bilmədiklərini öyrənir, “biliklər zəncirində” olan boşluqları düzəltməyə çalışır. Sadə krossvordlar tərtibi, həllindən başlayaraq səviyyələr keçir, özünütəhsil, özünütəkmilləşdirmə ilə məşğul olur, yoldaşları ilə birgə fəaliyyət nəticəsində bilik, bacarıq, dəyərlərinin artdığını hiss edir, özü ilə qürur duyur, özünə inamı artır və bu da onu yoldaşları arasında seçilmək, fərqlənmək, ən yüksək səviyyəyə çatmaq üçün daha əzmkarlıqla işləməyə sövq edir. Müxtəlif intellektual oyunlardan istifadə edərək öyrətmək və öyrənmək asan iş deyil. Amma bütün fənlərin tədrisi prosesində və dərsləndirən tədbirlərdə məqsədəmüvafiq olaraq tədrisyönlü intellektual oyunlardan, krossvordlardan istifadə etməklə dərslərin unikallığını artırmaq, hər bir şagirdin, hər bir dərslə və asudə vaxtının

təşkilində potensialına uyğun şəkildə fəallığını təmin etmək olar.

Problemə aktuallığı. Gənclərin kompüter oyunlarına aludəçiliyindən tədrisyönlü məqsədlərlə istifadə edilməsinə, bu istiqamətdə tədqiqatların genişləndirilməsinə, İT mütəxəssisləri ilə birgə fəaliyyətinin təşkilinə ehtiyac vardır.

Məqalənin elmi yeniliyi. İnformasiya Texnologiyaları gündən-günə təkmilləşir, onlardan tədris məqsədli istifadə üçün fərqli imkanlar yaranır. İnformatika fənninin, eləcə də bütün fənlərin tədrisində müxtəlif növ tədrisyönlü intellektual oyunlardan istifadə bir çox problemlərin tədqiqində xüsusi maraq doğurur və gənc nəsildə İnformasiya Texnologiyalarına yeni yanaşmanın formalaşmasına şərait yarada bilər. Integrativ, interaktiv krossvordların, rollu, işgüzar, tədrisyönlü kompüter oyunlarının istifadəsi ilə, müəllimlərdə oyun fəaliyyətinin planlaşdırılması və tədrisə integrasiya bacarığının inkişaf etdirilməsi üçün metodlar təklif etməklə biliyin mənimsənilməsi, qiymətləndirilməsi zamanı səmərəli nəticələr almaq olar. Bu istiqamətdə görülən işlər təhsilalanların biliklərə yiyələnmə motivasiyasının, idrak fəallığının, biliyin mənimsənilməsi faizinin, keyfiyyət faizinin artması, dərslərin prosesində 100% fəallığın saxlanılmasını təmin edən əsas səbəblərdəndir.

Problemə praktik əhəmiyyəti. İT mütəxəssisləri ilə birgə müxtəlif fənlər üzrə müxtəlif səviyyəli, integrativ, interaktiv krossvordlar, testlər, rollu oyunlar, işgüzar oyunlar, tədrisyönlü kompüter oyunları, videoçarxlar hazırlamaq, bütün fənlərin tədrisi prosesində və dərsləndirən tədbirlərdə, asudə vaxtın təşkilində məqsədəmüvafiq olaraq istifadə etməklə hər bir şagirdin, hər bir dərslə və asudə vaxtının təşkilində potensialına uyğun şəkildə fəallığını təmin etmək və şagirdlərimizin XXI əsrin, qloballaşan dünyamızın tələblərinə uyğun formalaşmasına nail olmaq olar. Bu vasitələr gənclərin daha çox tədrisyönlü oyunlara maraq göstərməsinə, təhsilalanların həm də müəllimlərin XXI əsrin tələblərinə uyğun formalaşmasına kömək edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Е.К. Хеннер “Школьная информатика: зарубежный опыт. Сибирские педагогические чтения”, Красноярск, декабрь, 2014 <https://cyberleninka.ru/article/n/obrazovatel'naya-sreda-kak-didakticheskoe-usloviye-obespecheniya-effektivnosti-obucheniya-i-razvitiya-lichnosti>
2. <http://news.scienceland.ru/конференция-2016/>
3. <https://ito2019.bytic.ru>
4. Wilson C. et.al. Running on Empty: The Failure to Teach K-12 Computer Science in the Digital Age. The Association for Computing Machinery. The Computer Science Teachers Association, . <http://www.acm.org/runningonempty>
5. «Обучение информатики в Германии - тенденции и проблемы», Компьютерные инструменты в школе, №2, 2012
6. <http://csta.acm.org/Curriculum/sub/K12Standards.html>

7. <http://www.acm.org/>,
8. <https://en.wikipedia.org/wiki/CSTA>
9. "Shut down or restart? The way forward for computing in UK schools". The Royal Academy of Engineering, January 2012. <http://www.royal.society.org/education/policy> <https://www.computingschool.org.uk>
10. <http://www.e-qanun.az/framework/5363>)
11. <http://edu.gov.az/az/page/9/9871>
12. <https://ict.edu.az/news/81>
13. Ayda-zadə K.R., Əliyeva A.E "Orta ümumtəhsil məktəblərində informatika fənninin tədrisinin təhlili"
14. Ayda-zadə K.R., Əliyeva A.E, "İnformatika fənninin ali məktəblərdə tədrisi problemlərinin təhlili // AMEA-nın Xəbərləri? 2018, №3
15. <https://www.president.az/articles/21127>
16. Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, <http://www.president.az/articles/22382> 6
17. <https://edu.gov.az/az/page/9/14737>
18. İsmayılova B.İ, Qurbanova Ə.Y. Tədrisyonümlü oyunlardan, intellektual testlərdən istifadə etməklə informatika fənninin tədrisində olan bəzi problemləri həlli yolları" // İnformasiya Cəmiyyətinin Problemləri, 2006, №1, s. 79-86
19. İsmayılova B.İ, İntellektual oyunlar: müasir vəziyyət, problemlər, perspektivlər , // İnformasiya Texnologiyalarının Problemləri, 2017, № 2

E-mail: bahar_ismayilova@yahoo.com

Rəyçilər: *prof.H.H. Əhmədov*

Redaksiyaya daxil olub: 19.09.2019.

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 37.01.

Qəzənfər Musa oğlu Əliyev

*Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

“İQLİM AMİLLƏRİ VƏ ONLARIN CANLI TƏBİƏT ÜÇÜN ƏHƏMİYYƏTİ” MÖVZUSUNUN ÖYRƏNİLMƏSİ YOLLARI

Газанфар Муса оглу Алиев

*ведущий научный сотрудник
Института Образования Азербайджанской Республики,
доктор философии по биологии*

ПУТИ ИЗУЧЕНИЯ ТЕМЫ «КЛИМАТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ ЖИВОЙ ПРИРОДЫ»

Gazanfar Musa Aliyev

*doctor of philosophy in biology
leading research of the
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan*

WAYS OF STUDYING THE TOPIC "CLIMATIC FACTORS AND THEIR SIGNIFICANCE FOR ANIMAL NATURE"

Xülasə: Təqdim olunmuş məqalədə “İqlim amilləri və onların canlı Təbiət üçün əhəmiyyəti” mövzuna geniş yer verilmişdir. Abiotik amillərin (ışıq, su, hava, temperatur, rütubət və s.) canlı təbiət üçün əhəmiyyəti haqqında ətraflı şərh verilmişdir.

Açar sözlər: *fotosintez, iqlim, su, temperatur, işıq, rütubət*

Резюме: Представленная статья широко освещает тему «Климатические факторы и их значение для живой природы». Дается подробное изложение важности абиотических факторов (свет, вода, воздух, температура, влажность и т. д.) для живой природы.

Ключевые слова: *фотосинтез, климат, вода, свет, влажность*

Summary: The presented article widely covers the topic “Climatic factors and their significance for wildlife”. A detailed account of the importance of abiotic factors (light, water, air, temperature, humidity, etc.) for wildlife is given.

Keywords: *photosynthesis, climate, water, light, humidity*

Tədris olunan mövzunun adlanması haqqında kiçik bir irad var. İqlim amili dedikdə istər şagird olsun, istərsə də digər oxucu ilk növbədə yağıntıları, rütubəti nəzərdə tutur. Mövzu “Abiotik amilləri və onların canlı təbiət üçün əhəmiyyəti” kimi adlandırılsa daha məntiqi və düzgün olardı. Dərslik materiallarına aşağıdakıları əlavə etmək məsləhət bilinir.

Biologiya müəllimi abiotik amilləri sadaladıqdan sonra onların necə müəyyənləşdirilməsini açıqlamalıdır. Məsələn, müəyyən iqlim şəraiti aşağıdakı göstəricilərlə xarakterizə olunur. Orta illik temperatura ən soyuq ayın orta temperaturu, ən isti ayın temperaturu, 10⁰C yuxarı olan temperaturların cəmi, ərazinin istilik şəraitini xarakterizə edən temperatura və s. Rütubətin göstəriciləri isə aşağıdakılardır: illik çöküntünün

miqdarı, qar örtüyünün dayanıqlıq müddəti, ən yağmurlu ayın çöküntülərinin orta miqdarı, ən quraqlıq ayın orta aylıq çöküntüsünün miqdarı və s. Müəllim bu məsələləri yaşadıqları ərazini model kimi göstərməklə izah edə bilər. Respublikamızın ərazisi bu baxımdan çox zəngindir. Aran rayonlarının temperatur göstəriciləri, dağ rayonlarından, subtropik rayonlarından və eləcə də kəskin kontinental iqlim şəraitinə malik olan Naxçıvan Muxtar Respublikasından kəskin fərqlənir. Təbiidir ki, belə müxtəliflik ilk növbədə ərazilərin fauna və florasına, hətta inkişaf etməkdə olan gənc nəsilə də öz əksini tapır. Abiotik amillərin hər biri təsir mexanizminə görə əlverişli-optimal və ya məhdudlaşdırıcı, yəni çox və az dərəcədə ola bilər.

Abiotik ekoloji amillərin bəzilərini açıqlayaq: canlıların həyat və fəaliyyətində işıq şüalarının (günəş şüasının) iki mühüm əhəmiyyəti var. Əvvəla, günəş şüaları müəyyən bir ərazidə yaşayan canlıların fəallığını təmin edən istilik mənbəyidir, ikincisi işıq şüaları canlıların yerdəyişməsi üçün düzgün istiqamət verən və eləcə də onların fəallığını aktivləşdirən bir signal rolunu oynayır. Heyvan və bitkilər üçün əhəmiyyət daşıyanı qəbul olunan işıq şüalarının dalğa uzunluğu, onun intensivliyi və təsir etmə müddətidir.

Orqanizm üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən dalğa uzunluğu 0,40-dan 0,75 mkm qədər olan görünən işıq şüalarıdır. Görünən və ya ağ işıq yer üzərinə gəlib çatan işıq şüalarının təqribən 45%-ni təşkil edir. Bu işıq şüaları bitki hüceyrələri tərəfindən fotosintez üçün istifadə olunur. Bitki yarpaqları tərəfindən narıncı – qırmızımtıl (dalğa uzunluğu 0,66-0,68 mkm bərabərdir) işıq şüaları daha yaxşı udulur. Ancaq biosintez üçün udulan işıq şüalarından 0,1-dən 1%-ə qədəri istifadə olunur.

Ultrabənövşəyi işıq şüalarının dalğa uzunluğu 0,25 mkm-dur. Bu şüa canlılara öldürücü təsir göstərir. Ultrabənövşəyi şüalar yer səthinin atmosferində olan ozon qatı tərəfindən tutulur, yalnız cüzi bir hissəsi, özü də dalğa uzunluğu 0,30-0,40 mkm-dək olanları yer səthinə gəlib çatır ki, o da orqanizmə müsbət təsir göstərir. Başqa sözlə, dəridə D vitamininin əmələ gəlməsini sürətləndirir. Heyvanlar aləmindən cücülər (həşəratlar) ultrabənövşəyi işığı görmək qabiliyyətinə malikdir.

İnsanların görə bilmədiyi günəş şüalarından biri də dalğa uzunluğu 0,75 mkm-dan çox olan infraqırmızı şualardır. Bu şüalar soyuq davamlı orqanizmlərin fəallığını artırır.

Qeyd edilməlidir ki, heyvanlar və bitkilər işığa münasibətinə görə qruplaşdırılır. Bitkiləri işıqsevər, kölgəsevər və kölgəyədavamlı qruplara ayırırlar. Adından göründüyü kimi işıqsevər bitkilər günəşin daha çox düşdüyü ərazilərə uyğunlaşmış, kölgəsevər bitkilər isə iynəyarpaqlı və enli-yarpaqlı meşə mühitinin alt təbəqəsində yaşayır. Kölgəyədavamlı bitkilər adətən tam işıqlanma şəraitində çox yaxşı inkişaf edir, ancaq zəif işıqlanmaya da uyğunlaşa bilirlər. Heyvanlar da işığa münasibətinə görə gündüz, aləqaranlıq və gecə heyvanlarına bölünür. Bu onu göstərir ki, həmin heyvanlar məhz bu zaman daha fəal olurlar. Müəllim onu da qeyd etməlidir ki, yer kürəsi öz oxu ətrafında fırlandığından günəş yer səthinin bütün ərazilərini eyni dərəcədə işıqlandırmır.

Əsas biotik amillərdən biri də temperatur dəyişilməsidir. Təsadüf deyil ki, soyuqqanlı heyvanların orqanizmində gedən bioloji proseslər məhz ətraf mühit temperaturundan asılı olaraq dəyişir. Heyvanların qış və yay yuxusuna gətməsi, bitkilərin qış sükunət vəziyyətinə keçməsi də mühitin temperatur dəyişilmələri ilə əlaqədar olaraq qazandıqları uyğunlaşma əlamətidir. Orqanizmlərin mühit temperaturunun dəyişilməsinə olan münasibətinə görə iki qrupa ayrılırlar:

1. Paykilometrik canlılar – o canlılardır ki, onların bədən temperaturu ətraf mühit temperaturundan asılı olaraq dəyişir.

2. Homotermik canlılar. Bunların bədən temperaturu xarici mühit temperaturundan asılı olmayaraq daim sabit olaraq qalır.

Ətraf aləmin aşağı temperaturu orqanizmdə gedən fizioloji proseslərə, tənəffüsün energetik effektivliyinə və eləcə də inkişaf sürətinə mənfi təsir göstərir. Hüceyrəarası mühitdə suyun donması hüceyrədə kristalların əmələ gəlməsinə, onun mexaniki dağılmasına və məhvəinə səbəb olur.

Biologiya müəllimi yer səthində olan iqlim qurşaqlarını xəritə üzərində göstərməklə şərh etsə dərs daha maraqlı və dolğun olar. Temperaturun dəyişilməsinə görə aşağıdakı iqlim qurşaqlarını nəzərdən keçirmək yerinə düşür.

1. Tropik qurşağı – temperatur 0°C-dən aşağı düşmür, ən soyuq ayın orta temperaturu

15-20°C-ə bərabərdir, bütün il ərzində temperatur dəyişilməsi 5°C artıq olmur.

2. Subtropik qurşağı – ən soyuq ayın temperaturu 4°C-dən yuxarı, ən isti ayın temperaturu isə 20°C-dən yuxarı olur, 0°C-dən aşağı minimum temperatur hər il olunmur, qısa müddətli saxta ola bilər. Dayanıqlı qar örtüyü olmur.

3. Mülayim qurşağı – yay və qış mövsümü yaxşı hiss olunur, quşlardan və məməlilərdən (ayı müstəsnaqlıq təşkil edir) başqa orqanizmlərin əksəriyyəti qış yuxusuna gedir. qışda qar örtüyü və şaxta olur.

4. Soyuq qurşağı – bəzən şaxtalar bütün yay aylarında da olur, ancaq yay mövsümü cəmi 1,5-2 ay çəkir.

Göründüyü kimi yer səthində olan müxtəlif iqlim qurşaqlarının temperatur dəyişmələri orada yaşayan canlılara da öz təsirini göstərir. Heyvan və bitkilər istiliyin və soyuğun ziyanlı dəyişmələrinə qarşı çox müxtəlif uyğunlaşma əlamətləri qazanıblar. Məsələn, bitkilərin yarpaqlarında güclü şüaları əks etdirən açıq rənglər əmələ gəlib, yarpaqlar vertikal istiqamətdə yerləşib, yarpaq ayası burulur (taxıllarda), yarpaq səthi balacalaşır, tikanlar əmələ gəlir (kaktusda), çoxlu su ehtiyatı toplayır, kök sistemi yaxşı inkişaf edir və s. Soyuqqanlı heyvanlarda isə bədən temperaturu davranış – hərəkəti ilə tənzim olunur: bədəni müəyyən vəziyyət alır, daha yararlı mikro iqlim şəraiti axtarırlar, yaşayış yerini dəyişirlər, yuva düzəldirlər və s. Məsələn, səhra çəyirtkəsi nisbətən sərin vaxtda bədənini enli yan səthini günəşə doğru tutaraq qızdırır, qızmar günəşli vaxtda isə ensiz belini günəşə tutmaqla qorunur. Yayın isti havalarında bəzi heyvanlar kölgədə və ya yuvalarında gizlənirlər, hətta yay yuxusuna gedənlər də (tısbağalar) olur. İbtidai bitkilər və heyvanlar yayın isti aylarında anabioz vəziyyətinə keçirlər. Antarktidada yaşayan pinqvinlər isə mühit temperaturunu başqa formada tənzim edirlər. Güclü şaxta və boran olan zaman onlar bir yerə toplanaraq hərəkət edirlər. Bu zaman kənarda olanlar tədricən mərkəzə keçirlər və beləliklə ən şaxtalı havada belə temperatur 37°C-yə çatır.

Orqanizm üçün vacib olan abiotik amillərdən biri də rütubətdir. Rütubəti yaradan yağıntı, yeraltı sular bütün canlıların həyat fəaliyyəti üçün çox vacib olan komponentlərdən biridir. Orqanizmin ümumi kütləsinin çox hissəsini su

təşkil edir. Məsələn, səhra bitkilərinin ümumi kütləsinin 30-65%-ni, palıd ağacının 70-85%-ni, şam ağacının isə 90%-ni su təşkil edir. Heyvanlardan tırtılın ümumi bədən kütləsinin 85-90%, zirzəmi uzunburnunun isə 46%-ni su təşkil edir. Ev heyvanlarından qaramalın ümumi bədən kütləsinin 59%, çıxırqan ördəyin 70%-ni, balığın 75%-ni, meduzanın 99%-ni, insan bədəninin 64%-ni su təşkil edir. Bütün canlıların su balansını yaşadığı əraziyə düşən çöküntünün miqdarından və buxarlanma dərəcəsiindən asılı olaraq dəyişir. Əgər buxarlanan suyun miqdarı illik yağıntının miqdarından çoxdursa, orada o ərazi quraqlıq və ya arid vilayət adlanır. Rütubətlə zəngin olan ərazi humid ərazi adlanır.

Bitkilərdə rütubətin azlığına qarşı xüsusi uyğunlaşma əlaməti formalaşmışdır. Rütubət az olanda bitkilərin vegetasiya müddəti kəskin azalır, sükunət vaxtı uzanır. Belə bitkilər efemer bitkilər adlanır. Bəzi bitkilərdə isə yarpaqlar tökülür, fotosintez isə yaşıl budaqlarda gedir (saksaul bitkisi), kaktusda isə gövdə toxumalarında ehtiyat halında su toplanır.

Səhra heyvanlarında isə orqanizm üçün lazım olan su piy toxumasının parçalanmasından alınır. Bir qram piy parçalanan zaman 1,1 qr. su ayrılır.

Canlıların həyat və fəaliyyətində ətraf mühitdəki duzların kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin mühüm əhəmiyyəti var. Havanın tərkibində duzların miqdarı çox cüzi olub orqanizmə təsir etmə qabiliyyətinə malik deyil. Ancaq suda və torpaqda duzların miqdarı yetərincədir və özü də məhlul halındadır.

Əsasən, Na^+ , F^{3+} , Ca^{+2} və Mg^{+2} ionları daha çoxdur. Anionlardan isə Cl , sulfat turşusunun qalıq (SO_4^{-2}), hidrokarbonat (HCO_3) və karbonat (CO_3^{-2})-lar çoxluq təşkil edir. Dəniz suyunda Na və Cl çoxdur. Şirin sularda isə kalsium, hidrokarbonatlar və karbonatlar üstündür. Bəzi su hövzələri isə (Xəzər və Aral gölləri) sulfatlarla zəngindir.

Tərkibindəki duzların miqdarına görə təbii sular dörd qrupa ayrılır (q/l görə).

1. Şirin sular – tərkibində 0,5 q/l duz olur.
2. Zəif duzlu su – tərkibində 0,5-30 q/l duz olur.
3. Duzlu su – tərkibində 30-40 q/l duz olur.

4. Şoranlaşmış su – tərkibində 40 q/l-dən çox duz olanlar.

Hava, xüsusilə onun tərkibindəki oksigen canlıların həyatında mühüm rol oynadığından biologiya müəllimi onun haqqında qısa da olsa məlumat verməlidir. Təəccüblü də olsa orta məktəb dərslərində abiotik amil kimi duzlar, hava və yerin maqnit sahəsi haqqında məlumat verilməyib. Duzlar haqqında yuxarıda məlumat verildi. Oksigen orqanizmdə gedən metabolitik proseslərin əsas komponentidir. Havanın tərkibində 21%, suyun tərkibində isə 1%-dən çox olmayaraq oksigen olur. Dəniz səviyyəsindən yüksəkliyə qalxdıqca havanın tərkibində oksigenin miqdarı azalır. Atmosferə oksigen yaşıl meşələrdə gedən fotosintez prosesi nəticəsində buraxılır. Bir hektar şam ağacı meşəsi il ərzində 30 ton oksigen buraxır ki, bu 19 nəfər insanın bir ildə qəbul etdiyi oksigenə bərabərdir. Enliyarpaqlı meşələrin 1 hektarı 16 ton, kənd təsərrüfatı sahələri isə 3-10 tona qədər oksigeni atmosfərə buraxır.

Suda yaşayan canlıların oksigenə olan tələbatı müxtəlif yollarla ödənilir. Bəzi heyvanlar qəlsəmə yarıqlarına daim yeni su cərəyanı qovurlar (balıqlar), digər qrupunda çoxsaylı büküşlər olur (xərçəngkimilər), üçüncü qrup heyvanlar isə tez-tez su səthinə qalxmaqla (delfin, balina, tısbağa, triton) hava udurlar.

Yerin maqnit sahəsi canlılara daim təsir göstərməklə onların tarixi inkişafında ətraf mühit amili kimi müəyyən rol oynayır. Maqnit sa-

həsinin gərginliyi müxtəlif səbəblərdən dəyişə bilər. Xüsusilə günəşdən yerə doğru şüa selinin artması (bəzən günəş küləyi də adlanır) maqnit sahəsinin qısamüddətli pozulmasına səbəb olur. Xoşbəxtlikdən belə proses uzunmüddətli olmur. Ancaq belə pozulmalar insan orqanizmində sinir və ürək-damar sisteminin funksiyasının pozulmasına səbəb olur. Geomaqnit sahəsinin dəyişməsi hətta bitkilərin inkişafı və böyüməsinə də mənfi təsir göstərir.

Bununla biologiya müəllimi şərhini yekunlaşdırıb ev tapşırığını verir. Sonda bu mövzuya aid bir kiçik irad var ki, o da mövzuya aid olmayan şəkillərin verilməsidir.

Problemə aktuallığı. İndiki şəraitdə Yer kürəsində baş verən ekoloji tarazlığın dəyişdiyi bir şəraitdə abiotik amillərin canlı təbiətə təsiri aktual məsələlərdən biridir. İqlim amillərinin canlı təbiətə nə dərəcədə təsiri (müsbət və ya mənfi) ətraflı şəkildə şərh olunmalıdır. Odur ki, orta ümumtəhsil məktəb şagirdlərinin abiotik amillərin canlı təbiətə təsiri istiqamətində elm sahəsində aparılan tədqiqat işləri ilə tanış olması məqsədəuyğundur.

Problemə elmi yeniliyi. Biologiyanın tədrisi metodikasının aktual problemlərindən biri olan ekologiya fənninin fəal təlim metodları ilə öyrənilməsi məsələsi araşdırılır, səmərəli yolları, metodları müəyyən edilir.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Məqalədə şagirdlərə biologiya fənninin (ekologiya) öyrədilməsinin səmərəli üsul və yollarına dair kömək edəcək metodik tövsiyələr verilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Axudov M.A., İsmayılov A.S. Təkamül təlimi. Bakı, 1989.
2. Nəcəfov C.Ə. Zoologiyanın tədrisi metodikası. Bakı, 2002.
3. Babayev M.S. Ümumi biologiya. Bakı, 2004.
4. Əliyev C.Ə., Əkbərov Z., Məmmədov A. Bioloji müxtəliflik. Bakı, 2008.

E-mail: qəzənfər_əliyev@mail.ru

Rəyçilər: ped.ü.fəls.dok.dos.T.S. Paşayev
ped.ü.fəls.dok.İ.B. Əmirəliyeva

UOT 37.01.

Sevinc Nizami qızı Mehdiyeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏB BİOLOGİYASININ TƏDRİSİNDƏ QRAFİK VASİTƏLƏRİN TƏTBİQİ İLƏ FƏNDAXİLİ İNTEQRASIYANIN TƏŞKİLİ

Севиндж Низами гызы Мехтиева
докторант по программе доктора философии
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ОРГАНИЗАЦИЯ ВНУТРИПРЕДМЕТНОЙ ИНТЕГРАЦИИ С ПРИМЕНЕНИЕМ ГРАФИЧЕСКИХ СРЕДСТВ В ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИИ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Sevinj Nizami Mehdiyeva
doctoral student in the programme of a Ph.D
Azerbaijan State Pedagogical University

ORGANIZATION OF INTER-DISCIPLINARY INTEGRATION BY APPLICATION OF GRAPHICAL MEANS IN THE TEACHING OF GENERAL SCHOOL BIOLOGY

Xülasə. Məqalədə bioloji biliklərin integrasiyasını təmin edən qrafik vasitələrdən bəhs olunur. Biologiyanın tədrisində dərslərin müxtəlif mərhələlərində bioloji obyekt və hadisələr arasında integrasiya əlaqələrin qurulmasında qrafik vasitələrin üstünlükləri göstərilir. Konseptual xəritələr mətndəki anlayışların və ya faktların əlaqəsini əks etdirir.

Açar sözlər: fəndaxili integrasiya, qrafik vasitələr, təsvir xəritəsi, balıq sümüyü xəritəsi, mənalı öyrənmə

Резюме. В статье говорится о графических средствах, обеспечивающих интеграцию биологических знаний. Показываются преимущества графических средств в построении интеграционных связей между биологическим объектом и событиями на различных этапах урока в преподавании биологии. Концептуальные карты отражают связь понятий и фактов в тексте.

Ключевые слова: внутридисциплинарная интеграция, графические средства, описательные карты, карты рыбной кости, содержательное обучение

Summary: Article is devoted to the graphical means providing the integration of biological skills. Advantages of the graphical means are shown in the formation of integration communications between biological objects and events in various levels of the lesson in teaching of biology. Conceptual maps reflect the connection with conceptions or facts in the text.

Key words: inter-disciplinary integration, graphic means, descriptive map, fish bone map, meaningful learning

Zaman dəyişdikcə şagirdlərin maraqları da dəyişir. Bəzən təlim prosesində informasiyalar onlar üçün yeni olmur. Belə vəziyyətdə şagirdləri təəccübləndirmək çətinlik yaradır. Hazırda biologiya dərslərində şagirdlərin idraki maraqları, intellektual passivliyin aşağı səviyyədə inkişafı müşahidə olunur. Nəticədə yaranmış vəziyyət

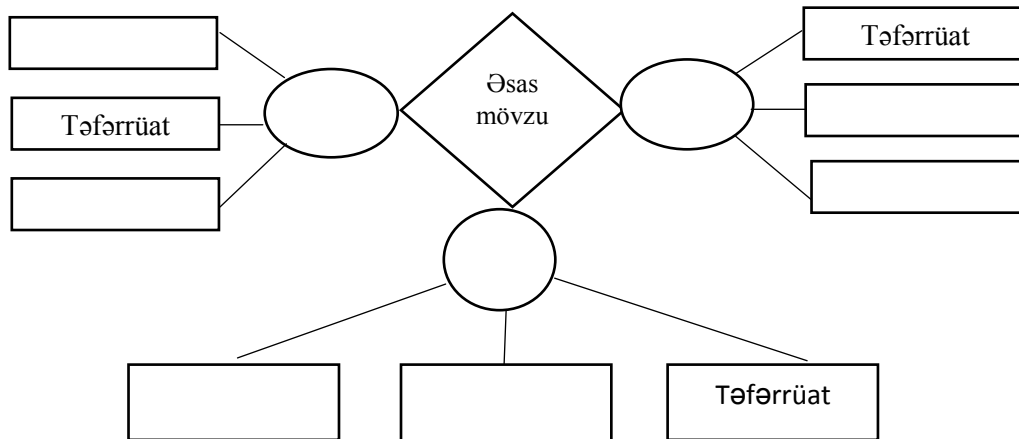
yət yeni təlim üsullarının axtarışını təşviq edir. Bu problemin həlli təlim prosesində fəndaxili integrasiyanın tətbiqi və qrafik vasitələrinin istifadəsi ilə asanlaşdırılır. Şagirdləri öyrənməyə vadar edə bilməməyimizə baxmayaraq, onları istiqamətləndirən vasitələr təqdim edə bilərik və qrafik vasitələr bu vasitələrdən biridir.

Fəndaxili integrasiya dərslərin müxtəlif mərhələlərində bioloji obyekt və hadisələr arasında əlaqə qurmaq, onlara kompleks yanaşmaq üçün effektiv bir vasitədir. Fəndaxili integrasiyanın yaradılmasına qrafik vasitələr əməli xidmət göstərir. Fəndaxili integrasiya ilə müşayiət olunan deduktiv dərslər tipində qrafik vasitələrin tətbiqi, bioloji biliklərin mexaniki yadda saxlamaq zərurətindən azad edir.

Bir çox pedaqoq və psixoloqlar bilik əldə etməyin yollarını izah edən modellər hazırlamağa çalışıblar. Onlardan biri "Mənalı öyrənmə nəzəriyyəsi"ni amerika psixoloqu Devid Ouzbel tərəfindən irəli sürülmüşdür. Osubelin mənalı öyrənmə modeli, mənalı öyrənmənin necə baş verdiyini ən uğurlu şəkildə izah edən modellərdən biridir. Bu təlim növü yeni məlumatları əvvəlki biliklərlə əlaqələndirməkdən ibarətdir. Bu nəzəriyyə konstruktivist təsirlərə malikdir. David Osubel üçün həqiqi bilik subyekt tərəfindən şəxsi interpretasiyaları vasitəsi ilə qurulur. Onun fikirləri Piagenin fikirlərinə bənzəyir.

Mənalı öyrənmə yeni məlumatlarla əvvəlki biliklər arasındakı integrasiyadan asılıdır. Mənalı öyrənmə əlaqəli öyrənmə deməkdir. Bu, əvvəlki bilik və təcrübə ilə əlaqədardır. Bildiklərimizi dəyişdirir və dərinlən öyrənməyə kömək edir. Mənalı öyrənmək tək-cə faktları xatırlamaq deyil. Bunun əvəzinə mənalı öyrənmə reallığımızı necə görmək və şərh etməyimiz üçün konseptual bir çərçivə qurur. Buna görə şagirdləri yeni biliklərlə tanış etmək üçün məlum biliklər aktivləşdirilməlidir. Bu yolla biz onlara yeni faktları mövcud bilik çərçivələrinə integrasiya etməyə kömək edirik. Həmçinin müəllimlər şagirdlərə bilmədiklərini də göstərməlidirlər. Beləliklə, şagirdlərdə öyrənmək istəyini oyatmaq üçün daxili motivasiyasını yaradırıq.

Devid Ouzbel əlaqəli öyrənmədə qrafik vasitələrin önəmini vurğulamışdır. Onlardan bəzilərinə nümunə kimi göstərək. Ümumi məlumatların verilməsində təsvir xəritəsindən istifadə oluna bilər.

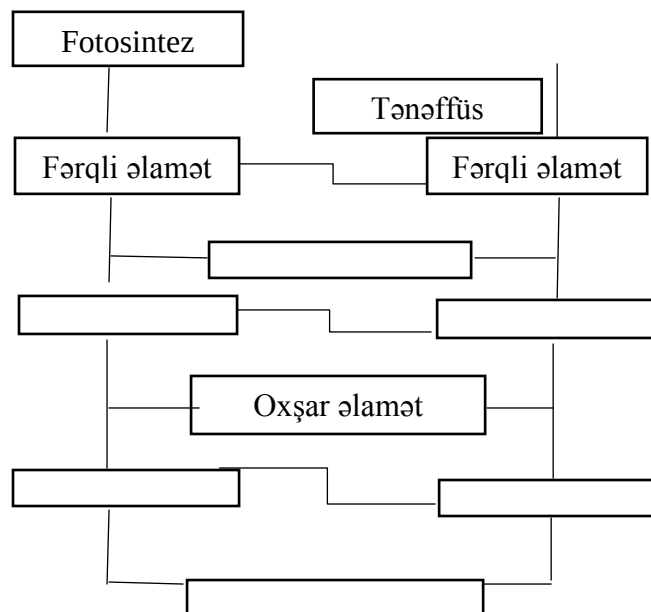
Sxem 1. Təsvir xəritəsi

Sxemdən göründüyü kimi, anlayışlar, bir qayda olaraq, dairelərə və ya düzbucaqlılara bağlanır və anlayışlar arasındakı əlaqələr onları bir-birinə bağlayan xətlər ilə təmsil olunur. Rəbitə xəttindəki sözlər anlayışlar arasındakı əlaqəni izah edir. Təsvir xəritəsində anlayışlar iyerarxik formada təqdim olunur. Xəritənin yuxarısındakı ümumi anlayışlar və aşağıda daha konkret anlayışlar durur və necə əlaqəli olduğunu göstərir. Bioloji obyekt və hadisələrin konkret nümunələrinin daxil edilməsi bu konsepsiyanın mənasını aydınlaşdırmağa kömək edə bilər. Məsələn, maddələr mübadiləsi, qida zənciri, ener-

getik mübadilə, təbii birliklər və s. Təsvir xəritəsi bioloji anlayışların, integrativ biliklərin dərk edilməsində, öyrənilməsində dəyərli bir yanaşmadır. Problemlə vəziyyətin yaradılmasında təsvir xəritələrindən istifadə edilə bilər, çünki onlar bir ortaq mövzu ilə oradan çıxan bir çox fikirlər arasında qarşılıqlı əlaqələri aşkara çıxarmağa qadirdir. Təsvir xəritəsi biologiyasının tədrisində fəndaxili integrasiyanın yaradılmasında müəllimlərə bir çox fayda gətirə bilər, çünki məlum və yeni biliklər arasındakı əlaqələri vizual şəkildə təqdim etməyə kömək edir. Bu şagirdlər üçün çətin bir iş kimi görünərsə də, onlar əlaqələri

dərindən təhlil edib anlama və materialı daha səmərəli öyrənmə biləcəklər. Digər tərəfdən, müəllimlər şagirdlərin mövzunu nə qədər yaxşı başa düşdüklerini müəyyən etmək üçün də istifadə edə bilirlər.

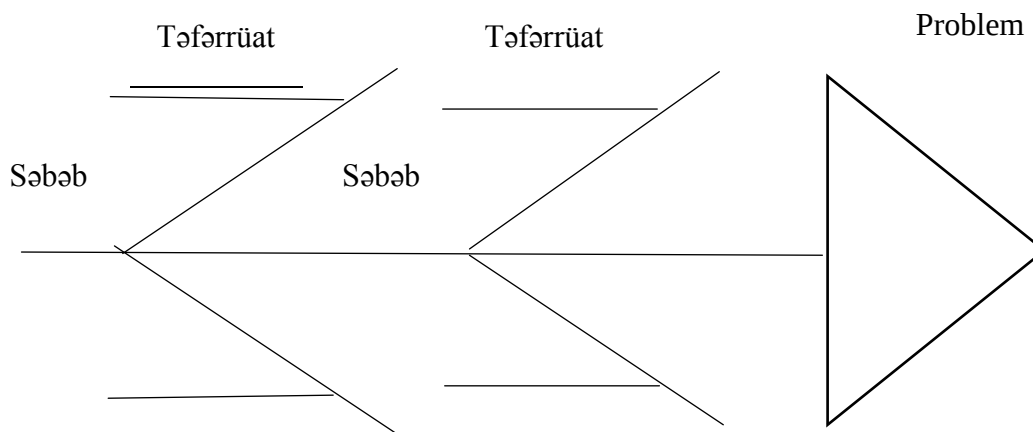
Bir-biri ilə oxşar olan mövzuları təhlil etmək oxşar və fərqli əlamətləri müəyyən etmək üçün müqayisə xəritəsindən istifadə oluna bilər. Məsələn, fotosintez və tənəffüsün müqayisəsi üçün bu üsuldən istifadə oluna bilər.

Sxem 2. Müqayisə xəritəsi.

Balıq sümüyü xəritəsi balıq skeletinə bənzədiyi üçün adını almışdır. Bu, biologiya təlimində problemlərin həllinə yaxşı bir yanaşma olan tənqidi düşüncənin təşkili üçün vizual bir vasitədir. Balıq sümüyünün xəritəsi şagirdlərə problemin yaranmasına səbəb olan səbəbləri və səbəb arasındakı əlaqəni müəyyən etməyə kömək edir. Tapşırığın həlli qruplarda daha effektiv olur. Bu xəritədə balıq başındakı problemi təmsil edir, qabırğalar isə bunun səbəbini göstərir. Problemin bütün əsas səbəblərini müəyyən

etdikdən sonra şagirdlər problemin təkrarlanmaması üçün həll yollarını axtarmağa başlayırlar. Balıq sümük sxeminə “Əgər biogeosenozlarda bitki örtüyü dəyişilərsə, bu nə ilə nəticələnə bilər?” probleminin həll nümunə ola bilər. Balıq sümük xəritəsini yaratmaq üçün proses addım-addım aparılır. İdeya budur ki, “sümüklər” səbəblərin təsirini göstərir. Ən çox təsir edən səbəblər balığın başına yaxın olmalıdır, daha az təsiri olan səbəblər isə uzaqda yerləşməlidir.

Sxem 3. Balıq sümüyü xəritəsi.

İntegrativ bir yanaşma əsasında qurulan dərs şagirdlərin potensialını inkişaf etdirir, ətrafdakı gerçəklik haqqında biliklərini stimullaşdırır, düşüncə məntiqlərini, ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bundan əlavə, integrativ xarakterli qrafik vasitələrdən istifadə şagirdlərin yaradıcılıq fəaliyyətinin inkişafına şərait yaradır. İnformasiya cəmiyyətində rəqabətçi bir mütəxəssis formalaşdırmaq üçün təlimdə integrasiya vacib amildir.

Problemin aktuallığı. Qrafik vasitələr biologiyasının tədrisində fəndaxili integrasiyanın yaradılmasında müəllimlərə bir çox fayda gətirə bilər, çün-

ki məlum və yeni biliklər arasındakı əlaqələri vizual şəkildə təqdim etməyə kömək edir.

Problemin elmi yeniliyi. Anlayışlar şəbəkəsini və onlar arasında integrativ əlaqələri yaratmaq üçün konseptual xəritələr xüsusi yer tutur. Konseptual xəritələr anlayışlar arasındakı integrativ əlaqələri tanımaqdan ibarət olduğu üçün yeni biliklərin köhnə biliklərə birləşdirilməsində və uzunmüddətli yaddaşa köçürülmə imtiyazına malikdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Biologiyanın tədrisində fəndaxili integrasiyanın yaradılmasında təklif olunan qrafik vasitələrdən istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Tahirov E. Dərs prosesində istifadə edilən qrafik vasitələr // Azərbaycan Müəllim İnkişafı Mərkəzinin jurnalı, 2017, Qış 1.2 s.40-41
2. http://www.mlrg.org/proc3pdfs/Novak_Ausubel.pdf
3. https://en.wikipedia.org/wiki/David_Ausubel
4. <https://www.enchantedlearning.com/graphicorganizers/fishbone/>

E-mail: mehdiyeva.82@imbox.ru

Rəyçilər: *prof. R.L. Sultanov*
dos. A.Ə. Yusifova

Redaksiyaya daxil olub: 09.10.2019.

XARICI DİLLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 37.01.

Али Юсиф оглы Сафиев

*доцент кафедры методики преподавания иностранных языков
Азербайджанский Университет Языков*

РОЛЬ АУДИОВИЗУАЛЬНЫХ СРЕДСТВ НАГЛЯДНОСТИ В ПОНИМАНИИ МАТЕРИАЛА НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ УЧАЩИМСЯ НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ ОБУЧЕНИЯ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Əli Yusif oğlu Səfiyev

*xarici dillərin tədrisi metodikası kafedrasının dosenti
Azərbaycan Dillər Universiteti*

ORTA MƏKTƏBDƏ TƏHSİLİN İLKİN MƏRHƏLƏSİNDƏ ŞAĞİRDŁƏRDƏ İNGİLİS DİLİNDƏ MATERIALIN ANLAŞILMASINDA AUDIOVİZUAL VASİTƏLƏRİN ROLU

Ali Yusif Safiev

*associate professor at the department of Foreign Language Teaching Methods
Azerbaijan University of Languages*

THE ROLE OF AUDIOVISUAL MEANS OF VISIBILITY IN UNDERSTANDING MATERIAL IN THE ENGLISH LANGUAGE LEARNING AT THE INITIAL STAGE OF TRAINING IN THE SECONDARY SCHOOL

Резюме: В статье рассматриваются возможности аудиовизуальных наглядных средств, в понимании материала на английском языке младшими школьниками. Статья посвящена особенностям использования наглядных средств.

Ключевые слова: *наглядность, аудиовизуальные средства, учащиеся младшего школьного возраста*

Xülasə: Məqalə kiçikyaşlı məktəblilər tərəfindən ingilis dilli materialın anlamasında audio – vizual əyani vasitələrinin imkanlarından bəhs edir.

Məqalədə əyani vasitələrdən istifadə xüsusiyyətləri və audio-vizual əyaniliyə dair konkret misallar diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: *əyanilik, audio-vizual vasitələr, kiçikyaşlı məktəblilər*

Summary: The article is devoted to the study of the possibilities of visual audiovisual aids in the initial stage of learning the English language. The article reflects the features of the use of visual aids, as well as specific examples of audiovisual materials.

Key words: *visualization, audio-visual means, the primary school age*

Развитие межкультурных отношений, внедрение в нашу жизнь новейших технологий, постоянная потребность в получении информации требуют знание иностранных языков в современных условиях глобализации. Все вышеперечисленные факторы значительно повышают статус иностранного

языка как учебного предмета. На сегодняшний день иностранный язык в качестве учебной дисциплины имеет государственное значение и стоит в одном ряду с родным языком и математикой. Пытаясь ответить запросам современного общества на знание иностранного языка, школа должна организовать обу-

чение иностранному языку на начальном этапе в средней школе.

Необходимо заметить, что в рамках школьной программы иностранный язык рассматривается, прежде всего, как средство общения. Одним из главных аспектов успешного общения является правильное понимание иноязычной речи. Корректное понимание учебного языкового материала основано на максимальном приближении к реальным условиям употребления языка. В условиях школьного обучения объективное моделирование иноязычной среды осуществляется при помощи наглядности.

Наглядность представлена обширным инвентарём средств, особое место среди которых занимают аудиовизуальные средства наглядности.

Таким образом, актуальность данной статьи определена повышенным интересом к учебной дисциплине иностранный язык. Объектом нашей статьи является обучение английскому языку в средней школе. Предметом исследования является аудиовизуальные средства наглядности, используемые на уроках английского языка. Целью статьи является раскрытие возможностей аудиовизуальных средств наглядности в осмыслении иноязычного материала на начальном этапе обучения.

Существует широко распространённое мнение о том, что младший школьный возраст является наиболее благоприятным периодом для ознакомления с иностранным языком, так как данный этап жизни ребёнка характеризуется ярко выраженными способностями к усвоению речи. Учёные утверждают, что в младшем школьном возрасте речь совершенствуется в двух направлениях: с одной стороны, увеличивается лексикон, с другой стороны, видоизменяются познавательные процессы [4; 86]. Совершенствование речи главным образом зависит от мышления. Правильная речь является показателем глубокого осмысления учебного материала [7].

Мышление младших школьников характеризуется стремительным развитием. На начальном этапе обучения у учащихся преобладает образное мышление. Образное мышление является неким «третьим знани-

ем», позволяющим изучать язык с минимальным использованием перевода. Одним из наиболее эффективных средств совершенствования данного знания является наглядность.

«Наглядность – это построение обучения не на абстрактных словах, а на конкретных вещах и явлениях, непосредственно усвояемых ребёнком» [2; 108]. Наглядность представляет собой организованную демонстрацию языковых данных, необходимых для понимания, усвоения и применения в процессе общения. Наглядность также можно понимать как одно из главных средств познания, когда в результате контакта со знаковыми системами в сознании учащегося возникают зрительные представления.

Наглядность в процессе обучения иностранным языкам претворяется в жизнь посредством определённых средств. Средства наглядности способствуют полному и прочному усвоению предлагаемого языкового материала, облегчают процесс понимания и запоминания данного материала, дают представления о предметах и явлениях, недоступных для созерцания в реальной жизни.

Сущность наглядных средств заключается в том, что они оказывают мощное воздействие на различные анализаторы. В зависимости от этого различают визуальные, аудиальные и аудиовизуальные средства наглядности.

Аудиовизуальные средства – это оборудование, используемое преподавателем в помощь обучению. Данные средства наглядности предназначены для восприятия учебного материала зрительно-слуховым путём.

Указанные средства наглядности условно можно подразделить на два вида: методические и неметодические. Аудиовизуальные средства наглядности методического характера служат учебным целям, тогда как неметодические средства наглядности, в целом, не являются учебными средствами, но находят эффективное применение в учебно-воспитательном процессе. Например, такие средства массовой информации как телевизионные передачи и радиовещания успешно используются в обучении иностранному языку.

Актуальность аудиовизуальных средств наглядности в преподавании иностранных

языков объясняется тем, что они используют «в качестве стимулирующего речевую деятельность средства, а также в целях создания речевых полимодальных образцов» [5; 109]. Данный эффект возникает благодаря таким качествам, как яркость, выразительность и насыщенность вещаемой информации, способность генерировать ситуации, требующие активного общения и т.д.

Аудиовизуальные средства наглядности также обеспечивают индивидуализацию и массовость процесса обучения. Данные средства служат наиболее оптимальными заменителями языковой среды на уроках иностранного языка, так как предоставляют возможность наблюдения и включения в реальные ситуации общения, а также дают значительную информацию о культуре иноязычного общества.

Дж. Хармер отмечает, что аудиовизуальные средства наглядности предоставляют учащимся возможность наблюдать «язык в употреблении». Данный фактор позволяет им ознакомиться с особенностями паралингвистических манер поведения. [1; 308].

Аудиовизуальные средства наглядности с успехом применяются на различных этапах учебно-воспитательного процесса:

- для ознакомления учащихся с новым языковым материалом;
- для осмысления учебного языкового материала;
- для закрепления представленного учебного языкового материала;
- для совершенствования навыков применения языкового материала в реальных ситуациях общения [3; 63].

В современной методике преподавания иностранных языков существуют определённые требования к применению аудиовизуальных средств наглядности, так должны быть приняты во внимание возрастные особенности учащихся. Как отмечено выше, данные средства наглядности применимы практически на всех этапах урока, но в тоже время должны соответствовать выбранному этапу. Следующим требованием является полное соответствие содержанию урока и пе-

редача учащимся самой главной информации. В процессе демонстрации аудиовизуальные средства наглядности обязательно должны сопровождаться пояснениями преподавателя. Аудиовизуальные средства должны быть эстетически организованными и интересными для учащихся. При использовании этих средств должны быть учтены особенности классного помещения. Например, падения света, сидящие на большом расстоянии учащиеся и т.д. Преподаватель также должен иметь в виду, что загруженность урока подобными средствами наглядности зачастую приводит к утомлению учащихся и снижению эффективности учебно-воспитательного процесса.

Применения видеоматериалов в ходе обучения иностранному языку основывается на:

- доступности данных средств наглядности;
- определённый опыт работы с видеоматериалом;
- активной деятельности преподавателя.

Слухо-зрительная наглядность реализуется в виде таких средств как, кинофрагменты, кинофильмы, обучающие видеоролики, видеофильмы, телепередачи, слайд-фильмы.

Одним из наиболее распространённых аудиовизуальных средств наглядности является учебное кино, которое известно в качестве дополнительного средства обучения иностранным языкам. Надобность в учебном кино обычно возникает тогда, когда усвоение учебного материала невозможно в обычных условиях. В методическом понимании учебное кино – это особо организованное средство обучения, необходимое для генерирования ситуаций вербального общения. Эффект от учебного кино достигается за счёт совокупности аудиальной, визуальной и кинестетической наглядности.

Видеофрагменты и видеозаписи также пользуются большой популярностью. Они способствуют возникновению зрительно-слуховых образов, в основе которых заложена совокупность изображения, звучания, шума, музыкального сопровождения и света. Синтез указанных компонентов намного повышает эффективность обучения иностранному языку, так как привлекает внимание

учащихся, индивидуализирует процесс обучения, повышает мотивацию. Данные аудиовизуальные средства наглядности позволяют вникать в суть явлений, увеличивать мелко-масштабные предметы и изучать их детально, знакомиться с предметами и явлениями, недоступными в реальной жизни. Вышеперечисленные свойства видеофрагментов и видеофильмов дают возможность глубокого осмысления материала на английском языке.

Мультимедийные презентации также являются эффективным средством обучения иностранному языку. Данные презентации обычно применяют с целью побуждения учащихся к речевому общению, в процессе которого можно объективно оценить степень осмысления англоязычного материала [6].

Мультимедийные презентации чаще всего выполняются самими учащимися. Однако на начальном этапе обучения данные презентации создаются преподавателями. Учащихся начальные классы больше всего привлекают яркие иллюстрации в совокупности со звуком. В результате, повышается степень мотивации учащихся, активизируется речь, происходит корректное понимание представленного учебного материала.

В современную эпоху Интернет оказывает неоценимую помощь в обучении иностранным языкам. Благодаря интернету реа-

лизуется применение таких аудиовизуальных средств, как видеоконференции, видео трансляции, телеконференции, виртуальные семинары и все перечисленные выше аудиовизуальные средства наглядности.

Одним из наиболее распространённых источников видеоматериала является интернет портал You Tube. Данный сайт предоставляет широкий спектр учебного материала для учащихся различного возраста.

Таким образом, можно заключить, что аудиовизуальные средства наглядности создают большие возможности для обучения иностранным языкам, в частности для осмысления иноязычного материала.

Актуальность проблемы: В рамках школьной программы иностранный язык рассматривается, прежде всего, как средство общения. Одним из главных аспектов успешного общения является правильное понимание иноязычной речи.

Научная новизна проблемы: Сущность наглядных средств заключается в том, что они оказывают мощное воздействие на различные анализаторы. В зависимости от этого различают визуальные, аудиальные и аудиовизуальные средства наглядности.

Практическая значимость проблемы: Статья может быть полезна учителям общеобразовательных школ.

Литература:

1. Harmer J. The practice of English language teaching, 5th edition. Harlow: Pearson Longman, 2015.
2. Muradxanov M. Ə. Pedaqogika: ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1964.
3. Барменкова О. И. Видео занятия в системе обучения иностранной речи // Иностранные языки в школе, 2005, № 3
4. Гамезо М. В., Петрова Е.А., Орлова Л.М. Возрастная и педагогическая психология. М.: Педагогическое общество России, 2003.
5. Зимняя И.И. Психология обучения иностранным языкам в школе. М.: Просвещение, 1991.
6. <https://moluch.ru/archive/104/24508/>
7. <https://moluch.ru/archive/185/47396/>

E-mail: safiev-ali@mail.ru

Рецензент: док.пед.наук, проф. А.Н. Аббасов

Redaksiyaya daxil olub: 30.09.2019.

UOT 37.01.

Günay Eldar qızı Hüseynzadə

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun elmi işçisi

Aynurə Kamal qızı Mahmudova

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun böyük elmi işçisi

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ AUDIO-VİZUAL VASİTƏLƏRİN ROLU

Гюнай Эльдар гызы Гусейнзаде

научный сотрудник Института Образования Азербайджанской Республики

Айнур Камал гызы Махмудова

старший научный сотрудник Института Образования Азербайджанской Республики

РОЛЬ АУДИОВИЗУАЛЬНЫХ СРЕДСТВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Gunay Eldar Huseynzada

researcher of Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

Aynura Kamal Mahmudova

senior researcher of Institute of Education of the Republic of Azerbaijan,

THE ROLE OF AUDIO - VISUAL AIDS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Xülasə. Məqalədə audiovizual mediadan istifadənin dil tədrisini necə asanlaşdırdığı müzakirə olunur. Dərslərdə audiovizual vasitələrdən istifadə edərək müəllimlər dərsi maraqlı və dinamik edə bilirlər. Fərqli vizual effektlər dil öyrənlərin diqqətini dərslərə cəlb etməyə kömək edir.

Açar sözlər: *dil tədrisi, dil bacarıqları, audio, video, şəkil, lüğət*

Резюме: В статье рассматривается, как использование аудиовизуальных средств способствует обучению языку. Используя аудиовизуальные средства в классе, учителя смогут сделать урок интересным и динамичным. Различные визуальные эффекты помогают привлечь внимание учащихся к урокам.

Ключевые слова: *преподавание языка, языковые навыки, аудио, видео, изображение, словарь*

Summary: The article discusses how the use of audiovisual media facilitates language teaching. Teachers can make the lesson interesting and dynamic by using audio-visual aids in the classroom. Different visual effects help to draw the learner's attention to the lessons.

Key words: *language teaching, language skills, audio, video, picture, vocabulary*

Müasir texnologiyalardan xarici dilin tədrisində necə və hansı məqsədlə istifadə edildiyini bilmək və ilkin olaraq, onun hansı sahədə səmərə verdiyini anlamaq vacib şərtdir. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, kommunikativ dil tədrisi vacib yanaşmalardandır və son onillikdə müəllimlərə kommunikativ dil tədris olunan siniflərdə daha çox müxtəlif audio - vizual vasitələrdən istifadə etmək tövsiyə olunur. Audio-vizual vasitələr əsasən autentik materialları əhatə etdiyi üçün dərslərin interaktiv və daha maraqlı

təşkil olunması üçün geniş istifadə imkanları yaradır. Adətən dərslərin prosesində olan fəaliyyətlər real ünsiyyətə əsaslanır və öyrənlərə istiqamətləndirici vasitə kimi çıxış edir.

Xarici dilin tədrisi və öyrənmə nəzəriyyəsi metodları dilin tədrisində əlavə audio -vizual vasitələrdən istifadə konsepsiyasını dəstəkləyir. Bu nəzəriyyələrdə audio - vizual vasitələrdən istifadə qaydaları və onların dil bacarıqlarının inkişafı ilə əlaqəsi müzakirə olunur.

Bu günlərdə müəllimlər dərslərinin ənənəvidən fərqli olaraq daha interaktiv olması üçün müasir texnologiyanın köməyindən istifadə edirlər. Kompüterlərin və multimedia proyektorlarının mövcudluğu sayəsində müəllimlərə dilin tədrisinə yenilik gətirməyi asanlaşdırıb. Bundan ziyadə, son vaxtlar dil tədrisində texnologiyanın səmərəli istifadəsi distant və elektron təhsili aktuallaşdırıb. Nəticədə, dil tədris edən bir sıra təşkilatlar tərəfindən müxtəlif onlayn kurslar keçirilir. Öyrənənlər texnologiyadan istifadə etməklə müxtəlif virtual kurslardan yararlanır, özünü-təhsilə müraciət edə bilirlər.

Xarici dil dərslərində videonun nümayişi dil müəllimləri üçün adi hala çevrilib. Müəllimlər internetdə dilin tədrisi üçün hazırlanmış yüklərlə oxunaqlı videolar olduğundan ehtiyaca uyğun olanı seçib yükləyə bilirlər. Video monotonluğu aradan qaldıraraq dərsi daha maraqlı edir, hətta öyrənənlərə müzakirə üçün fikir yaratmağa kömək edərək dərsi daha interaktiv və səmərəli edir. Məzmunla əlaqəli videolardan istifadə tələbələrə fikirlərini konseptləşdirməyə və bu mövzuda dərinlən düşünməyə şərait yaradır. Bundan başqa, videolardan istifadə dildə vurğu və ritm nümunələri haqqında təsəvvür yaratmağa kömək edir.

Şəkillərdən istifadə dil tədrisində geniş yayılmışdır. Şəkillər dərsi daha maraqlı və interaktiv edən köməkçi vasitə hesab olunur. Öyrənənlər dərslər haqqında ümumi məlumat əldə edib daha yaxşı fikirlər yarada bilirlər ki, bu da dərk etmə qabiliyyətini artırır. Audio-visual vasitələrdən istifadə öyrənməni ənənəvi dərsləklərlə müqayisədə daha uzunmüddətli edir. Bu vasitədən istifadənin üstünlükləri çoxdur. Məsələn, bütün şəkillər onlayn olaraq mövcuddur, hər müəllim öz sinfinə və tələbələrinə uyğun olanları əldə edə bilər. Bir şəkil şifahi mühazirədən daha təsirli olub min sözü əvəz etməyə kömək edə bilər.

Müasir xarici dilin tədrisinin əsas problemlərindən biri dil öyrənənlərdə dinləmə bacarığının formalaşdırılmasıdır. Çox təəssüf ki, ölkəmizdə nəşr olunmuş dərsləklərimizdə dinləmə bacarıqlarının formalaşdırılması nəzərdə tutulsa da, bu bacarıqların inkişafı üçün dinləmə materialları və ya tapşırıqlar verilməmişdir. Bu baxımdan demək mümkündür ki, hətta erkən yaşlardan şagirdlərimizdə dinləmə bacarığı aşılana qədər. Ən əsası isə dərsləkdə material olmadığı

üçün müəllimlərin işi çox çətinləşir. Bu prosesdə audio-visual və internet vasitələri müəllimlər üçün əvəzedilməz vasitə hesab olunur. Texnologiyanın inkişafı ilə dil müəllimləri öyrənənlərin bilik səviyyəsinə uyğun dinləmə vasitələrini əldə edə bilirlər. Autentik audio dil materialları öyrənənlərə həmin dilin düzgün tələffüzü haqqında fikir sahibi olmağa kömək edir, lakin bu materiallar öyrənənlərin bacarıq səviyyəsinə uyğun seçilməlidir. Dilin tədrisində müxtəlif texnologiyalardan istifadə edərək müəllimlər öyrənənləri dil daşıyıcılarının tələffüzündə həmin dilin vurğusuna öyrəşdirə bilirlər.

Xarici dilin tədrisi zamanı erkən yaşlardan dil öyrənənlərin dinləyib-anlama bacarıqlarını formalaşdırmaq üçün hər hansı çalışma və ya tapşırıq hazırlayarkən müəllim üçün ən səmərəli vasitələrdən bir mahnılardan istifadədir. Mahnılardan istifadə xarici dilin tədrisində dörd istiqamət üzrə dil bacarıqlarını formalaşdırılması üçün tətbiq oluna bilər. Bu vasitə ilə öyrənənlərə geniş lüğət və dil ekspozisiyası təqdim olunur ki, nəticədə, müəllimlər öyrənənlərin mahnıları necə başa düşdüklerini yoxlamaq üçün “boşluğu doldurun (fill in the blank)”, “çoxsaylı seçim (multiple choice)”, “qısa qeydlər (short notes)” kimi müxtəlif çalışmalar tərtib edə bilirlər. Mahnılardan istifadə zamanı öyrənənlər aktiv öyrənmə mühitində olduqları üçün, əldə olunan biliklərin hafizədə daha yaxşı qalması və nitqdə istifadəsi, nəticə olaraq, mövzu ilə bağlı sərbəst fikir bölüşməsi təmin olunur.

Çağdaş dövrdə istər iş həyatımızda, istər şəxsi həyatımızda və ya təhsilimizdə xarici dil dedikdə, ilk ağıla gələn ünsiyyət prosesidir. Danışma kommunikativ dil tədrisinin ən vacib komponentidir. Danışma vacib olduğu qədər də, çətin bir prosesdir. Belə ki, xarici dil öyrənən şəxslərdən heç də hamısı öyrəndikləri dildə ünsiyyət qura bilmir və ya fikir çatdırmaqda çətinlik çəkirlər. Ünsiyyət prosesini aktivləşdirmək, dil öyrənənləri danışmağa həvəsləndirmək və dil baryerini aşmaq müəllimlərin üzərinə düşən ən əsas öhdəliklərdən biridir. Bu işdə audio – vizual vasitələrdən istifadə müəllimlərə yardımçı ola bilər.

Öyrənənlər maraq və seçimlərinə uyğun olan bir şeyi qarşılarında əyani olaraq gördükdə mövzu ilə bağlı fikir bildirməyə həvəsli olurlar. Vizual vasitələrdən əldə olunan məlumatlardan istifadə edərək sərbəst nitq qurmaq, təqdimat

bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün videolardan da istifadə səmərəli hesab oluna bilər. Aktiv görüntü dilöyrənənlərin diqqətini təqdimatın əsas ideyasına yönəldir və təqdimata başlamazdan əvvəl müəllim təqdimatla bağlı lövhədə bəzi vacib sualları yazır ki, onun məzmunu barədə ümumi məlumat əldə edirlər və sualları nəzərdən keçirdikdən sonra şifahi cavab verə və ya baxarkən qeydlər götürə bilərlər.

Müasir tədris sistemində müəllimlərin əsas köməkçilərindən biri də Power Point slaydlarıdır. Bu vasitə cəlbedici təqdimatlar və audio-vizual avadanlıqlarla tədris prosesini daha dinamik edir. Həmçinin, müəllimlər inanırlar ki, Power Point məzmunu daha maraqlı etdiyindən tələbələrin diqqətini artırır. Digər tərəfdən, bəzi insanlar Power Point slaydlarının tədris üçün həmişə faydalı olmadığını düşünürlər. Onların fikrincə, təqdimatçının fikrini izləyicilərdən daha çox slaydlara cəmləşdirməsi onunla tamaşaçı arasına bir sərhəd çəkir.

Oxu, əsasən də tələbələr üçün bütün akademik həyatları boyunca çox sayda dərslük və vəsaitləri oxumaq lazım olduğuna görə zəruri dil bacarıqlarından hesab olunur. Lakin hər kəs oxumağı bir o qədər də sevmir və nəticədə dil tədris edən müəllimlərin vəzifəsi çətinləşir. Müəllim oxu prosesini maraqlı etmək üçün vizual şəkil, video və proyektor kimi müxtəlif əyani vasitələrdən istifadə edərək öyrənənlərə mətnin mücərrəd fikirlərini daha səmərəli şəkildə çatdırı bilər və beləliklə, öyrənənlər rahatlıqla mütaliyəyə cəlb olunurlar. Ümumiyyətlə, vizual vasitələr oxucu ilə mətn arasında ünsiyyət yaradır, oxuma prosesini sürətləndirir və aktivləşdirir.

Xarici dilin tədrisində əsasən, şifahi nitqə üstünlük verilsə də, yazı vacib dil komponentlərindən biridir. Müasir dövrimizdə yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün müxtəlif cəlbedici audio-vizual vasitələrdən istifadə edilir. Ha-

zırda dil öyrənənləri yazıya həvəsləndirmək üçün müxtəlif əyani vasitələrdən istifadə olunur. Müəllimlər yaradıcı yazı bacarıqlarını formalaşdırmaq üçün müxtəlif rəngli vizual vasitələrdən istifadə edirlər. Məsələn, müəllim iki qonaq otağının görüntüsündən istifadə edərək, esseləri müqayisə etməyi öyrədir. Verilmiş esseyə aid müxtəlif şəkilləri multimedia proyektoru ilə göstərir və öyrənənlərdən iki otaq arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirmələrini istəyir və daha sonra, şəkillərdən götürülən qeydlərdən istifadə edərək müqayisə və kontrast üçün fərqli esse yazmalarını tapşırır.

Lüğət dil öyrənmənin ayrılmaz hissəsidir. Dildən istifadə edərək başqaları ilə ünsiyyət qurmaq üçün həmin dilin aktiv lüğətini bilmək əsas şərtidir. Buna görə də dilin tədrisində lüğətin tədrisinin əhəmiyyəti böyükdür. Lakin, sözlər müəyyən bir kontekstdə tədris edilməlidir ki, tələbələr sözləri yadda saxlayıb və onlardan ünsiyyətdə istifadə edə bilsinlər. Vizual vasitələr lüğətin mənimsənilməsi üçün yaxşı mənbə sayıla bilər. Dil öyrənənlərin obyektləri və onların mənalərini daha yaxşı anlamaları üçün sözləri göstərmək hər zaman faydalıdır, bu şəkildə sözləri asanlıqla yadda saxlamaq olur. Öyrənənlər yalnız şifahi məna verən yeni bir söz eşitsələr, uzun müddət xatırlamaya bilər, lakin lüğətlər şəkillərlə təqdim olunduqda, daha təsirli olur.

Problemnin aktuallığı. Müasir dövrdə xarici dilin tədrisində texnologiyaların tətbiqi olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Audio-vizual vasitələrdən istifadə, dildə tədris və öyrənməni daha effektiv etmişdir.

Problemnin elmi yeniliyi. Audio – vizual vəsaitlərdən yaradıcı istifadə etmək xarici dil fənninin tədrisi keyfiyyətini artırır.

Problemnin praktiki əhəmiyyəti. Audio və video vasitələrindən istifadə, öyrənənlərin dili daha dərindən mənimsəməsinə şərait yaradır və onların dil bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Ədəbiyyat:

1. Veysova Z. Fəal/ interaktiv təlim. Bakı, 2007.
2. Bünyatova F., Abdulla B. Təlim və tərbiyədə interaktiv texnologiya. Bakı, 2000.
3. Çakir. D. I. (2006). The use of video as an audio-visual material in foreign language teaching classroom. *The Turkish Online Journal of Educational Technology*
4. Harmer, J. (2001). *The practice of English language teaching*. England: Longman.

E-mail: g.huseynzade@mail.ru ; m.aynoure@yahoo.fr

Rəyçi: ped,ü.elm.dok.,dos. İ.A. Cavadov

Redaksiyaya daxil olub: 01.10.2019.

Nilufər Maarif qızı Hüseynova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Bakı Slavyan Universiteti

AZƏRBAYCAN MƏKTƏBİNDƏ ALMAN DİLİ TƏDRİSİNİN İLKİN MƏRHƏLƏSİNDƏ DİDAKTİK OYUNLARIN TƏŞKİLİNİN BƏZİ DİDAKTİK PROBLEMLƏRİ

Нулүфер Маариф ызы Гусейнова
диссертант по программе доктора философии
Бакинский славянский университет

НЕКОТОРЫЕ ДИДАКТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРОВЕДЕНИЯ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ ОБУЧЕНИЯ НЕМЕЦКОМУ ЯЗЫКУ В АЗЕРБАЙДЖСКОЙ ШКОЛЕ

Nulufer Maarif Huseynova
doctorial student in the programme of a Ph.D
Baku Slavic University

SOME DIDACTIC PROBLEMS OF CONDUCTING DIDACTIC GAMES AT THE INITIAL STAGE OF TEACHING GERMAN AT THE AZERBAIJANI SCHOOL

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan məktəbində alman dilinin tədrisi zamanı didaktik oyunların təşkili və keçirilməsinin bəzi didaktik xüsusiyyətləri araşdırılır. Şagirdlərin alman dilində nitqini inkişaf etdirmək üçün tədris prosesində didaktik oyunların istifadəsi məktəb didaktikasının əsas prinsiplərinə söykənməlidir. Hər bir oyun özündə təlimin elementlərini daşıyır və şagirdlər üçün özünəməxsus fəaliyyət forması, maraqlı bir məşğuliyyətdir, ona görə də didaktik oyun nitq vərdişlərinin formalaşması mərhələsindən asılı olmayaraq, təlim prosesinin kommunikativ yönümlü olmasını təmin etmək imkanına malikdir.

Açar sözlər: *didaktik oyunlar, didaktika, alman dilinin tədrisi, təlim, metod, kurikulum.*

Резюме: В статье рассматриваются дидактические особенности организации и проведения дидактических игр при обучении немецкому языку в азербайджанской школе. Использование дидактических игр в учебном процессе с целью развития речи учащихся на немецком языке должно основываться на ведущих принципах школьной дидактики. Каждая игра имеет в себе элементы обучения, представляет собой своеобразную форму деятельности для учащихся, увлекательное занятие. Поэтому дидактическая игра обладает широкой возможностью обеспечить коммуникативную ориентацию процесса обучения независимо от стадии формирования речевых навыков.

Ключевые слова: *дидактические игры, дидактика, преподавание немецкого языка, обучение, метод, curriculum.*

Summary: The article deals with the didactic features of the organization and conduct of didactic games in the teaching of the German language in the Azerbaijani school. The use of didactic games in the educational process in order to develop students speech in German should be based on the leading principles of school didactics. Each game has elements of learning, is a kind of activity for students, an exciting experience. Therefore, the didactic game has a wide opportunity to provide a communicative orientation of the learning process, regardless of the stage of formation of speech skills.

Key words: *didactic games, didactics, German language teaching, teaching, method, curriculum.*

Tədqiqatın aktuallığı və yeniliyi. Şagirdlərin nitqi inkişafı üçün tədris prosesində oyunlardan istifadə müasir didaktikanın aparıcı prinsiplərinə əsaslanır: şüurluluq, aktivlik, materia-

lin əlverişliliyi, onun tədrisən və davamlı şəkildə ötürülməsi, ümumi öyrənmə problemlərinin həllində uşaqlara fərdi yanaşma. Bu prinsiplər tədqiqatımızın didaktik əsasını təşkil edir.

Didaktik oyun alman dilinin tədrisi üsullarından biri kimi istifadə olunur. Bu, xarici dili öyrətmək üçün lazım olan süni dil mühitini yaradır. Tədqiq olunan materiallarla birbaşa bağlı olan dərslərdə oyunların istifadəsi şagirdlərdə müsbət emosiyalar yaradır, bu da şagirdlərin məqsədyönlü fəaliyyətinin müvəffəqiyyətli olması üçün çox vacibdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi. Hər hansı bir oyun özündə təlim elementlərini daşıyır, şagirdlərin nitqinin inkişafına yönəlmişdir.

Məqalənin əsas məzmunu. Y.İ. Neqnevitskaya hesab edir ki, bütün təhsil vəzifələri oyunda təcəssüm edilə bilər, uşaqları oyun vasitəsilə ünsiyyətə öyrətmək mümkündür. Oyun uşağın həyatıdır, onu rədd etmək olmaz. Amma eyni zamanda, uşaqlar oyunda idrakı üstün tuturlar. Buna görə də təlimdə fərqli oyunlardan – lakin bir tapşırıq – nitqin inkişafına tabe olan – intellektual, səhra, aktiv və s. istifadə etmək lazımdır [2, s. 94].

Oyun dərslərin məqsədinə uyğun olaraq yaradılır. Oyuna aludə olma təlim metodlarının bəsit fəaliyyət formasına gətirib çıxarır, şagirdlərə çətinlikləri aradan qaldırmaq vərdisləri aşılamır.

Yuxarıda göstərilən mülahizələrə riayət etməklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, oyun uşaqların yorğunluğunu azaltmaqla, təlim fəaliyyəti və nitq vərdislərini formalaşdırır.

Şagirdlər üçün oyun bir növ fəaliyyətin spesifik bir formasıdır. Oyun zamanı onlar öz fikirlərini alman dilində ifadə edir, dilə olan maraqlarını artırır. Oyun zamanı şagirdlər öz biliklərindən faktiki olaraq istifadə edirlər [1]. Ən darıxdırıcı və maraqsız iş əgər o, oyun formasını alırsa, əyləncəli bir fəaliyyətə çevrilir. Bir çox pedaqoq oyunu ciddi qəbul etmir. Ancaq alman dilinin qeyri-alman şagirdlərə öyrədilməsində oyunun təmsil etdiyi geniş imkanlarından istifadə etməlidirlər.

Müəllimin vəzifəsi oyunu təlim xidmətinə qoymasından ibarətdir. Lakin hər hansı bir oyunun uğurlu keçirilməsi üçün müəllim təlim tapşırığının məntiqindən fərqlənən hər oyunun məntiqini bilməlidir.

Şagirdlərə dərslərdə təkcə tədris işinin yerinə yetirilməsində deyil, həm də tədris fəaliyyətinin onun həyata keçməsi prosesində elementlərinin formalaşmasına, müəllimin tapşırıqlarına əməl etməyə, vəzifəni yerinə yetirməyə, yolda-

şına qulaq asmağa, təhsil fəaliyyətində özünü idarəetmə funksiyasını yerinə yetirməyə yönəlmiş getdikcə daha yüksək tələblər tətbiq edilir. Tapşırıqlar tədris mövzusu və sinfin davamiyyəti səviyyəsinə görə tədricən daha da mürəkkəbləşir. Bacarıqla qurulmuş oyunda şagirdlər öz biliklərini sistemləşdirir və möhkəmləndirir, ümumi anlayışları qəbul edirlər.

Bir çox oyun, sistemdə, yeni şəraitdə əldə edilmiş biliyi təkrar etməyə kömək edir, bu isə keçilmiş materialın daha dərinlən mənimsənilməsinə imkan yaradır. Didaktik oyunlar diqqətin inkişafına kömək edir, uşaqların iradəsini formalaşdırır. Oyunda geniş izahata, uzun şərhlərə ehtiyac olmur, intizam tənziqləməsinin iradələri qəbul edilmir.

Oyun zamanı müəyyən bir tempə riayət olunmalıdır. Müəllim şagirdlərə daha çox sərbəstlik verməlidir. Oyunun dəqiq məqsədi olmalıdır.

Şagirdlərin nəzarət və özünü idarə etmək bacarıqlarını formalaşdırın oyunlar mövcuddur. Müxtəlif çətinlik dərəcəsi olan materiallara əsaslanan oyunlar cürbəcür səviyyəli biliklərə malik olan şagirdlərin öyrədilməsində fərqli yanaşma tətbiq etməyə imkan verir.

Hər oyundan sonra hər bir şagirdin nəticələrini qeyd etmək faydalıdır ki, onlar özlərini idarə etmək və saxlamaq qabiliyyətini inkişaf etdirməkdə öz tərəqqisini görə bilsinlər. Nəticələr müsbət olur.

Uğur hissi şagirdləri ruhlandırır, xüsusilə əvvəlki uğursuzluqlarla müqayisədə daha çox bacara biləcəyinə inamla ilham verir. Beləliklə, özünə dəyər hissləri doğulur, daha yaxşı olmaq ehtiyacının cümlələrini bəsləyən bir zəmin yaranır. Uğur həyəcanı özünü idarəetmə, inkişafın əsas mənbəyidir.

Didaktik oyunların təşkili və keçirilməsi zamanı müəllim iki məqamı nəzərə alır. Birincisi, şagirdlər vaxtlarını maraqlı keçirirlər, ikincisi isə, zahirən sərbəst pozitiv hərəkət edirlər. Tədricən bu zahirən sərbəst hərəkətlər daxili davranış planına çevrilir. Beləliklə, oyun vəziyyətlərində özünü və başqalarını məhdudlaşdırmaq vərdişi var. Müsbət rəftarın fonunda səbr bacarığı uğurla inkişaf edir. Sistemli, pedaqoji cəhətdən mütəşəkkil bir oyundan istifadə edildikdə, şagirdlərin özləri də bilmədən onların şəxsiyyətinin inkişafı tərbiyənin obyektindən subyektinə

doğru dəyişir və bu, tədrisən özü üzərində şüurlu bir işə çevrilir.

Şagird üçün oyun parlaq, emosiya ilə boyanmış bir fəaliyyətdir. Oyun kollektivi birləşdirir, onu yoldaşların müvəffəqiyyəti barədə sevinc və məmnuniyyətin ümumi həyəcanına əlavə etmək imkanı verir. Oyun kollektivində ictimai fikrin ilk elementlərinin mənşəyi ortaya çıxır, uşaqların bir-birinə, reallığa münasibəti formalaşır. Oyun şagirdlərə müəyyən bir müstəqillik əldə etməyə kömək edir.

Əvvəlcə şagirdləri keçirilən oyunların forması maraqlandırır, sonra isə onlar təkcə oyunun forması ilə deyil, oyunun materialları ilə maraqlanırlar, hansı materiallar ki, onlarsız oyuna qatılmaq mümkün deyil.

Oyun zamanı şagirdlər özlərindən asılı olmayaraq müxtəlif tapşırıqlar yerinə yetirirlər. Oyun şagirdləri axtarısa sövq edir, qələbəyə maraq yaradır, və buradan da, onlar oyunun qaydalarına riayət edərək, cəld, çevik, bacarıqlı, hazırcavab olmağa, vəzifələri dəqiq yerinə yetirməyə çalışırlar.

Oyun şagirdlərdə müşahidəçiliyi inkişaf etdirir, hərəkətlərin koordinasiyasını, gücünü, düzgünlüyünü, sürətini təkmilləşdirir. Eyni zamanda, düzgün təşkil edilən oyun şagirdlərin intellektual fəaliyyətinin inkişafına kömək edir, alman dilində şagirdlərin nitq fəaliyyətinin formalaşdığı təbii təlim situasiyasını yaradır. Uşaqlar üçün məktəbdəki oyun məktəbdən əvvəl uşağın həyatında aparıcı yer tutan oyunla müqayisədə yeni məzmun qazanır. Yeni məzmunu, yeni hədəfləri və vəzifələri nəzərə alaraq, oyuna yeni leksikanın, yeni sintaktik konstruksiyaların nitqə tətbiqi məqsədi ilə təhsil elementi daxil edilir. Burada oyunun mənası yalnız konkret hərəkətləri yerinə yetirmək, konkret bir vəziyyəti təsvir etmək və əks etdirmək deyil, bütün bunları alman dilində ifadə etmək, əşyaları düzgün şəkildə adlandırmaqdır.

Bundan əlavə, məktəb təhsili şəraitində oyun bir qayda olaraq müstəqil bir məşğulluq növü təşkil etmir. Oyun alman dilinin tədrisi üsulu olaraq təlim-tərbiyə prosesinin tərkibinə uyğun olmalı, təlim vahidinin – dərsin tərkib hissəsi olmalıdır. Oyun dərstdən kənarda müstəqil bir iş növü ola bilər, lakin burada o, ümumi tapşırıqlara tabe olmalıdır – şagirdlərin nitqinin

inkişafına kömək etməli, onların leksik ehtiyatını zənginləşdirməlidir.

Bu şərait metodist və psixoloqların fikirləri ilə sübuta yetirildiyi kimi, oyunu milli məktəbdə təlimin ilkin mərhələsində alman dilinin tədrisinin mühüm vasitəsi hesab edir.

Oyunda idraki və emosional elementləri müəyyən etmək lazımdır. Oyunun alman dilinin tədrisində idrak planı kurikulumun tələblərinə – bilik cəminin ötürülməsi və alman dilinin mənimsənilməsi üçün vərdişlərin inkişaf etdirilməsi – əsaslanmalıdır. Oyun prosesində frazada, kontekstdə sözləri istifadə etməyin vərdişləri inkişaf etdirilir. Vərdişlərin inkişaf etdirilməsi zərurəti eyni oyunu təkrarlamağı tələb edir. Uşaqların maraqlarına diqqət yetirmək üçün oyuna variantlar, əlavələr, oyunun sırasına bir sıra dəyişiklikləri daxil etmək lazımdır və s.

Hər oyun əyləncəli bir elementi ehtiva edir. Ancaq bu, oyunun bilik dəyərini azaltmamalıdır. Onun özü məqsəd deyil, dərsin tərkib hissəsi olmalıdır. Oyunun dərstdəki yeri və onun keçirilmə müddəti müəllim tərəfindən məşğələlərin məqsəd və vəzifələrinə, həmçinin keçirilən dərsin mövzusu və hazırlıq səviyyəsinə, uşaqların ümumi inkişafına görə ayrı-ayrılıqda hər bir konkret hadisədə qərara alınır.

Oyunlar və oyun anlarının dərse daxil edilməsi təlim prosesini daha maraqlı və əyləncəli edir, şagirdlər üçün şən və gümrah əhval-ruhiyyə yaradır, təhsil materialının mənimsənilməsində çətinlikləri aradan qaldırır. Nəzərdə tutulan oyunlar mövzuya marağı artırmaq vasitəsi kimi xidmət etməlidir. Oyunun bu məqsədini yerinə yetirməsi üçün onun təşkil edilməsində aşağıdakı qaydalara riayət etmək lazımdır: birincisi, oyunlar sadə olmalıdır və oyun materialları bütün şagirdlərin gücü çatan qədər mümkün olmalıdır. İkincisi, oyunun maraqlı olduğu anı hər bir şagirdin məhz fəal iştirak etdiyi təqdirdə nəzərə almaq lazımdır. Öz növbəsini uzun müddət gözləmək oyuna olan marağı azaldır. Üçüncüsü, oyunun nəticələrinin yekunlaşdırılması aydın və ədalətli olmalıdır. Nəticələrin ədalətsiz qiymətləndirilməsi şagirdlərə mənfi təsir göstərdiyinə görə onlar sonrakı oyunlarda aktiv iştirak etməyəcəklər.

Didaktik oyunların istifadəsinin səmərəliliyi bir sıra pedaqoji şəraitlərdən asılıdır:

1) oyunun dərsin didaktik məqsədləri ilə uyğunlaşması;

2) oyunun keçirilməsinin məzmun və formalar üzrə müxtəlifliyi;

3) oyunda hər bir iştirakçısının aktiv yaradıcı mövqeyi;

4) şagirdlər üçün oyunun əlçatanlığı və cəlbədiciliyi;

5) oyunun həssaslığı.

Didaktik oyun yalnız uşaq üçün oyundur, böyüklər üçün o, bir təlim üsulu, uşağa biliyin verilməsi, onda bacarıq və vərdisləri inkişaf etdirməkdir. Uşaqların hərəkətlərinin kiçik bir nəticəyə sahib olduğu digər oyunlardan (süjet əhəmiyyətli, aktiv və s.) fərqli olaraq, didaktik oyunda həyata keçirilən hərəkətlər həmişə gözlənilən nəticəyə malikdir və bu qaydalara riayət etmək həmin nəticələrə çatmaq üçün lazımdır.

Didaktik oyunda edilən hərəkətlərin nəticəsi uşaqlar üçün öz-özlüyündə ("sürpriz" anı ehtiva edir, hər hansı bir süjet vəziyyətini həll edir) və ya rəqəbat təbiətinə görə (fəniyə çatmaq üçün birinci getmək, başqalarından daha çox xal qazanmaq və s.) cazibədardır. Didaktik oyunla birbaşa təlim arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, uşağı məhz nəticə cəlb edir və qaydalara uyğun hərəkətlərin yerinə yetirilməsi onun üçün maraqlı, əyləncəli bir prosesdir. Biliyin mənimsənilməsi bu halda əlavə təsir göstərir.

Müşahidələrin və təcrübələrin nəticələrindən göründüyü kimi, danışmaq vərdislərinin formalaşması mərhələsindən asılı olmayaraq, didaktik oyunların təlim prosesinin kommunikativ yönümlü olmasını təmin etməyə imkanı var. Kommunikativ yönümlü nəticələr şifahi ünsiyyət bacarıqlarının formalaşması məqsədindən irəli gəlir: elementar səviyyədə söhbət aparmaq, məlumatı soruşmaq, danışığa şərik olmaq zərurəti.

Bir çox alim tərəfindən aparılmış tədqiqatlar təlimin ilkin mərhələsində oyuna qarşı bir sıra tələblərin formalaşdırılmasına imkan yaratmışdır:

1. Müəyyən nitq və bacarıqların formalaşması. Əgər şagird oyunda sadəcə sözləri və ifadələri təkrarlayırsa, bu yeni bacarıq və vərdislərin qazanılması deyil, sadəcə təkrar edilməkdir. Əgər hər oyunda şagird sözləri dəyişdirməyi öyrənsə, sərbəst halda ünsiyyət üçün oyunda lazım olan söz və söz birləşmələrini, frazaları qu-

rursa, onda vərdislər əldə edilir və hər oyunda möhkəmlənir.

2. Danışmaq oyununda şagirdlərin qarşısında təfəkkürlə bağlı tapşırıqları qoymaq lazımdır. Oyun zamanı şagirdlərin göstərdiyi təfəkkürlə əlaqəli səylər təbii nitq kommunikasiyası üçün şərait yaradır.

3. Şagirdlərə şifahi oyun qaydalarını ciddi formalarda vermək lazım deyil. Müəllimin nitqi belə qaydada müəyyənləşir. Müəllimin oyunda nitqi kommunikativ vəzifəni həll etməyə xidmət edir. Müəllim oyunu çıxışı ilə başlayır, şagirdlər isə sevinclə yaradıcılıq yolu ilə gedir və cavablarını müəllimin çıxışına əlavə edir və oyunu tamamlayırlar.

Təlim vəzifələrinin formalaşdırılmasında didaktik oyunlar və oyun priyomları təlimin oyun formaları adlandırılabilir. Pedaqoji nəzəriyyə ilə xüsusi metodların inkişafında, deməli müəllimlərin də işində şagirdlərin tədris və təhsil metodu kimi oyunun müstəsna əhəmiyyətinin sübuta yetirilməsinə baxmayaraq, bu metoddan geniş istifadə edilməmişdir.

Didaktik oyun təlim metodu kimi fərqləndirici xüsusiyyətlərə malikdir. Bir tərəfdən, öz mahiyyətində şəxsiyyətin müəyyən keyfiyyətləri formalaşdıran oyun hərəkəti mövcuddur: diqqət, müşahidə, hafizə, təfəkkür inkişaf edir, şagirdin yaradıcı meylləri – müstəqillik, təşəbbüs və s. özünü göstərir. Digər tərəfdən, dərstdə olan oyun müəyyən bir didaktik vəzifəni həll edir: yeni materialların öyrənilməsi, keçirilmiş dərslərin təkrarlanması və möhkəmləndirilməsi, praktika-da biliklərdən istifadə və s.

Didaktik oyun təlim fəaliyyəti, onun məzmunu, forma və həyata keçirilmə üsulları ilə əlaqədar olaraq müsbət emosionala səbəb olaraq, şagirdlərin idrak fəaliyyətini stimullaşdırır. Buna görə də oyun fəaliyyətini təşkil edənlər oyundan uşaqların maksimum sevinc, məmnuniyyət almaları üçün bütün səylərini əsirgəməməlidirlər. Məktəblilərin diqqəti ilk növbədə oyun hərəkətinə yönəlmişdir. Bu halda yadda saxlama, dərk etmə proseslərinin intensivləşməsi və buna görə də daha məhsuldar olması üçün onlara şəxsiyyətin dərin həyəcanı qoşulur və təlim xüsusi səylər olmadan şəxsiyyətin böyük emosional ruh yüksəkliyində keçir.

Didaktik oyunların keçirilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edən müəllimin davranışı (dost-

casına, xeyirxahcasına), şagirdlərdə müxtəlif duyğularına səbəb olan nitqinin intonasiyasıdır. Oyunda daha çox emosiya, həyəcan baş verirsə, uşaqlar nitq ünsiyyəti aktında daha fəal iştirak edirlər, istifadə edilən sözlər və quruluşları daha yaxşı xatırlayırlar, daha dərinə bu hissləri yaşayırlar.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, oyunun keçirilməsi öz-özlüyündə bir məqsəd deyildir. Hər bir oyun yaxşı düşünülməlidir, bunun arxasında müəllim və şagirdlərin məqsədəuyğun fəaliyyəti, dəqiq müəyyən edilmiş didaktik vəzifələrin həlli olmalıdır.

Oyunun keçirilməsi üçün uşaqlarda oyun əhval-ruhiyyəsini yaratmaq lazımdır: onlara oyun qaydalarını bildirmək, oyunçuları qruplara bölmək, zərurət yarandıqda oyun sahibini seçmək, qalibləri hansı mükafatlar, təşviqlər gözlədiyini (nişan, bayraqcığ, qiymət) elan etmək. Hər bir oyun söhbətlərdən, hekayələrdən, tapşırıqların yerinə yetirilməsindən fərqlənməli, şagirdlər üçün əyləncəli və maraqlı olmalıdır. Ümumiyyətlə, oyun dərslərdən sonra keçirilir, belə ki, digər növ işlər uşaqlar üçün darıxdırıcı və maraqsız görünə bilər.

Tədqiqatın nəticələri. Azərbaycan məktəbində alman dilinin tədrisi zamanı didaktik oyunların təşkili və keçirilməsinin didaktik əsasları barədə yazılanları yekunlaşdırmaqla aşağıdakı nəticələr əldə edilə bilər:

-şagirdlərin alman dilində nitqini inkişaf etdirmək üçün tədris prosesində didaktik oyunların istifadəsi bizim tədqiqatın didaktik əsasını

təşkil edən məktəb didaktikasının əsas prinsiplərinə söykənir;

- didaktik oyun doğma olmayan dili öyrətmək üçün zəruri olan süni dil mühitini yaradan alman dilinin tədrisi üsullarından biri kimi istifadə olunur;

- hər hansı bir oyun özündə təlimin elementlərini daşıyır, şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmişdir və şagirdlər üçün bir növ özünəməxsus fəaliyyət forması, maraqlı bir məşğuliyyətdir;

- bacarıqla qurulmuş oyunda şagirdlər öz biliklərini sistemləşdirir və möhkəmləndirir, ümumi anlayışları mənimsəyirlər;

- sistematik, pedaqoji cəhətdən mütəşəkkil təşkil edilmiş oyundan istifadə zamanı şagirdlərin özləri də hiss etmədən tərbiyənin obyektindən subyektinə doğru onların şəxsiyyətinin inkişafı sürətlənir və bu, tədrisən özü üzərində şüurlu işə çevrilir;

- didaktik oyun şifahi nitq vərdislərinin formalaşması mərhələsindən asılı olmayaraq, təlim prosesinin kommunikativ yönümlü olmasını təmin etmək imkanına malikdir;

- tədris tapşırıqlarının qoyulmasında didaktik oyunlar və oyun priyomları təlimin oyun formaları adlandırıla bilər;

- hər bir oyun söhbətlərdən, hekayələrdən, tapşırıqların yerinə yetirilməsindən fərqlənməli, şagirdlər üçün əyləncəli və maraqlı olmalıdır;

- hər bir oyun arxasında müəllim və şagirdlərin məqsədəuyğun fəaliyyəti, dəqiq müəyyən edilmiş didaktik vəzifələrin həlli olmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün xarici dil fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-XI siniflər). Bakı, 2013.
2. Негневицкая Е.И. Игровые формы активизации лексики // Русский язык в молдавской школе, 1993, № 4
3. Усова А.П. Роль игры в организации жизни и деятельности детей // Дошкольное воспитание, 2005, № 10

E-mail: nbabayeva1988@mail.ru

Rəyçi: dos. Y.K. Alxasov

Redaksiyaya daxil olub: 01.10.2019.

KİMYANIN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 37.01.

Aysəba Zakir qızı Məmmədova
kimya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

VII SİNİF KİMYA KURSUNDA “EKSPERİMENT VƏ MODELLEŞDİRMƏ” MƏZMUN XƏTTİNİN ALT STANDARTLARININ REALLAŞDIRILMASI METODİKASI

Айсәба Закир җызы Мамедова
доктор философии по химии, доцент
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

МЕТОДИКА РЕАЛИЗАЦИИ ПОДСТАНДАРТОВ ЛИНИИ СОДЕРЖАНИЯ "ЭКСПЕРИМЕНТ И МОДЕРНИЗАЦИЯ" ХИМИЧЕСКОГО КУРСА VII КЛАССА

Aysaba Zakir Mammadova
doctor of philosophy in chemistry, associate professor,
Azerbaijan State Pedagogical University

METHODOLOGY FOR THE IMPLEMENTATION OF SUBSTANDARDS OF THE CONTENT LINE "EXPERIMENT AND MODERNIZATION" OF THE CHEMICAL COURSE OF THE VII CLASS

Xülasə. Məqalə kimya fənni kurikulumunun “Eksperiment və modelləşdirmə” məzmun xətti üzrə təlimin təşkilinə həsr olunur. Əvvəlcə kimyəvi eksperiment və modelləşdirmə, onların mahiyyəti, növləri, formaları və həyata keçirilməsi metodikası şərh olunur. Sonra konkret olaraq VII sinif kimya kursu üzrə qeyd edilən məzmun xəttinin müvafiq alt standartlarının reallaşdırılmasına aid olan təcrübə və modellərin sistemi, həmçinin şagirdlərin əldə edə biləcəkləri təlim nəticələri verilir.

Açar sözlər: eksperiment, modelləşdirmə, təlim nəticələri, məzmun xətti, alt standart, atom, molekul, kimyəvi element, kimyəvi reaksiya

Резюме: Статья посвящена организации обучения химического предметного куррикулума по линии содержания "Эксперимент и модернизация". Сначала разъясняются понятия химический эксперимент и модернизация, их сущность, виды, формы и методика осуществления. Далее представляются система моделей и опытов по реализации соответствующих подстандартов линии содержания, отмеченной по химическому курсу VII класса конкретно, а также возможные результаты обучения учащихся.

Ключевые слова: эксперимент, модернизация, результаты обучения, линия содержания, подстандарт, атом, молекула, химический элемент, химическая реакция

Summary. The article is devoted to the organization of training of the chemical subject curriculum along the line of the experiment and modernization content. First, the concepts of chemical experiment and modernization, their essence, types, forms, and implementation methods are explained. Next, a system of models and experiments on the implementation of the relevant substandards of the content line marked specifically for the chemical course of the VII grade, as well as the possible learning outcomes of students are presented.

Key words: experiment, modernization, learning outcomes, content line, substandard, atom, molecule, chemical element, chemical reaction

Kimyanın tədrisi metodlarının təsnifatına onun da əsasını kimya eksperimenti təşkil edir. şagirdlərin müstəqil iş üsulları da aid edilir ki, Müasir təhsilin tələblərinə uyğun olaraq şagird-

lərin müstəqil bilik qazanmaları və onları müvafiq bacarıq vərdiş və səriştəyə çevirmələri, bir sözlə, idrak fəaliyyətlərinin inkişaf etdirilməsində kimya eksperimentinin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Kimya eksperimentinin şagirdlərə aid olan müxtəlif növlərinin həyata keçirilməsi zamanı onların dərk etmə qabiliyyətləri yüksəlir, özlərinə inamları, kimya fənninə isə maraqları artır. Kimya eksperimenti təlimin müxtəlif metod və vasitələri ilə müxtəlif didaktik funksiyaları fərqli formalarda yerinə yetirə bilər. Bu baxımdan kimya eksperimentindən dərk etmə metodu və ya metodik yanaşma, yaxud əyaniliyin vasitəsi kimi istifadə edilə bilər.

Kimya eksperimenti, adətən mərhələlərlə yerinə yetirilir: birinci - təcrübənin qoyuluşunun əsaslandırılması, ikinci – işin planlaşdırılması və aparılması, üçüncü alınan nəticələrin qiymətləndirilməsi. Kimya eksperimentinin gedişində əsas komponent şagirdlərin aktiv fəaliyyəti, yaxud onların bilavasitə iştirakı, yəni təcrübələri aparmaları və ya kənardan müşahidə etmələri, fərziyyələr irəli sürmələri, müəyyən nəticələr çıxarmağı təşkil edir. Kimya eksperimentinin bütün növlərinin aparılması üçün xüsusi metodiki və texniki tələblərə əməl olunmalıdır.

Şagird eksperimentinə aid olanları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: laboratoriya təcrübələri; laboratoriya işi: praktik iş və ya praktik məşğələ; tədqiqat xarakterli işlər; kimya praktikumu və ya laboratoriya praktikumu; ev eksperimenti; virtual eksperiment.

Laboratoriya işlərinin (təcrübələrinin) yerinə yetirilməsində tədris materialı öyrənilir, yeni bilik əldə edilir, praktik məşğələlərdə isə bilik, bacarıq, vərdişlər təkmilləşir və möhkəmləndirilir. Laboratoriya təcrübələri və praktik işləri yerinə yetirərkən şagirdlər kimyəvi hadisələri və qanunauyğunluqları müstəqil olaraq tədqiq edirlər ki, bu da onlarda reaktiv və avadanlıqlarla davranmaq üçün eksperimental bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına imkan yaradır. Ev eksperimenti və virtual eksperimentin həyata keçirilməsi də şagirdlərin müstəqil fəaliyyətlərini bir daha inkişaf etdirir.

Kimyanın dərk edilməsində eksperimentlə yanaşı modelləşdirmə metodunun da rolu böyükdür. Elə müşahidələr vardır ki, onu bilavasitə təbiətdə aparmaq münasibdir, yaxud heç mümkün deyil. Belə olan halda təbii mühit xü-

susi qurğuların, əşyaların, cihazları və s.-nin köməyi ilə laboratoriya şəraitində yaradılır. Yəni, tədqiq edilən obyektin əsas əlamətləri və xassələri əks olunan modeli hazırlanır. Model, ölçü, nümunə mənasını verən, latın sözü olan moduldan götürülmüşdür. Geniş mənada model hər hansı bir obyektin, prosesin, hadisənin əvəzedicisi kimi istifadə edilən obrazdır, real aləmin sadələşmiş oxşarıdır. Modellərin yaradılmasına və öyrənilməsinə yönələn insan fəaliyyətinə modelləşdirmə deyilir. Modelləşdirmə - hər hansı real mövcud olan əşyanın, hadisənin konstruksiyaya olunmuş (yaradılmış) obyektin modelinin hazırlanması və öyrənilməsi ilə tədqiqdir.

Kimyanın tədrisində modelləşdirmənin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər hansı bir kimyəvi hadisənin öyrənilməsində şagirdlərin müşahidə obyektlərini təmin edən ideal yaxud material model hazırlanır. Kompüter texnologiyasının sürətli inkişafı bu metodun əhəmiyyətini və əhatə dairəsini bir qədər artırmışdır.

Modelləşdirmə prosesi aşağıdakı mərhələlərlə həyata keçirilir:

1. Tədqiq edilən obyektin xarakterik xüsusiyyətlərinin müəyyənəşdirilməsi.
2. Modelin hazırlanması.
3. Modelin hərtərəfli tədqiqi.
4. Biliklərin modeldən orijinal üzərinə köçürülməsi.
5. Modelin köməyi ilə alınan biliklərin təcrübədə yoxlanılması, obyektin ümumiləşdirilmiş nəzəriyyəsinin qurulması və obyektin idarə edilməsi.

Modelləşdirməni şərti olaraq iki qrupa bözlülər: maddi və ideal modelləşdirmə. Maddi modellər təbii və süni mənşəli hər hansı maddi obyektlərdə təzahür edir, orijinalda olan qanunları özündə saxlayır. Onun pedaqoji funksiyası öyrənilən hadisənin, prosesin, yaxud obyektin gedişinin mahiyyət və xarakterini şagirdlər qarşısında açıb göstərməkdir. Maddi modelləşdirmə üsullarında tədqiqatlar tədqiq edilən obyektin əsas həndəsi, dinamik və funksional xarakteristikalarını əks etdirən modellər üzərində aparılır. Kimyanın tədrisində istifadə edilən maddi modelləri də iki qrupa ayırırlar: funksional – oxşar (müxtəlif kimya istehsal texnoloji qurğunun müəyyən bir hissələrinin dinamik modelləri və s.) və quruluşca oxşar (kimya istehsal sahələrinin maketi, kristal qəfəsin fəza modelləri və s.).

İdeal modelləşdirmə fikrən qurulur. Onlar xüsusi işarələrin, şəkil və qrafiklərin vasitəsi ilə təsvir edilir. Modelin bütün elementlərinin təsviri fikrən həyata keçirilir. İdeal modelləşdirməni intuitiv(təsəvvürə əsaslanan) və işarə modelləşdirmələri kimi iki qrupa ayırırlar. Təsəvvürə əsaslanan modelləşdirmə şagirdlərin bilavasitə təmasda ola bilmədiyi mikroaləmə aid obyektlərin öyrənilməsi prosesində tətbiq edilir. İşarə modelləşdirilməsi əşyanın müəyyən növ işarələrin köməyi ilə təsviridir. İşarə modeli digərlərindən orijinala oxşarlığın tamamilə olmamasına görə fərqlənir. Onun mühüm növlərindən biri riyazi modelləşdirmə hesab edilir.

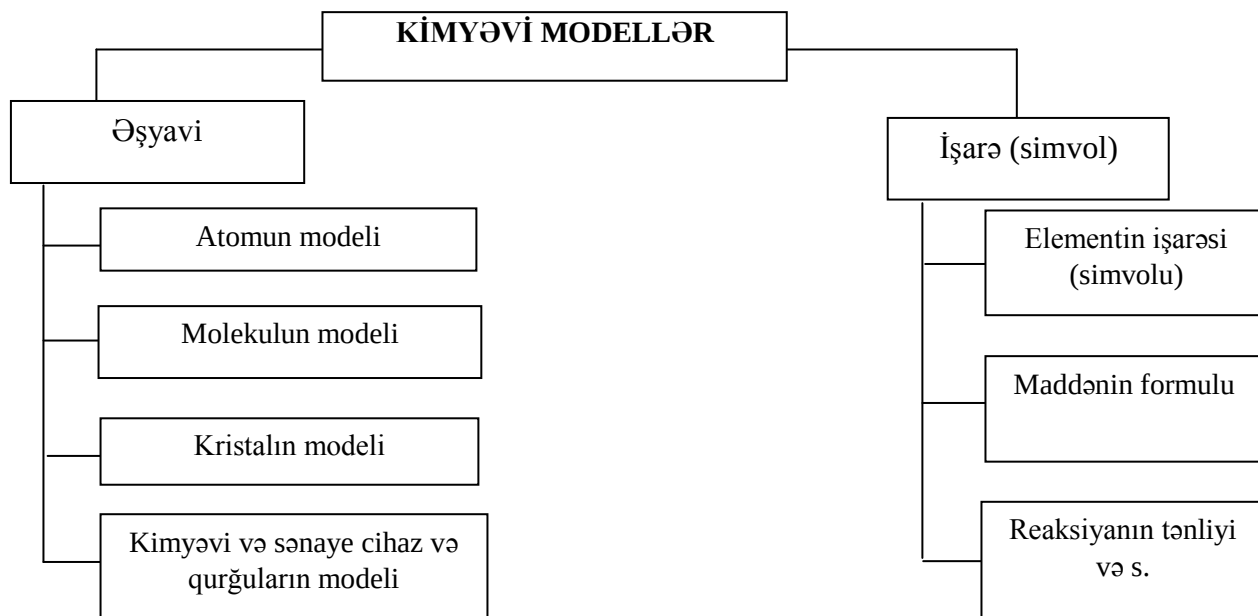
Orta məktəb kimya kursunda işarə modelindən aşağıdakı hallarda istifadə edilir:

- hər hansı konkret problemin nəzəri birləşmələri, terminlər və işarələr əsasında həlli zamanı, məsələn: maddələrin kimyəvi formullarının tərtibində, kimyəvi reaksiyaların tənliklərinin əmsallaşdırılmasında, hesablama məsələlərinin həlli üçün riyazi tənliklərin qurulmasında və s.;

- təcrübələrin nəticələrinin cədvəl, qrafik, diaqram formasında verilməsi ilə empirik tədqiq prosesində, məsələn: maddələrin müxtəlif temperaturalarda həllolma əyrilərinin qurulması, karbohidrogen molekullarının quruluşunun sxematik təsviri.

Kimyəvi modelləri şərti olaraq aşağıdakı sxemdəki kimi qruplaşdırırlar:

Sxem

Əşyavi modellərdən ciddi əyanilik tələb olunan hallarda istifadə edilir.

Kimyəvi maddələrin molekullarını modelləşdirmək üçün mil-kürəcik, yaxud həcmli modellərdən istifadə edilir. Onları ayrı-ayrı atomları əks etdirən kürəciklərdən hazırlamaq olar. Mil-kürəcik modellərdə atomları əks etdirən kürəciklər millər vasitəsi ilə birləşdirilir, yəni onlar arasında məsafə olur. Həcmli modeldə isə məsafə olmur. Kristalların modelləri mil-kürəcik modelinə oxşayır. Lakin onda ayrı-ayrı molekullar deyil, bərk halda olan maddənin hissəciklərinin qarşılıqlı yerləşməsi təsvir edilir. Kimyanın təd-

risində ən çox işarə(simvol) modelindən istifadə edilir.

Təqdim edilən məqalə "Eksperiment və modelləşdirmə" məzmun xətti üzrə təlimin təşkilinə həsr olunduğu üçün ümumi və tam orta təhsil pillələri üzrə həmin məzmun xəttinin təlim nəticələrini vermək məqsəduyğundur.

Ümumi orta təhsil səviyyəsində "Eksperiment və modelləşdirmə" məzmun xətti üzrə təlim nəticələri.

Şagird:

- kimyəvi hadisələrə aid müşahidə və təcrübələr aparır, nəticələrinə münasibət bildirir;

- sadə molekulları və reaksiyaları model-
ləşdirir.

*Tam orta təhsil səviyyəsində "Eksperi-
ment və modelləşdirmə" məzmun xətti üzrə tə-
lim nəticələri*

Şagird:

- kimyanın qanun və qanunauyğunluqla-
rını dərk etmək üçün eksperiment və müşahidələr
aparır, nəticələr barədə təqdimatlar hazırlayır;
- mürəkkəb quruluşlu molekulları, kim-
yəvi prosesləri modelləşdirir.

Kimya fənni kurikulumunda VII sinif
üçün "Eksperiment və modelləşdirmə" məzmun
xətti üzrə standartlar aşağıdakı kimi verilir:

Şagird:

3.1. Kimyəvi hadisələrə və onların qanu-

nuayğunluqlarına aid eksperimentlər aparır.

3.1.1. Sadə kimyəvi təcrübələr, müşahidə-
lər aparır.

3.2. Molekulların quruluşunu, kimyəvi
prosesləri modelləşdirir.

3.2.1. Sadə molekulların modellərini ha-
zırlayır.

Fənnin tədrisi zamanı alt standartlar əsas
götürüldüyü üçün VII sinif üzrə "Eksperiment
və modelləşdirmə" məzmun xətti üzrə alt
standartlara uyğun təlim materialını aşağıdakı
ardıcılıqla vermək olar:

Şagird:

3.1.1. Sadə kimyəvi təcrübələr, müşahidə-
lər aparır.

VII sinif kimya kursunda aparılması nəzərdə tutulan təcrübələri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

1. Müxtəlif tərkibli qarışıqların ayrılması üsulları

benzinsu suyun,
qarışığı

benzin suyun səthində
yığılır

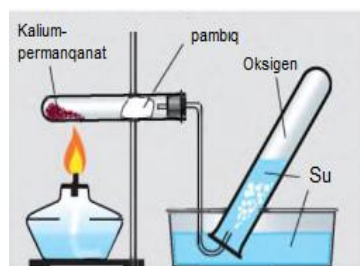

Şəkil 1. Müxtəlifcinsli qarışı-
ğın süzmə üsulu ilə ayrılması.

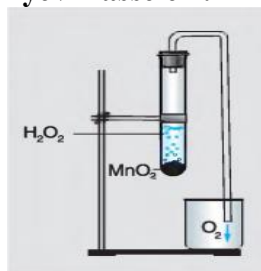
Şəkil 2. Su ilə benzin
qarışığının ayrılması

Şəkil 3. Buxarlandırma
üsulu ilə eynicinsli qarışığın ayrılması.

2. Oksigenin alınması və kimyəvi xassələri.

Şəkil 4. Oksigenin kalium-
permanqanatdan alınması

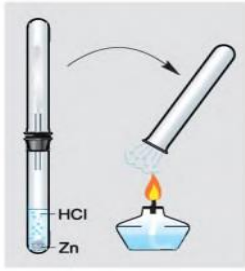

Şəkil 5. Oksigenin
hidrogen- peroksiddən
(H_2O_2) alınması

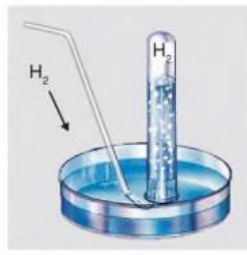

Şəkil 6. Maddələrin oksigendə
yanması

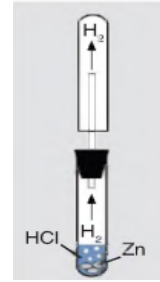
3. Hidrogenin alınması və kimyəvi xassələri

Şəkil 7. Hidrogenin alınması yoxlanılması çıxarmaqla;

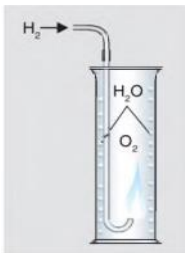

a)

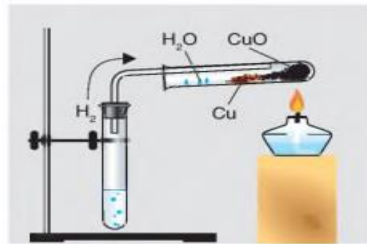

b)

Şəkil 8. Hidrogenin yığılması: a) suyu sıxışdırıb və b) havanı sıxışdırıb çıxarmaqla

Şəkil 9. Hidrogenin oksigendə yanması

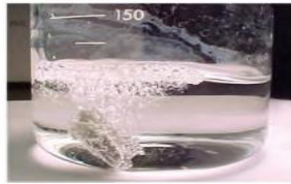

Şəkil 10. Hidrogenin mis(II)oksid (CuO) ilə qarşılıqlı təsiri reaksiyası

4. Suyun kimyəvi xassələri

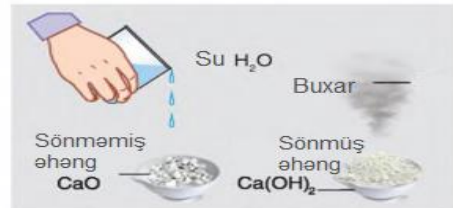

Natriumla

Kalsiumla

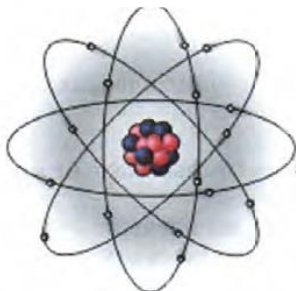
Şəkil 11. Suyun metallarla qarşılıqlı təsiri

Şəkil 12. Kalsium-oksidlin (CaO) su ilə qarşılıqlı təsiri

3.2.1. Sadə molekulların modellərini hazırlayır.

Tədris materialına uyğun olaraq şagirdlər aşağıdakı göstərilən modellərdən sadələrini (öz imkanlarına uyğun olaraq) hazırlaya bilərlər.

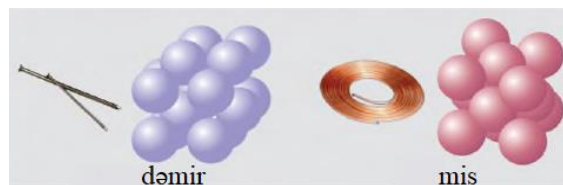
Şəkil 13. Atomun quruluş modeli

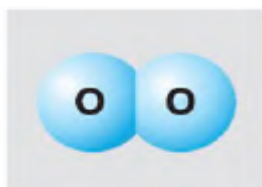
Şəkil 14. Bəzi kimyəvi elementlərin kürəvi modeli

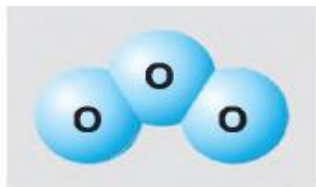
Şəkil 15. Molekulların kürəvi modeli kristallarının modeli

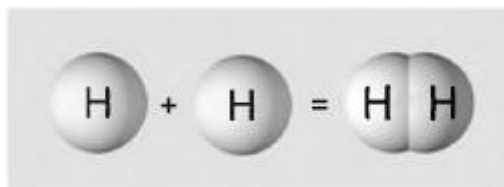
Şəkil 16. Qeyri-molekulyar quruluşlu bəsit maddələr və onların modeli

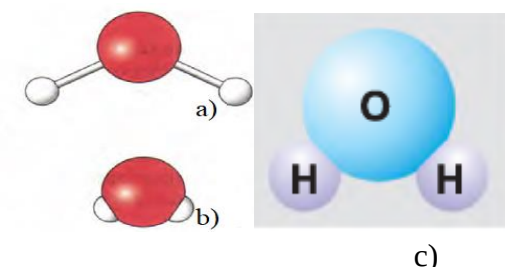
Şəkil 17. Oksigen molekulunun sxemi

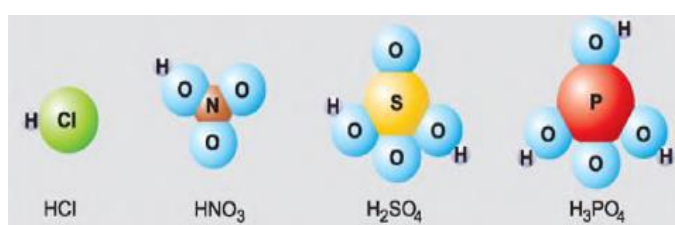
Şəkil 18. Ozon molekulunun modeli

Şəkil 19. Hidrogen molekulunun əmələgəlməsi sxemi

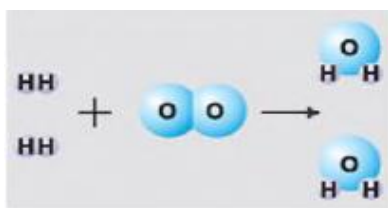
Şəkil 20. Su molekulunun modeli
a) küreyəbənzər b), c) həcmli

Şəkil 21. Bəzi turşuların molekulunun modeli

Mövzulara uyğun olaraq maddələrin kimyəvi formullarının, kimyəvi reaksiyaların tənliklərinin tərtib edilməsi, məhlullara aid müxtəlif

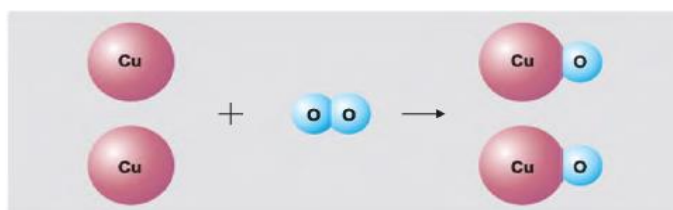
xarakterli qrafiklərin qurulması, məsələn həlli işarə modelləşdirmənin köməyi ilə həyata keçirilir.

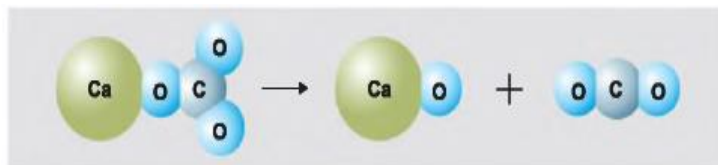
Şəkil 22. Oksigenin hidrogenlə reaksiyasının sxemi

Şəkil 23. Metanın oksigenlə reaksiyasının sxemi

Şəkil 24. Misin oksigenlə reaksiyasının sxemi

Şəkil 25. CaCO_3 -dan CaO və CO_2 -nin alınması reaksiyasının sxemi

VII sinif kimya kursunda “Eksperiment və modelləşdirmə” məzmun xəttinin alt standartlarının reallaşdırılması nəticəsində şagirdlər aşağıdakı təlim nəticələrinə nail olurlar:

Şagird:

- kimya laboratoriyasının avadanlıqlarını tanıyır;
- laboratoriyada iş zamanı təhlükəsizlik texnikası qaydalarına riayət edir;
- təcrübələr üçün sadə cihazlar quraşdırır;
- qarışıqların ayrılması üsullarına aid müxtəlif əməliyyatlar (süzmə, qızdırma, buxarlandırma, xırdalama, çəkmə, distillə və s.) icra edir;
- oksigen və hidrogenin alınması və kimyəvi xassələrinə aid təcrübələr, müşahidələr aparır; suyun kimyəvi xassələrinə aid təcrübələr və müşahidələr aparır;
- məhlulları tərkibinə, həllolan maddənin miqdarına və həllolma qabiliyyətinə görə fərqləndirir;
- maddələrin tərkibi ilə ilk tanışlıqda onların atom və molekullarının modellərini hazırlayır;
- atomun quruluşunu modelləşdirir;
- molekulyar və qeyri-molekulyar quruluşlu maddələri fərqləndirir;

Ədəbiyyat:

1. Əliyev R.Y., Əzizov Ə.T. Kimyanın tədrisi metodikası. II hissə. Bakı, 2006.
2. Назарова Т.С., Грабевский А.А., Лаврова В.Н. Химический эксперимент в школе. М.: Просвещение, 1987.
3. Космодемьянская С.С., Гильманшина С.И. Методика обучения химии. Казань, 2011.
4. Кузнецова Н.Е. и др. Методика преподавания химии. М., 1981.
5. Шиманович И.Е., Сечко О.И., Тихонов А.С., Хвалюк В.Н. Химия: учебное пособие для 7-го класса учреждений общего среднего образования с русским языком обучения. Минск, 2017.
6. <https://kayzen.az/blog/happym/13398/modell%C9%99%C5%9Fdirm%C9%99.html>
7. Abbasov M.M., Əliyev A.H., Fərəcov M.S., Əliyev V.S. kimya: Ümumtəhsil məktəblərinin VII-XI siniflər üçün proqram (kurikulum) // Kimya məktəbdə, 2014, № 2-3
8. M.M. Abbasov, V.M. Abbasov və b. Kimya: 7- ci sinif üçün dərslik. Bakı: Aspoliqraf, 2014.

E-mail: aybasa_mammadova@yahoo.com

Rəyçilər: kimya ü. fəls. dok., dos. V.S. Həsənov
kimya ü. fəls.dok., dos. G.G. Şəfaqətova

Redaksiyaya daxil olub: 30.09.2019.

COĞRAFIYANIN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 37.01.

Aytəkin Rəşid qızı Gülməmmədova

Bakı şəhəri Sabunçu rayonu 69 nömrəli məktəbin coğrafiya müəllimi

COĞRAFIYANIN TƏDRİSİNDƏ XƏRİTƏ VƏ QLOBUSUN ƏHƏMİYYƏTİ

Айтекин Рашид гызы Гульмамедова

учитель географии в школе № 69 Сабунчинского района

ВАЖНОСТЬ ГЛОБУСА И КАРТЫ В ОБУЧЕНИИ ГЕОГРАФИИ

Aytekin Rashid Gulmammadova

geography teacher at school number 69 of the Sabunchu district

THE IMPORTANCE OF MAPS AND GLOBE IN THE TEACHING OF GEOGRAPHY

Xülasə: Şagirdlər coğrafiyanı öyrənmə prosesində təbiətin əsas komponentlərinin və bütünlükdə təbii komplekslərin inkişaf qanunauyğunluqlarını dərk edirlər. Yalnız coğrafiya fənni şagirdləri planetin relyefi və onun əmələ gəlməsi tarixi ilə tanış edir. Dünya okeanı, daxili sular, Yer kürəsinin müxtəlif iqlimləri və təbii zonaları haqqında bilikləri aşkara çıxarır. Yalnız coğrafiya fənni şagirdlərin kartoqrafiya və topoqrafiya hazırlıqlarını təmin edir. Şagirdlərin məktəbdə aldığı coğrafi biliklər onun gələcək həyatında lazımlı bacarıqlara çevrilir.

Açar sözlər: *xəritə, qlobus, coğrafiya, plan, şagird, təfəkkür, kartoqrafiya, topoqrafiya, relyef.*

Резюме: Учащиеся, изучающие географию, понимают закономерности развития основных компонентов природы и природных комплексов в целом, а также рельеф планеты и ее происхождение. Данный предмет дает знания о мировых океанах, внутренних водах, различном климате и природных зонах на Земле. География обеспечивает только картографическую и топографическую подготовку учащихся. Географические знания, которые ученики получают в школе, становятся необходимым навыком в их будущей жизни.

Ключевые слова: *карта, глобус, география, план, ученик, мышление, картография, топография, рельеф.*

Summary: Students in the study of geography understand the regularities of the development of the main components of nature and of the natural complexes as a whole. Only students of geography study the planet's relief and its origin. It reveals knowledge about the world's oceans, inland waters, various climates and natural zones on Earth. Geography only provides cartographic and topographic preparations for students. The geographical knowledge that students receive at school becomes a necessary skill in their future lives.

Keywords: *map, globe, geography, plan, student, thinking, cartography, topography, relief.*

Xəritə haqqında ən maraqlı kitablardan birinin müəllifi hollandiyalı Q. Zondervan yazır: “Bütün coğrafiya vasitələri içərisində, şübhəsiz xəritə birinci yer tutur. Əgər şagird xəritə oxumağı öyrənmişsə, onun üçün xəritə sözdən də aydın olur. Yaxşı xəritələr yaxşı coğrafiya dərslər kitablarından daha əhəmiyyətlidir.”

Coğrafi xəritələrin əsas və ən qiymətli xassəsi onun əyaniliyindən ibarətdir, bunun sa-

yəsində xəritədə toplanmış məlumat gözümüzlə qavranılır.

Şagird coğrafi bilikləri xəritə vasitəsi ilə almağı öyrənməlidir. Lakin tək xəritəni bilmək hələ məqsəd deyildir. Xəritəni ayrılıqda deyil, coğrafiyanı xəritənin köməyi ilə öyrənməlidir. Məşhur ingilis metodisti Cems Ferqriş haqlı olaraq belə bir fikir söyləmişdir ki, “xəritədən istifadə etmək” coğrafiya tədrisində ən böyük

nöqşanlardan biridir. Şagird coğrafiyanı təkcə xəritə vasitəsilə öyrənsə, dağları çox kiçik və sadə formada, çayları dərəsiz, dənizləri mütləq göy rəngdə, şimalı yuxarıda, cənubu aşağıda, yer üzündəki obyektləri sadəcə yan-yanı düzülmüş halda təsəvvür edir. Şagird bunların bir-birinə qarşılıqlı təsirini coğrafiya dərslərində öyrənir.

Xəritəni bilmək – xəritə üzərindəki nişan və işarələrin yerini və adlarını əzbərləməkdən ibarət deyildir. Xəritəni oxuya bilmək, qəbul olunmuş şərti işarələrdən istifadə edərək məhəlli kağız üzərində canlandırma bilmək bacarığını əldə etmək deməkdir.

Şagirdləri xəritə ilə tanış etmək, plan ilə əsl xəritə arasındakı fərqləri izah etməklə başlanılmalıdır. Kağız üzərində çəkilmiş obyektin yer üzərindəki cismə tamamilə müvafiq olan cizgisi plan adlanır. Planda Yer səthinin qabarıqlığı nəzərə alınmır. Ona görə də planda kiçik sahələr göstərilir. Müəllimin köməkliliyi ilə şagirdlərə onlara tanış olan ərazilərin, məsələn, sinfin, məktəb həyətinin planını çəkmək daha asan olur. Burada əsas məqsəd şagirdlərə kiçik miqyaslı xəritələr ilə planın fərqi anlatmaqdan ibarətdir.

Yer səthinin qabarıqlığı xəritələrdə meridian və paralellərin kəsişməsindən ibarət olan dərəcə toru vasitəsilə göstərilir. Dərəcə toru hər hansı bir xəritə üçün əsas şərtidir. Şagird hər hansı xəritəni düz xətt kimi deyil, qabarıq səth kimi təsəvvür etməlidir. Coğrafiya müəllimi yeri gəldikcə bunu şagirdlərə xatırlatmalıdır. Məsələn, dərş prosesində yarımkürələr xəritəsindən istifadə edərkən, bu yarımkürələri böyük bir qlobusun iki yarısı kimi təsəvvür etmələrini şagirdə aşılamalıdır.

Şagird öyrəndiyi hər hansı bir materik haqqında xəritəyə baxmaqla, onun coğrafi mövqeyi və təbiəti haqqında müəyyən mülahizələr söyləməyi bacarmalıdır. Məsələn, Avstraliya materikini öyrənərkən, şagird xəritəyə baxmaqla, onun haqqında aşağıdakı fikirləri söyləməyi bacarmalıdır: Avstraliya Yer kürəsinin 6 materikindən ən kiçiyi, ən quraq və ən az məskunlaşmış ərazisidir. Materik bütünlükdə Cənub yarımkürəsində, isti və subtropik qurşaqla yerləşir. Avstraliyanın sahil xətti az parçalanmışdır. Materikin sahillərində ekvator dənizləri üçün səciyyəvi olan mərcan rifləri bol olduğundan, onun sahillərinə yanaşmaq çətinlik təşkil edir.

Dünyada ən uzun Böyük Sədd rifi materikin şimal-şərq sahilləri boyunca uzanır. Böyük Avstraliya və Karpentariya körfəzləri də bu materikdə yerləşir. Tasmaniya adasını materikdən Bass boğazı ayırır. Avstraliya relyefinə görə ən sadə materikdir. Çünki burada düzənliklər üstünlük təşkil edir və s.

Xəritənin məzmununu təhlil etmək və oxumaq üçün şagirdlərə maraqlı olan ən sadə metod “xəritə üzərində səyahət” metodudur. Gəmi, dəmir yolu, avtomobil və təyyarə ilə, habelə piyada və ya dəvə karvanı ilə edilən bu xəyali səyahətlər dərş canlandırır. Əlbəttə bütün coğrafiya dərslərini səyahət yolu ilə aparmaq olmaz. Ümumiləşdirici dərslərdə, və ya müəyyən bir materik haqqında öyrənilən bilikləri möhkəmləndirmək üçün, bu materikin təbiətinə yeni bir nöqteyi-nəzərlə yanaşmağı şagirdlərə anlatmaq üçün bu metod əlverişlidir. Məsələn, Avropa materikinə coğrafiyasını öyrəndikdən sonra, şagirdlərə xəritə üzərində Avropanın sahil boyunca Murmanskdan Odessaya “səyahət etməyi” təklif etmək olar. “Səyahət” boyu hansı dəniz və boğazlardan, ada və yarımadalardan keçmək lazım gəldiyini, ilin hansı vaxtında yola düşməyin yaxşı olduğunu, yolda nə kimi çətinliklərlə hesablaşmaq lazım gəldiyini, hansı xalqlara rast gələcəklərini, nə kimi bitki landşaftları ilə tanış olmağın mümkün olacağını şagirdlər qeyd etməlidirlər. Belə dərsləri qruplarda işləmək daha səmərəli olar. Bu zaman məsələn, birinci qrupa gəmi ilə, ikinci qrupa quru yolla üçüncü qrupa şimaldan cənuba və s. doğru səyahət etməyi tapşırmaq mümkündür.

Qlobus coğrafiyanın tədrisində ən lazımlı vəsaitlərdən biridir. Təəssüf ki, məktəblərimizdə qlobusdan tam mənasında istifadə edilmir. Bu vəsait ibtidai siniflərdən başlayıb, məktəbi bitirənə kimi şagirdlərə müəyyən coğrafi məlumatlar verir. Qlobus elə xüsusiyyətlərə malikdir ki, bunlar coğrafiya xəritəsində yoxdur. Çünki xəritələr bütün Yer planetinin kürə şəklində olan səthini üfüqi səth üzərində göstərir.

Qlobusun miqyası bütün nöqtələrdə və istiqamətlərdə bir böyüklükdə, yəni sabit olur. Qlobus üzərindəki hər hansı bir xəttin qövs şəkilli kəsiyini ölçüb, alınan ədədi, qlobusun miqyasının məxrəcinə vursaq, həmin xəttin Yer üzərindəki həqiqi uzunluğunu alırıq. Qlobusun istənilən yerində belə ölçü aparmaq olar. Bərabər

miqyashlılıq adlanan bu xüsusiyyətə heç bir xəritə malik deyil. Qlobus üzərində təsvir edilmiş ərazilərin sahil xətləri, bu sahələrin Yer səthi üzərindəki sahil xətlərinə tamamilə uyğundur.

İlin müxtəlif fəsilələrində Yer kürəsinin Günəşə nisbətən vəziyyətini şagirdlərə əyani sürətdə yalnız qlobus vasitəsilə göstərmək mümkündür. Fəsillərin necə əmələ gəlməsini göstərmək üçün dörd qlobus lazımdır. Onları işıq (Günəş) ətrafında ilin fəsillərinə müvafiq olaraq dörd vəziyyətdə qoymaqla dərsi əyani surətdə keçmək olur. Burada diqqət yetirmək lazımdır ki, işığın mənbəyi və qlobusların mərkəzi bir müstəvi üzərində olsun. Əks halda günəş şüalarının meyli düz düşməz, qlobusun işıq düşən tərəfini işıq düşməyən tərəfindən yaxşı ayırmaq olmaz. Dörd qlobus olmadıqda, qlobusu sanki orbita üzrə hərəkət etdirən kimi, işıq mənbəyi ətrafında qlobus oxunun meylini həmişə şimal istiqamətində saxlamaqla gəzdirmək və dörd əsas nöqtədə (fəsillərdə) dayanıb şüaların öz meylini dəyişmələrini və gün uzunluğunu izah etmək lazımdır.

Qlobus Yerin öz oxu ətrafında fırlanmasını izah etmək üçün də vacibdir. Bunun üçün oxu mail olan qlobus daha yaxşıdır. Yerin öz oxu ətrafında fırlanmasını göstərəkən şagirdlərin nəzər diqqətlərinə çatdırmaq lazımdır ki, hər hansı nöqtə ekvator dan uzaqlaşdıqca yavaş hərəkət edir, çünki Yer həmin vaxt ərzində daha qısa məsafə qət edir.

Yerin hərəkətini telluri adlanan daha mürəkkəb cihazdan istifadə etməklə də tədris etmək olar. Telluri – Yerin öz oxu, eyni zamanda da Günəş ətrafında hərəkət etməsini əyani sürətdə göstərən xüsusi bir cihazdır. Ayın Yer ətrafında fırlanması da bu cihazla göstərilir.

Materik və okeanların fiziki coğrafiya kursunu keçdikdə də qlobusdan tez-tez istifadə etmək lazım gəlir. Okeanların və qitələrin həqiqi şəklini və böyüklüyünü yalnız qlobusda göstərmək mümkün olur. Qlobusda su və materik yarımkürələri bir-birindən asan ayrılır. Buna görə də qitə və okeanların mövqeyi və sahələri haqqındakı ilk təəssüratı şagirdlər qlobusdan alsalar daha məqsədə uyğun olar.

Qlobus dərəcə torunu, en və uzunluq dərəcələrini izah etmək üçün də əvəz olunmaz bir vəsaitdir.

Coğrafiya fənnin tədrisində şagirdlərin kontur xəritəni işləmələri də əhəmiyyət kəsb edir. Kontur xəritələr məktəbdə coğrafiyanın tədrisində geniş tətbiq olunmalıdır. Şagirdlər kontur xəritələrə öyrənilən obyektlərin təsvirini çəkir ki, bu da xəritənin və öyrənilən tədris materialının yadda saxlanılmasına səbəb olur. Artıq şagird III sinifdə “Həyat bilgisi” dərslərində öyrənir ki, fiziki xəritələrdə sular göy, buzlaq ərazilər ağ, dağlıq ərazilər qəhvəyi, yüksəkliklər sarı, düzənliklər yaşıl rənglərlə göstərilir. Bir dövlətin ərazisini digər dövlətdən fərqləndirmək üçün qırmızı xətlərdən istifadə olunur. Deməli şagird kontur xəritəni işləyərkən rənglərin düzgünlüyünə fikir verməlidir. Müəllim bacarıqla rəhbərlik edə bilsə, kontur xəritə ilə işləmək şagirdin sevimli məşğələsinə çevrilə bilər. İlk növbədə elə etmək lazımdır ki, şagird kontur xəritədə sinifdə, müstəqil işləsin. Müstəqil işlər pedaqoji nöqtəyi-nəzərdən ona görə çox qiymətlidir ki, şagirdlər müstəqil fəal işə alışıra, bir sıra əməli vərdiş və bacarıq əldə edir. Müstəqil işlər şagirdlərin bu və ya digər məsələni nə dərəcə də mənimsədiklərini üzə çıxarmağa kömək edir.

Problemin aktuallığı. Xəritəni oxumağı bacarmaq, yəni xəritənin köməyi ilə coğrafi prosesləri və hadisələri öyrənib dərk edə bilmək çox da asan iş deyildir. Bu bacarıq əvvəlcədən minimum coğrafi biliyə malik olmağı tələb edir və müntəzəm surətdə çalışmaq nəticəsində, tədricən əldə edilir.

Problemin elmi yeniliyi. Xəritə mühüm dərəcədə şagirdin ölkə haqqındakı biliklərinin bilavasitə mənbəyini təşkil edir. Xəritə şagirdin oxuduğu və eşitdiyi hadisələri Yer səthinin müəyyən nöqtələri ilə tək-cə əlaqələndirmir, o şagirdi maraqlandıran ərazi haqqında yeni məlumatlar da verir. Xəritə yalnız müəyyən faktları göstərməklə qalmır, bir çox şeyləri izah edir, hətta “nə?”, “harada?” və “nə üçün?” suallarına da cavab verir. Eyni ərazinin geoloji, torpaq, iqlim, əhali xəritələrini bir-biri ilə müqayisə etməklə hadisələr arasındakı səbəbli əlaqələri izah etmək olar.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Xəritə geniş surətdə istifadə edilən bir vəsaitdir. Xəritə inzibati işçilər, statistiklər, iqtisadiyyatçılar, hətta tibb işçiləri və başqa sənət sahibləri üçün də zəruridir. Bu günün hər hansı bir sənət sahibi, dünyanın şagirdidir. Şagirdlərə xəritədən istifadə etmək bacarığını aşımaq məktəbin vəzifəsidir və əlbəttə ki, bu işin ən əsas, ən məsul hissəsi coğrafiya fənn müəllimlərinin öhdəsinə düşür

Ədəbiyyat:

- 1 Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu.
2. Veysova Z.. Fəal/İnteraktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Fondunun dəstəyi ilə. Bakı, 2007
3. Orta məktəbdə coğrafiya təliminin metodikası. Bakı: Maarif, 1978.
4. Ümumtəhsil səviyyəsində yeni dövlət proqramları (kurikulumları). Bakı, 2013.
5. Əlizadə. Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Pedaqogika, 2004
6. İntegrativ kurikulum: Mahiyyəti və nümunələr. Müəllimlər üçün vəsait (müəllif qrupu) Bakı, 2005 (İREX təşkilatının xətti ilə)

E-mail: aytekin69@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok* **A. Bəkirova**
ped.ü.fəls.dok **Ə. Gərayev**

Redaksiyaya daxil olub: 17.09.2019.

TƏHSİLİN İDARƏOLUNMASI

UOT 371.

Şəfiqə Veys qızı Zülfüqarova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
baş müəllimi

ALİ PEDAQOJİ KADR HAZIRLIĞINDA KEYFİYYƏTİN İDARƏ OLUNMASINA YANAŞMALARDA FƏRQLİLİK

Шафига Вейс гызы Зульфугарова
доктор философии по педагогике,
старший преподаватель
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

РАЗНИЦА В ПОДХОДАХ К УПРАВЛЕНИЮ КАЧЕСТВОМ ПРИ ПОДГОТОВКЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ

Shafiga Weiss Zulfugarova
doctor of philosophy in pedagogy
senior lecturer of Azerbaijan State Pedagogical University

THE DIFFERENCE IN APPROACHES TO QUALITY MANAGEMENT IN THE PREPARATION OF TEACHING STAFF

Xülasə: Müəllif elmi məqalədə ali təhsil müəssisələrində keyfiyyətin idarə olunmasına yanaşmalarda fərqlilikləri göstərmişdir. O, bu fərqli yanaşmalarda olan fikir ayrılıqlarını və elmi faktları, münasibətləri, elmi fəaliyyəti, həyata keçirilən tədbirləri, qanun və islahatları göz önünə gətirərək araşdırmışdır.

Açar sözlər: keyfiyyət, sənəd, təhsil, mexanizmlər, kadrlar, fərqlilik

Резюме. Автор выделил различия в подходах к управлению качеством в высших учебных заведениях. Он исследовал различия во мнениях в этих различных подходах и выявил научные факты, отношения, научную деятельность, осуществленные меры, законы и реформы.

Ключевые слова: качество, документ, образование, механизмы, кадровое обеспечение, разница

Summary. The author has highlighted differences in approaches to quality management in higher education institutions. He explored differences of opinion in these different approaches and brought to light the scientific facts, attitudes, scientific activities, implemented measures, laws and reforms

Key words: quality, document, education, mechanisms, staffing, difference

1980-cı ilə qədər Avropa universitetlərində keyfiyyətlə əlaqədar problem elan olunsa da, bu keyfiyyətin təmin olunması üçün ali məktəblər, eləcə də hökumətlər səviyyəsində xüsusi mexanizmlər, həmçinin vasitələr işlənib hazırlanırdı. Keyfiyyət idarəetmə sisteminin qiymətləndirmə ilə əlaqədar olmayan və universitetlərin xüsusi məsuliyyət predmeti olmayan hissələri qeyri-formal özünütənzimləmə mexanizminin

bir hissəsi kimi müəyyən olunur. Əksər Avropa dövlətləri keyfiyyətli idarəetmənin formal sistemlərini, o cümlədən mexanizmlərini, onlarla bağlı olan akreditasiya və xarici hesabat proseslərini yaratmışlar.

T. Abdullayeva yazır: "Son illərdə bütün dünyada universitetlərin müxtəlif tip proqramlarda birgə iştirak etmələri müşahidə olunur. Təhsil mədəniyyətinin inkişafı və təhsil proq-

ramlarının keyfiyyətinin rəqabət qabiliyyətliyi-nin artırılması üçün yeni imkanların yaradılma-sı, tələbələrin, eləcə də müəllimlərin akademik mobilliyinin meydana gəlməsi beynəlxalq proq-ramlarının daxili elementinə çevrilir. Hazırda bütün dünyada geniş yayılmış bərabər proqram-ları, ikili və birgə diplomlar proqramı kimi for-maları qeyd etmək olar.”

Bir sıra ölkələr, ilk olaraq Şərqi Avropa dövlətləri birgə proqramlarda iştiraka maraq göstərmişdir. Bununla da Avropa təhsil sistemi Bolonya prosesinin sürətlənməsini əldə etmiş-dir. Müştərək diplomlar sahəsində əməkdaşlıq təhsil sisteminin keyfiyyətinin artırılmasına, ümumavropa ali təhsil məkanında dərəcələrin və ixtisasların tanınmasına, mobilliyin, məzunlar üçün beynəlxalq əmək arenasında əlverişli şərait yaradılmasının və ümumi ali təhsil məkanlarının cəlbediciliyinin inkişafına rəvac verir. Birgə diplomlar adətən tədris kursundan sonra verilir. Birgə proqramlar universitetlərin özlərinin bir təşəbbüsü ilə meydana çıxır, bu səbəbdən də çox vaxt onunla bağlı nazirlik səviyyəsində dolğun məlumat olmur. Bu proqramlar Avropa dövlətlərində son dərəcədə qeyri-bərabər paylanır.

Müştərək və yaxud da ikili diplomların yayılması üçün mühüm məsələ isə onların maliyyələşdirilmə bazasını genişləndirməkdir. Mövcud proqramlar adi proqramlarla müqayisədə böyük xərc tələb edir. Xərclərin şəbəkə iştirakçısının öz tərəfindən və yaxud tələbələr tərəfindən kompensasiya edilmə praktikası yayılmışdır. Birinci üsul universitetlərin bu proqramlara marağını azalda bilər. İkinci üsul isə tələbələr arasında qeyri-bərabərliyə səbəb olar və bu proqramlar hamıya yararlı olmaz. Ümumavropa zonasının intellektual, mədəni, sosial, eləcə də texniki bazasını yaratmaqla gücləndirmək yolunda “Bolonya prosesi”nin əhəmiyyəti böyükdür. Prosesin mahiyyəti yaxın illərdə Avropa təhsil zonası adlanan və təməl prinsiplərinin eyniliyinə əsaslanmış ümumavropa ali təhsil sistemi formalaşdırmaqdır. 1998-ci ilin 25 may tarixində Avropanın 4 dövlətin – Böyük Britaniya, Almaniya, İtaliya, eləcə də Fransa-nın təhsil nazirləri tərəfindən imzalanmış Sorbona Bəyannaməsi Avropa mədəni dəyərlərinin inkişafında universitetlərin rolunu xüsusi vurğuladı. Bolonya Bəyannaməsi rəsmi şəkildə 1999-cu il iyun ayının 30-da İtaliyanın Bolonya şəhərində Avro-

pa dövlətlərinin təhsil nazirləri tərəfindən təsdiqləndi. Avropa Şurasına daxil edilən ölkələrin əksəriyyəti Bolonya Bəyannaməsinə qoşuldu. 17-18 may 2004-cü il tarixində Avropa Şurasının Baş direktorluğunun aparıcılığı ilə keçirilmiş Qafqaz dövlətləri təhsil nazirlərinin konfransında aparıcı bəyannamə qəbul olundu. Dekabr 2004-cü il tarixində “Bolonya prosesi”nə qoşulmaq məqsədilə Azərbaycan Təhsil Nazirliyinin hesabatı hazırlanıb Avropa Komissiyasına təqdim edildi. 2005-ci il 19 may tarixində Norveçin Berqen şəhərində keçirilmiş konfransda Azərbaycanın sabiq təhsil naziri cənab Misir Mərdanov Azərbaycan ölkəsi adından deklarasiyanı imzaladıqdan sonra Respublikamızda Bolonya prosesinin rəsmi tarixi başlanmışdır. Bolonya Bəyannaməsinin ən əsas müddəaları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. İki pilləli ali təhsil sisteminin tətbiq edilməsi.
2. Ali təhsilin qeyri-universitet statusunun gücləndirilməsi.
3. Təhsil müddətinin azaldılması.
4. Doktorluq proqramının təşkili və strukturundakı dəyişikliklər.
5. Təhsilin keyfiyyətinə nəzarətin təmin olunması.
6. Kredit sisteminin tətbiqi.
7. Mobilliyin (sərbəst hərəkətin) genişləndirilməsi.
8. Dərəcələrin tanınması.
9. Məzunların işlə təmin olunması.
10. Avropa təhsil sisteminə cəlb edilmənin təminatı.
11. Təhsilin sosialyönlü olmasının təmin edilməsi.

Ölkəmizdə təhsilin inkişafına və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə kömək göstərən, təhsil sahəsindəki vacib problemlərin həlli üçün təkliflər verən Azərbaycan Təhsil Şurası vaxtaşırı olaraq aktual mövzularda tədbirlər, elmi-nəzəri və təcrübə konfranslar, görüşlər, müzakirələr keçirir. Belə konfranslardan biri də Şuranın Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə 2008-ci il yanvarın 30-da keçirdiyi “Bolonya prosesinin nəzəri və praktik-texnoloji məsələləri” mövzusunda elmi-praktik konfrans idi.

Ümumilikdə, Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini və suverenliyini bərpa etdiyi zaman bu günə kimi ölkəmizdə bir çox sahələ-

rin – siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni həyatın, həmçinin təhsilin inkişafına xidmət edən mühüm sərəncamlar verilmişdir. Onlardan biri də təhsilimizin Avropa təhsil məkanına inteqrasiyasını nəzərdə tutan “Azərbaycan Respublikasının ali təhsil ocaqlarının Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiya etməsi ilə əlaqədar bəzi tədbirlər sistemi haqqında” 2008-ci il 31 yanvar tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən imzalanmış sərəncamdır. Sərəncamda deyilir ki, “2001-ci ildən başlayaraq Azərbaycanın Avropa Şurasına üzv olması dövlətimizin Avropa məkanına inteqrasiyasını sürətləndirmişdir. Mövcud proseslərin tərkib hissəsi olaraq Azərbaycan Respublikası Avropa dövlətlərinin təhsil nazirləri tərəfindən qəbul edilən Boloniya deklarasiyasını imzalamaqla ölkənin ali təhsil müəssisələrinin Avropanın təhsil sisteminə inteqrasiya etməsi yolunda mühüm addım atmışdır.”

Bolonya deklarasiyası bu prosesdə iştirakçı olan ölkələrin ali təhsil sistemlərinin bir-birinə nüfuz etməsində mühüm vasitədir.

A. Abbasov, S. Əliyev, T. Paşayev belə hesab edirlər ki, “Avropa ölkələrinin təhsil sisteminin inteqrasiyası və Ümumavropa ali təhsil məkanının yaradılması göstərir ki, Avropa təhsil sisteminin digər ölkələrin təhsil sisteminə inteqrasiyasının əsas yolu Bolonya prosesidir. Ona görə bu prosesin müddəalarını ali təhsilə tətbiq etmədən təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi mümkün deyildir.”

Bununla yanaşı, Avropa Birliyi tələbələrin arzuları ilə bağlı istədikləri ölkədə ali təhsil almalarını və ya davam etdirmələrini asanlaşdırmaq məqsədilə Avropa Kredit Transfer Sistemini (AKTS) yaratdı.

AKTS öz mahiyyəti, məqsədi, idarəolunma strukturu, həyata keçirəcəyi tələblərin əhatə dairəsi və bir sıra digər xüsusiyyətləri ilə səciyyələnirdi. Bunlardan bəzilərinə açıqlamaq önəmli olardı. AKTS müxtəlif ölkələrin ali məktəblərində oxuyan tələbələrin mobilliyini asanlaşdırmaq və onların xarici ölkələrdə aldığı təhsilin öz ölkələrində tanınmasını reallaşdırmaq üçün və həmçinin, onların mübadilə proqramı ilə aldığı təhsilin nəticələrinin bütövlüklə bütün müvafiq təşkilatlarda tanınmasını təmin etmək üçün yaradılmışdır. Bu sistem akademik tanınma sistemi olmaqla, onun əsas məqsədi kredit və qiymətləndirmə sahəsində Avropa səviyyəsində standartlaşmaq, şəffaflığa, obyektivliyə nail olmaq və bununla da Avropanın təhsil sistemini gücləndirməkdir. Bu məqsədlə AKTS Avropa ölkələrində ali təhsil alan tələbələrin bir ali məktəbdən digərinə köçürülməsi işinin asanlaşdırılması üçün həyata keçirdiyi əməliyyatlarda “Ortaq dil” ifadəsindən istifadə edir.

Problemə aktuallığı. Ali pedaqoji kadr hazırlığında keyfiyyətin idarə olunması məsələlərinə yanaşmalarda fərqli yanaşmalar və mövqelər mövcuddur. Bu, fərqliliklərin səbəblərinin araşdırılması isə gələcək pedaqoji kadrların hazırlanması baxımından olduqca aktualdır.

Problemə elmi yeniliyi. Elmi məqalədə müstəqil diplomlar sahəsində əməkdaşlığın, ümumavropa ali təhsil məkanında dərəcələrin və ixtisasların tanınmasının, mobilliyin, məzunlar üçün beynəlxalq əmək arenasında əlverişli şəraitin yaradılmasının ali pedaqoji kadr hazırlığına təsiri açıqlanmışdır.

Problemə tətbiqi əhəmiyyəti. Elmi məqalədə istifadə olunan ideyalardan və nəzəri fikirlərdən ali məktəblərdə pedaqoji kadrların hazırlanmasında böyük əhəmiyyət kəsb edən metodiki vəsait, dərslik və tədris vəsaitlərinin hazırlanmasında böyük əhəmiyyəti vardır.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov Ə., Cavadov İ. Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası: perspektivlər və vəzifələr. Bakı: Təhsil Problemləri İnstitutunun Təhsil Texnologiyaları Mərkəzi, 2015.
2. Abbasov O. Təhsilin idarə olunması. Bakı: “MM-S” müəssisəsi, 2016.
3. Ağayev Ə., Hüseynli S., İbadova M., Qəribov Ş., Məmmədova İ. Təhsilin konseptual problemləri. Bakı, 2008.
4. Abdullayeva T. Bolonya bəyannaməsinin Azərbaycan təhsilinə təsiri // ARTPI-nin Elmi əsərləri, 2010, № 4
5. Abbasova A., Əliyev S., Paşayev T. Avropa kredit transfer sistemi və onun ali təhsilə tətbiqi // ARTPI-nin Elmi əsərləri, 2011, № 3
6. Cəbrayilov İ. Pedaqoji kadr hazırlığının bəzi məsələləri // ARTPI-nin Elmi əsərləri, 2014, № 2
7. Mahmudov M.C. Bolonya prosesi: problemlər, perspektivlər, reallıqlar. Bakı: Elm və Təhsil, 2010.

8. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. [http: //www.president.az/articles/ 9779](http://www.president.az/articles/9779)

9. Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında. [http : // www. meclis. gov. az/ ?/az/ stenoqram /287](http://www.meclis.gov.az/?az/stenoqram/287)

E-mail: kamala@328inbox.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok., dos., K.R. Quliyeva*
ped.ü.fəls.dok., dos. S. Orucova

Redaksiyaya daxil olub: 25.09.2019.

MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ

UOT 37.

Səadət Hüsü qızı Həsənova

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

ŞAH İSMAYIL XƏTAİ YARADICILIĞINDA İSLAM DƏYƏRLƏRİNİN ƏKSİ

Saadam Гусу гызы Гасанова

доктор философии по педагогике, доцент

ведущий научный сотрудник

Института Образования Азербайджанской Республики

РОЛЬ ИСЛАМСКИХ ТРАДИЦИЙ В ТВОРЧЕСТВЕ ШАХ ИСМАИЛ ХАТАИ

Saadat Husu Hasanova

doctor of philosophy in pedagogy

leading researcher of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

THE ROLE OF ISLAMIC TRADITIONS IN SHAH İSMAIL KHATAI' WORKS

Xülasə: Məqalədə Şah İsmayıl Xətəinin yaradıcılığında tərbiyədə islam dəyərlərindən istifadə məsələsi diqqət mərkəzindədir. Xalqımızın tarixi varlığının bir hissəsi kimi islam elə bir misilsiz xəzinədir ki, onsuz xalqın mədəniyyətini, tarixini tam dolğunluğu ilə təsəvvür etmək mümkün deyildir. İslam dəyərləri ilə tanış olmaq, haqqın, ədalətin yolunu tapmaq deməkdir, Allaha yaxınlaşmaq, mənəvi cəhətdən saflaşmaq, xeyirxah insan ola bilmək deməkdir. Məqalədə mənəvi tərbiyənin bir sıra tərkib hissələrinə dair nümunələr gətirilir. Ailə tərbiyəsində ananın və atanın rolu qeyd olunur. Şah İsmayıl görə vətənpərvərlik, ana dilinə qayğı və məhəbbətlə yanaşmaq təqdir olunmalıdır. Müəllif tərəfindən milli-mənəvi dəyərlərimiz müsbət cəhət kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: *islam, din, yaradıcılıq, şair, inkişaf, formalaşma*

Резюме: Статья посвящена вопросам воспитания. В центре внимания статьи использование в творчестве шаха Исмаила Хатаи исламских ценностей в воспитании. Являясь частью исторического существования нашего народа, ислам является таким сокровищем, без которого невозможно представить культуру и историю нашего народа. Знакомство с исламскими ценностями означает поиск пути к истине и справедливости, сближение с Богом, моральное очищение и возможность быть хорошим и порядочным человеком. В статье приводятся примеры нескольких аспектов духовного воспитания, подчеркивается роль матери и отца в семейном воспитании. По словам шаха Исмаила, следует ценить патриотизм, заботу и любовь к своему родному языку. Автор в статье также оценивает наши национально-нравственные ценности как позитивные.

Ключевые слова: *ислам, религия, творчество, поэт, развитие, формирование*

Summary: The focus of the article on the use of Islamic values in educating Shah Ismail Khatai is in the spotlight. As part of the history of our people, Islam is such a treasure that it is impossible to imagine the full culture and history of the people without it. which means The article provides examples of several aspects of spiritual upbringing. The role of mother and father in family education is highlighted. King Ismail should be appreciated by patriotism, the care and love of his native language. The author considers our national-moral values as a positive.

Key words: *islam, religion, creativity, poet, development, formation*

Səfəvilər dövlətinin banisi, böyük siyasi xadim, istedadlı sərkərdə, gözəl şair və vətənpərvər, Azərbaycan xalqının həqiqi oğlu Şah İsmayıl Xətai Şərq tarixində görkəmli sərkərdə və dövlət xadimi kimi tanınırdısa, Azərbaycan klassik poeziyası xəzinəsində Xətai təxəllüslü şair kimi də şərəfli yer tutur. Heç də təsadüfi deyil ki, Şah İsmayıl Xətai indiyədək yeddi böyük ələvi şairlərindən biri sayılır. Onun ana dilinə qayğı və məhəbbətlə yanaşmağın vacibliyi İsmayılın nəsihətində də əksini tapmışdır: "Mən həmişə doğma torpağın bir parçasını qızıldan, ana dilinin bir sözünü ləl-cəvahirdən üstün tutmuşam. Qısa ömrümdə sizin üçün nə bacardım elədim. Əldə qılınca qələbələr qazanaraq, parçalanmış Vətəni birləşdirməyə çalışdım. Şairə görə, insanın hərəkətləri onun iç dünyasını işıqlandıran güzgüdür.

XIV əsrdə Şah İsmayıl Xətai tərəfindən təsis edilmiş Səfəvilər dövlətinin yaranması və möhkəmlənməsində islam dini ideoloji baxımdan böyük əhəmiyyət daşımışdır. Xətai fanatikcəsinə deyil, şüurlu surətdə islam dinin mənisilməsinin tərəfdarıdır. O, islam dinini haqq dini adlandırmaqla, onun qaydalarındakı ədalət və elmi prinsipləri ön plana çəkmişdir. Yarandığı andan insanlara hörmətlə yanaşmağı vacib şərt hesab edən bu dinin cəhətlərini nəzərə alaraq mütəfəkkir yazır:

Əzəldən əvvəli biz haqqı bildik

Haqdan nida gəldi, haqqa haqq dedik.

Şah İsmayıl Xətai bir pedaqoq kimi, dinin tərbiyəvi, elmi cəhətlərini öz irsində əhatəli şəkildə əks etdirməklə, insan psixikasına müsbət yönümdə təsir göstərmişdir. O, din vasitəsilə insanda ədalət, mərdlik, idrak, özünə inam, böyüyə hörmət, qəlb paklığına nail olmaq kimi xüsusiyyətləri aşılayır. Xətai Əlinin təcrübəsini insanlıq aləmi, ilk növbədə isə özü üçün bir nümunə mənəyi hesab edir.

Xətai özünün təriqət şeyrlərində Məhəmməd peyğəmbərin, Həzrəti Əlinin şəxsiyyətlərinə hörmətlə yanaşmaqda iki cəhət:

Birinci dinin ülviliyini, ikinci onların böyük bir şəxsiyyət kimi müsbət cəhətlərini, insani hisslərini dərin zəkaya malik tənqidçini nəzərə çatdırır. O, peyğəmbərin simasında dinin üstünlüyünü insanın mənəvi paklanmaya doğru addımı ilə dəyərləndirir. Peyğəmbərimizin "əlm çöldə dostunuz, tənhalıqda munisiniz, köməksizlik-

də yoldaşınız, xoşbəxtliyə tərəf yol göstərəniniz, dostlar arasında silahınızdır" tövsiyəsini çox böyük qiymətləndirir. Başqa bir hədisdə Peyğəmbər alimləri yer üzünün çırağı, axirətin nuru bilir, biliyi bilməyənlər arasında yaymağı ən böyük sədəqə hesab edir, bilikli adamın üzünə baxmağı, onunla oturub-durmağı ibadətdən sayırdı. "Kimdən bilik öyrənirsənsə, ona hörmət edin, onunla mehriban olun. Kimə bilik öyrədirsənsə, onunla da mehriban olun".

Şah İsmayılın bütün fəaliyyəti kimi dini dözümlülüyü (xüsusən də, ölkənin daxilindəki olan xristianlara münasibətdə), eləcə də Avropanın xristian ölkələri ilə geniş diplomatik əlaqələr qurması onu sülhün, firavanlığın, ölkəsinin tərəqqisinin qeydinə qalan müdrik hökmdar və düşmənlər dövlətlərə qarşı mübarizədə etibarlı müttəfiqlər axtarıb tapan böyük diplomat kimi səciyyələndirir.

Səfəvilər dövlətinin daha bir səciyyəvi xüsusiyyəti dövlətçilik ənənələrinin, eləcə də tolerantlığın, çoxmədəniyyətli, çoxmillətli dövlət ənənələrinin varisliyidir. Xətai şair, filosof kimi keçmişin mədəni və mənəvi irsinə çox həssaslıqla yanaşırdı. Şiəlik təriqəti (Ərəb dilində "şia" tərəfdarlar, partiya mənasını verir.) Azərbaycan qızılbaşlarının doktrinası olaraq bu rolu öz üzərinə götürmüşdü.

Şah İsmayılın özünün İmam Rzaya bağlanmasını dəstəklənməsinə şübhə yoxdur. Bu təşəbbüs onun quracağı sistem ilə irəli sürəcəyi iddia üçün çox lazımdır.

Çaldıran döyüşünün nəticələrindən asılı olmayaraq, Şah İsmayılın dühası, onun Azərbaycan xalqı qarşısındakı xidmətləri danılmazdır. O, həm mərkəzləşdirilmiş qüdrətli Azərbaycan dövləti qurmuş, həm də milli poeziyamızın, bütövlükdə Azərbaycan mədəniyyətinin və dini dəyərlərin inkişafı üçün əlverişli şəraitin formalaşmasına imkan yaratmışdır. Onun dövrü haqlı olaraq orta əsrlərdə Ön Asiya tarixində ən mütərəqqi dövrlərdən biri sayılırdı.

Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan tarixində ilk dəfə azərbaycanlıların bütün səviyyələrdə üstün yer tutduğunu təsdiq edən dövlət yaratmışdı.

Azərbaycan hər zaman öz dini dözümlülüyü və tolerantlığı ilə seçilsə də, bu keyfiyyətlər rəsmi siyasət qismində hərtərəfli təzahürünü yalnız Şah İsmayılın hakimiyyətdə olduğu illərdə tapmışdı. Məhz vahid siyasi məkana mənsub-

luğun dərk edilməsinin insanlarda əmin-amanlıq və öz ölkəsinə inam hissi doğurması dövlətin təhlükəsizliyi və sabitliyi üçün son dərəcə vacib idi. Sosial təcrübənin inanılmaz mürəkkəb şəraitində iti zəkasını qoruyub saxlayan, ruhdan düşməyən Şah İsmayıl hər tərəfdə siyasi hərc-mərcliyin tüğyan etdiyi bir vaxtda dövlət məsələləri, xalqın mənəvi problemləri barədə düşünür və müstəqil dövlət qurmaq ideyasını həyata keçirməyə ciddi hazırlaşır.

Şah I İsmayılın dini islahat keçirməsi (şiəliyin dövlət məzhəbi elan edilməsi) də mövqeyin möhkəmləndirilməsi, siyasi və sinfi mübarizə əleyhdarlarının məğlub olması, mədəni-ideoloji sahədə dövlət nəzarətinin daha da genişləndirilməsi cəhdi idi. Beləliklə, dinin rolunun artması, siyasi mübarizənin kəskinliyinin nəticəsi kimi meydana gəlmişdi, lakin Səfəvi hökmdarlarının dini radikalizmi sabit təmayül deyildi. Dini ideologiya onların dünyagörüşündə dünyəvi ideologiya ilə qovuşurdu. Səfəvi şahlarının əksəriyyətinin ədəbiyyata və incəsənətə dərin maraq və qayğı göstərməsi bu həqiqəti sübut edir. Azərbaycan (türk) və fars dillərində şeirlər yazan, miniatür rəssamlığı və kalliqrafiya ilə (xəttatlıqla) məşğul olan hökmdarlar XVI-XVII əsrlərin Azərbaycan mədəniyyətinin səciyyəvi hadisəsi idi. C. Nehru Monqol hökmdarı Zahirəddin Məhəmməd Babur (1483-1530) haqqında yazıb: "Babur cazibədar şəxsiyyət, intibah dövrünün səciyyəvi hökmdarı, cəsur və bacarıqlı insan idi. O, incəsənəti və ədəbiyyatı, mənəviyyatı və dini sevir, həyatdan zövq almağı xoşlayırdı". C. Nehru bu dövrü belə qiymətləndirir: "Teymurilər sülaləsinin hökmdarı Babur XVI əsrin əvvəllərində Dehli taxtına çıxdı. Səfəvilər hakimiyyəti dövründə İran incəsənəti parlaq İntibah dövrünü yaşayırdı. Bu dövr fars incəsənətinin qızıl əsri kimi məşhurdur".

Müəllif Şah İsmayıl Xətəinin İmam Əli eşqinə 12 xüsusiyyətini göstərib.

1. Şah İsmayıl Səfəvi Xətai 14 yaşında hakimiyyətə gələn, 14 il ərzində 14 eli birləşdirərək, indiyədək ən böyük Azərbaycan dövlətini-Səfəvi dövlətini yaradan bir şəxsiyyətdir.

2. Şah İsmayıl Xətai ilk dəfə türk dilini rəsmi dövlət dili elan edən dövlət başçısıdır. Halbuki özlərini türklərin varisi hesab edən Osmanlıda dövlət dili fars dili idi. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan dilində fars sözləri istifadə

olunduğu kimi, fars dilində də türk sözləri öz yerini tapır.

3. Şah İsmayıl Xətai ilk dəfə türk dilində heca vəznində şeir yazan şairdir. Onun türk dilində yazdığı gözəl şeirlər meydana gəldikdə şəriyyata öz damğasını vurmuş fars dili ikinci plana keçdi. Məhz onun başladığı ənənə nəticəsində Məhəmməd Füzuli kimi dahi yetişdi

4. Şah İsmayıl Xətai ilk dəfə güləşi döşək üzərinə gətirən pəhləvan idi. Onun vaxtında zorxanalar, yəni güləş – məşq zalları açılmış Azərbaycana xas bu idman növü geniş yayılmışdır.

5. Şah İsmayıl-dahi strateq idi. Öz qoşunlarını 12 İmamın(ə) eşqinə 12 yerə bölərək, ay-para şəklində düzərdi. Bu düzülüş zəif mərkəzə və güclü cinahlara malik idi. Düşmən zəif mərkəzi əzməklə məşğul olduğu zaman, güclü cinahlar düşmənin qoşununu mühasirəyə alıb darmadağın edirdi. Sonralar bu strategiyanı Həzi Aslanov öz tankları ilə həyata keçirdikdə ruslar ona "Aslanovskaya podkova", yəni "Aslanov nalı" adını verdilər.

6. Şah İsmayıl Xətai fəth idi. Tarixi Azərbaycan torpaqlarını: Şimali Ağqoyunlu və Şirvanşahlar dövlətini (Albaniya, Cənubi Ağqoyunlu dövlətini (Atropatena) və Qaraqoyunlu dövlətini (Anadolu) birləşdirərək, Vahid Azərbaycan Səfəvilər dövlətini yaratmışdır. Şah İsmayıl döyüşdə hücum taktikasına üstünlük versə də, heç vaxt qonşu dövlətlərin ərazisini qəsb etməyib. Onun hər bir yürüşü ya kiminsə onun dövlətinə meydan oxuması, ya da bir məzlumun imdadı nəticəsində olub. Bu da fəthlərə xasdır.

7. Şah İsmayıl Xətai zamanəsinin dindar lideri idi. O, Bağdada daxil olarkən Bağdad əhli onu məhz belə tanıyaraq şəhərin qapılarını könüllü surətdə onun üzünə açıb, onu alqışla qarşıladı. Yalnız onun qurduğu hökumət dövründə əsrlər boyu inanclarına görə təqib olunan Əhli-Beyt(ə) ardıcılları rahat nəfəs ala bildilər. O, ilk dəfə Əhli-Beht(ə) məktəbini dövlət dini kimi elan etdi. Şah İsmayılın əmri ilə dövrün fiqh aliminin risaləsi şəriət qanunu kimi təsdiq olundu. Onun dövründə bir çox Əhli-Beyt (ə) alimi yetişərək, ölkədən kənarda da islamı yaymağa başladılar. Məhz bunun nəticəsidir ki, indi Anadoluda, Gürcüstanda, Orta Asiyada, Kəşmirdə, Pakistanda, Hindistanda və digər ölkələrdə Əhli-Beyt(ə) ardıcılları yaşayırlar. Bu bölgələrə islamı azərbaycanlı alimlər yayıblar.

8. Şah İsmayıl Səfəvi Xətai ağılasığmaz cəsarətə malik bir bahadır idi ki, başqa dövlət başçıları çadırlarından döyüşü izləyərkən, hələ 14 yaşı tamam olmamış İsmayıl qoşunun önündə hücumu keçirdi. Şirvana yürüş zamanı Kür çayı daşır, qoşunun yolunu sel alır. Qoşunda tərəddüd yayıldığını görən Şah İsmayıl atı ilə birgə çaya atılır. Onun dalınca digər sərkərdələr və qoşun da çayı yararaq qarşı sahilə keçirlər.

9. Çaldıran döyüşündən öncə Xətai, Sultan Səlimə meydan oxuyaraq onu döyüşə dəvət etdi, lakin Sultan Səlim qorxaraq özünün əvəzinə Osmanlıda yenilməz sayılan Malqoçoqlunu göndərdi. Şah İsmayılın ətrafı: "Şaha bir sərkərdə ilə vuruşmaq yaraşmaz" dedi. O, isə cavab verdi: "İstəmirəm sonra qorxub döyüşə çıxmadı desinlər". Şah İsmayıl Malqoçoqluna elə bir zərbə endirdi ki, hər iki tərəf heyrətdən alqış dedi. Onun qılıncı Malqoçoqlunun dəbilqəsini, zirehini və qalxanı yararaq, Malqoçoqlunu başından iki yerə bölmüşdü. Elə həmin döyüşdə o, qılınc-la topun lüləsini kəsmişdi.

10. Şah İsmayıl Səfəvi Xətai ədalətli hakim idi. Məlumdur ki, Şah İsmayıl Osmanlı dövləti ilə vuruşmaq istəmirdi, lakin Şərqiində güclü qonşu istəməyən Sultan Səlim, 2002 minlik qoşunla Azərbaycana yürüş etməyə qərarlı idi. Buna görə də, Şah İsmayıl qərara gəlir ki, Osmanlı qoşununun qarşısına çıxacaq, bütün torpaqları yandırır, yararsız hala salsın. Məqsəd-düşmən qoşununun ac, susuz qalib əldən salaraq geri qaytarmaq idi. Bunun üçün Şah İsmayıl torpaq sahiblərinin ziyanları müqabilində onları neçə illik vergidən azad etdi.

11. Şah İsmayıl Xətai döyüşlərdə yenilməyən sərkərdə idi. "Ya Əli!" sədası ilə özünün kəndən neçə dəfə çox qoşuna hücum edib qalib gəlirdi. Buna misal kimi Şah İsmayılın 7 minlik qoşunla Ağqoyunlu Əlvəndin 30 minlik qoşunla hücum edib qalib gəlməsini, 12 minlik qoşunla Ağqoyunlu Muradın 70 minlik qoşununa hücum edib qalib gəlməsini və digərləri göstərmək olar.

12. Şah İsmayıl Səfəvi Xətai yenilikçi dövlət başçısı idi. Onun dövründə bir neçə yeni islahat həyata keçirmişdi. Bir məsələyə toxunaraq bildirək ki, bizim sahib olduğumuz üçrəngli bayrağa görə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə borcluyuq. Bu sadəcə bir bayraq deyil. Bu, Azərbaycanın inkişafının düsturudur. Yalnız bayrağımızda olan bu üç çaları inkişaf etdirmək-

lə Azərbaycan hərtərəfli inkişaf edib qüdrətlənə bilər. Diqqət etsək görürük ki, bayrağımızın özlünü Şah İsmayıl Xətai qoyub. Məhz o tarixdə ilk dəfə Azərbaycan dövlətini bu istiqamətlərdə inkişaf etdirib: ana dilimizi rəsmiləşdirərək-türkçülüğü; yenilik edərək - müasirliyi; şəriətin əsasında qanunlar yaradaraq-dindarlığı-islamı.

Xətai bütün bu xüsusiyyətlərə görə Həzrət Məhəmmədə (ə) borcludur. O, İmam Əli(ə) aşiqi idi. Onun üçün ideal nümunə İmam Əli(ə) idi. Xətainin bütün cəsarətinin, mərdliyinin, uğurlarının səbəbi bu eşqdə idi-Əli (ə) eşqində.

Azərbaycanda Xətai haqqında ilk geniş monoqrafik əsərin müəllifi Əzizağa Məmmədovdur. Həmin əsərdə Şah İsmayıl Xətai Nəsimi ilə Füzuli arasındakı dövrdə yaranmış yeni Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsi kimi təqdim edilib. Şah İsmayıl Xətainin avtoqraf əlyazmaları elm aləminə məlum deyil. 1535-ci ildə məşhur kalligraf (xəttat) Şah Mahmud Nişapuri Xətai "Divan"ının üzünü köçürüb. "Divani-Xətai"-nin bu, ən mükəmməl əlyazma nüsxəsində şairin 14 qəsidəsi, 245 qəzəli və 10 rübaisi toplanıb. Xətai "Divan"ının onlarla əlyazma nüsxələri də mövcuddur. Məhəmmədli Tərbiyə Şah İsmayıl Xətai haqqında belə məlumat verib: "XVI əsr, Xətai, bəzən də İsmayıl təxəllüsü ilə fars və türk dillərində şeir yazırdı. Onun divanı, Dəhnamə" ("On məktub"), "Behcətül-əhrar" ("Azad adamların sevinci"), "Nəsihətnamə", "Mənaqibül-Əhrar" ("Sirlərin niqablanması") adlı əsərləri var".

Azərbaycanda Səfəvilər dövlətinin yaranmasının, ilkin mərhələsi Şah İsmayıl Xətainin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Dövrünün ictimai-siyasi ziddiyyətləri onun şəxsiyyət, siyasi xadim kimi çox erkən yetişməsinə səbəb olmuşdu. "O, 10-11 yaşlarına qədər İncili, Tövrəti və Quranı öyrənib, ərəb və fars dillərini mənimsəyib, müxtəlif təhlükələrə məruz qalıb".

Şah İsmayıl Xətainin poetik yaradıcılığında Səfəvi dövlətini möhkəmləndirməyə xidmət edən, bu dövlətin əsaslandığı dini görüşlərin təbliğinə həsr etdiyi əsərlər mühüm yer tutur, lakin Xətainin yaradıcılığına sırf dini-siyasi təbliğat vasitəsi kimi qiymət vermək də olmaz. Onun yaradıcılığında dünyəvi motivlər başlıca yer tutur.

Ümumiyyətlə, Şah İsmayıl Xətai dəfələrlə şeirlərində Əhli beyt nümayəndələrini misal çəkir, özünü onların nökrəi hesab edirdi.

Bəs görəsən Xətainin dini əqidəsi ilə bağlı araşdırmalar niyə azlıq təşkil edir, yaxud bu haqda ədəbi nümunələr hazırlanmır?

Şah İsmayıl təkcə sərkərdə kimi qəhrəmanlığı ilə seçilməyib. Bu şəxsiyyət 3 milyon kvadrat kilometr əraziyə malik dövləti qılinc gücü ilə yox, kamil ideologiyaya bağlı olması ilə qurub. Şah İsmayıl dini şəxsiyyət kimi bir ideoloq olub. Onun dərin dövlət-230 illik dövlət qurması bunu sübut edir ki, Şah İsmayıl ideoloji bir məktəbə bağlı idi. Həmin məktəb təbii ki, İslam elçisi Məhəmməd peyğəmbərin (s) qoyduğu sünnədən su içirdi. Şah İsmayıl dəfəllərlə şeirlərində Əhli-beyt nümayəndələrini misal çəkir, özünü onların nökrü hesab edirdi. Müasir dərslərimizdə Şah İsmayıl ya türk dilini rəsmi dövlət dilinə çevirən xadim, ya da ki, güclü qılinc vuran sərkərdə kimi təşkil olunur. Halbuki Şah İsmayıl bir ideoloji məktəbdir. Şah İsmayıl məktəbində dərin dövlətçilik prinsipləri, dini sağlam və mükəmməl yaşatma siyasəti, tolerantlıq nümunələri mövcuddur.

Şah İsmayıl Xətai "Quran"la bərabər sevimli Peyğəmbərimizin sünnəsini, də islam dəyərlərinin əsas qaynağı, qiymətli mənbəyi hesab edirdi. O, hesab edirdi ki, Peyğəmbərin sünnəsi insan və onun mahiyyəti, istək və arzuları, əxlaqi ideyaları və davranış qaydaları ilə bağlı bitkin tərbiyə konsepsiyasıdır.

Peyğəmbərimizin ədəb, əxlaq, gözəllik, iftə, mənəvi paklıq, təmizlik, məhəbbət, vicdan, natiqlik məharəti, təvazökarlıq, qonaqpərvərlik, əməyi sevmək, islamı qorumaq, evlənmək, həyalı və namuslu olmaq və s. insani keyfiyyətlərlə bağlı fikirləri dediklərimizi təsdiq edir.

Şairin "Nəsihətnamə" əsəri həcmcə yığcam olub, lirik poemadır. Burada süjet xətti yoxdur. Əsəri dini-fəlsəfi mövzudur. Onu sufi-qızılbaş ideyalarının müxtəsər poetik abidəsi hesab olunur, çünki buradakı qayə və mətləblər, irəli sürülən fikirlər sufi-qızılbaş müridlərinə, qazılarına, beyətçilərinə tövsiyələri, məsləhətləri və nəsihətləridir. Əsər sanki gənclərə müraciət tərzində yazılmışdır.

Orta əsrlər islam mədəniyyəti və Azərbaycan dedikdə, Şah İsmayıl Xətai fəlsəfi-poetik dühasında din və islam mövzusunun yeri və rolundan söz açıldıqda, şair daim yada düşür... "Erkən ümumtürk kultur enerjisi ilk qlobal ifadəsini "Kitabi-dədə-Qorqud"da, orta əsrlərin və

orta Asiya Qafqaz çevrəsində orta renessansı öz ilk yekununu Nizamidə, türk-islam intibahı öz böyük zirvəsini Xətaidə tapmışdır. Xətai təkcə şair deyil, həm də böyük filosof idi.

Şərqdə və eləcə də Azərbaycanda heç bir böyük şair, sənətkar, mütəfəkkir sufilik fəlsəfəsi kimi ilahi dini-fəlsəfi təlimdən yan keçə bilməmişdir. Şah İsmayıl Xətainin fəlsəfi poeziyasında da sufilik təliminin təsiri duyulur. O, dahi şair Kərbəla hadisələrindən bəhs edən M. Füzulini "Hədiqətü-s-süadə"(Xoşbəxtlər bağı) adlı əsərini dönə-dönə yüksəklərə qaldırırdı. "Hədiqətü-s-süadə" əsəri "şahidlik abidəsi", "xoşbəxtlik abidəsi" kimi də tərcümə edilir, səciyyələndirilir. Şair qeyd edirdi ki, M. Füzuli əsərində Kərbala hadisələri islam və şəriət hədudlarını gözləməklə, dinin ruhuna uyğun təsvir etmişdir. Dini mərasim və ənənələr yaddaşımızı saflaşdırən, kamilləşdirən amil kimi vurğulanır. "Mətləül-Ətiqad"("Ətiqadın mənsəyi"), "Leyli və Məcnun", "Bəngü-badə", "Şikayətnamə" və s. Əsərləri ilə dahi şair M. Füzuli Xətaiyə görə, bütün zamanlar üçün əvəzəlməz irs qoyub getmişdir. "Bu əsərlərin müəllifi, humanist və mütərəqqi ideyalar carçısı idi. Azərbaycan fəlsəfi və ictimai fikir tarixinə, bütövlükdə elm və mədəniyyətinə nəzər salsaq görürük ki, heç kim islam məsələsi, dini dəyərlər, din tarixi, dinlə bağlı başqa məsələlərdə biganə qalmamışdır. O cümlədən Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, N. Tusi, Ş. Sührəvərdi və s. kimi dahi mütəfəkkirlərimiz din, ilahiyyət mövzusu ilə xüsusi məşğul olmuşlar.

Azərbaycanın dahi söz ustadı, mütəfəkkir, pedaqoji, dünyəvi elmlərə və dini biliklərə ətraflı bələd olan Xətai şəxsiyyətinin formalaşmasında əqli tərbiyəni və əxlaq tərbiyəsini vəhdətdə götürür və özünütərbiyəyə xüsusi əhəmiyyət verir.

Xətainin dinə olan məhəbbəti, dəyəri ölçülməz səmimi xarakter daşıyır. O, yalnız əqlən, kəmalən yetişib Allahı dərk etməyin mümkünlüyünü bildirir. Dinə aparan yolun ən ülvü xüsusiyyətlərlə əhatə olunduğunu bildirməklə, insanları bu ülviliyin gözəlliyini duymağa səsləyir.

Yuxarıda deyilənlərdən bir daha belə qənaətə gəlirik ki, Şah İsmayıl Xətainin yaradıcılığı həqiqətən təhsilləndirici, tərbiyələndirici və inkişafetdirici imkanlara malikdir.

Problemin aktuallığı. Şah İsmayıl Xətəinin yaradıcılığı tədqiqat obyekti kimi seçilməsi həmişə öz aktuallığını saxlayacaqdır.

Problemin yeniliyi. Şah İsmayıl Xətai yaradıcılığında tərbiyə məsələlərində dini dəyərlər diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemin praktik dəyəri. Məqalə tərbiyədə dini dəyərlərdən istifadə məsələlərini öyrənən pedaqoqlar, doktorant və dissertantlar, magistrantlar, bu məsələlərlə bağlı tədqiqat aparan şəxslər üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikas. Bakı: Mütərcim, 2013.
2. Əxlaqnamə. Mirzə Əhməd Mirzə Xudaverdi oğlu. Bakı: Azərnəşr, 1975.
3. İbrahimov A., Xəlilov H. Sağlam övlad, düzgün tərbiyə, təmiz nitq. Bakı: Misri, 2004.
4. Qaralov Z.İ. Tərbiyə. III cildə, Bakı: Pedaqogika, 2003.

E-mail: hasanovaseadet51@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok.*, **İ.B. Əmirəliyeva**,
ped.ü.fəls.dok. **L.A. Məmmədli**

Redaksiyaya daxil olub: 30.10.2019

MÜƏLLİMİN ÖZÜNÜTƏHSİLİ

UOT 37.

Mahmudağa Sarıbala oğlu Qasimov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Cəlilabad filialının müəllimi

CƏLİLƏBƏD ƏRAZİSİNDƏ İŞLƏNƏN BƏZİ DİALEKT SÖZLƏR

Махмудага Сарыбала оглы Гасимов

преподаватель Джалилабадского филиала Азербайджанского

Государственного Педагогического Университета

НЕКОТОРЫЕ ДИАЛЕКТНЫЕ СЛОВА, УПОТРЕБЛЯЕМЫЕ НА ТЕРРИТОРИИ ДЖАЛИЛАБАДА

Mahmudagha Sarybal Gasimov

Lecturer of Jalilabad branch of Azerbaijan State Pedagogical University

SOME DIALECTIC WORDS USED IN THE TERRITORY OF JALILABAD

Xülasə: Məqalədə Cəlilabad ərazisindəki dialekt sözlərdən danışılır. Bu ərazinin danışığ xüsusiyyətləri Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin Şərq qrupuna aid olduğu göstərilir. Sakinlərinin müxtəlif regionlardan gəldikləri bildirilir. Onların nitqlərində işlədilən bəzi sözlərin məna baxımından fərqli xüsusiyyətlərə malik olduğu açıqlanır. Bu mənada rayonun müxtəlif yaşayış yerlərində fərqli ləhcələrin olduğu, dilçilikdə maraqlı doğuran sözlərin işləndiyi diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: *dialekt, şivə, ləhcə, dilçilik, orfoqrafik, orfoepik, dialektologiya, çoxmənalılıq, sinonim, omonim, antonim, tədqiqat.*

Резюме: В статье говорится о диалектах в Джалилабаде. Разговорные особенности этой области показывают, что диалекты азербайджанского языка принадлежат к восточной группе. Отмечается, что жители приехали из разных регионов. Выявлено, что некоторые слова, используемые в их речах, имеют очень разные значения. В этом смысле интересно отметить, что в разных районах округа существуют разные диалекты и используются слова, представляющие интерес для лингвистов

Ключевые слова: *диалект, акцент, лингвистика, орфография, орфоэпия, диалектология, многозначность, синоним, омоним, антоним, исследование*

Summary: The article talks about dialects in Jalilabad. The conversational features of this area show that the dialects of the Azerbaijani language belong to the eastern group. It is noted that residents came from different regions. It was revealed that some words used in their speeches have very different meanings. In this sense, it is interesting to note that different dialects exist in different districts of the district and words that are of interest to linguists are used.

Key words: *dialect, accent, linguistics, spelling, orphoeptic, dialectology, polysemy, synonym, homonym, antonym, reseach*

Cəlilabad rayonu ərazisinin danışığ xüsusiyyətləri Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin Şərq qrupuna aiddir. Bu ərazidə yaşayan sakinlər kök etibarilə müxtəlif regionlardan gəldiklərinə görə onların nitqində işlədilən bəzi sözlər daşdığı məna funksiyasına və orfoepik cəhətlərinə görə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Bu da rayonun müxtəlif ərazisində fərqli ləhcələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu mənada rayonumuzun şivəsində işlənən bəzi sözlərin dilçilik baxımından maraqlı olduğunu və Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətinə düşmədiyini nəzərə alıb, onları toplayıb sistemli şəkildə verməyi məqsəduyğun bildik. Çünki bu material-

lar ədəbi dilimizin tarixini, onun dialektologiyasını öyrənmək baxımından çox zəruridir. Belə sözlərin tədricən arxaikləşib sıradan çıxmasına biganə qalmaq olmaz. Onları böyük səbr və təmkinlə öyrənilib Azərbaycan dilçiliyinin sərvətinə qovuşdurmaq lazımdır. Çünki xalqımızın müxtəlif regionlarda işlətdiyi söz və ifadələr elin, obanın söz xəzinəsi, tükənməz qiymətə malik olan tarixi söz abidəsidir. Bu abidəni qoruyub yaşatmaq hər bir Azərbaycan ziyalisinin müqəddəs borcudur. Belə etməsək, dilimizə və dilçiliyimizə rəngarənglik gətirən, onun çoxmənalılıq, sinonim, omonim və antonimlilik kimi çalarlarını zənginləşdirən qiymətli dil sərvətimiz itib-batar, gələcək nəsillər bu xəzinədən bixəbər olar. Bu məqsədlə tədqiq edib araşdırdığımız sözlərin dilçilik baxımından dəyərli olduğunu nəzərə alıb onları oxucu kütləsinə çatdırmağı məqsədmüvafiq saydıq.

alaquz//alağuz-araqarışdıran, hiyləgər
 alahidən//alaydan-təzədən, yenidən
 anqut//anqurt-yeməkdən doymaq bilməyən
 ağaran-süd məhsulları
 akqışmaq-tökülüşüb gəlmək
 aybə-bitki adı, ədviyyat xarakterli
 balaburt//balağurt-işi, yeməyi çeynə-tüpür etmək
 balınc-balış
 belənçi//belənçik-bu təhər, bu cür
 becə-hədəyə
 bəbək qalmaq-təəccüblənmək
 buruntu-heyvan bağlamağın bir növü
 butxa//butxana-budaha, tapılan müəyyən şeyi göstərmək
 bicnə-çox hiyləgər
 bicənək-vaxtından qabaq doğulmuş heyvan
 və insan balası, bicək
 bicar-əkin-biçin yeri
 biçqa//biçqana-az, azca, bir az
 busağa-qapı ağzı
 biləng-yaba
 cuanəzən-cavan zənən, qadın
 cəməxuda-evin iç divarında şey yığmaq üçün qoyulan yer
 cəmək-döşənəcək, xalça, kilim, palaz və s.
 cıbi-kiçik, balaca adam, yer, şey
 cıqırın çıxarmayan-səsini çıxartmayan
 cızından çıxmaq-həddini aşmaq
 curunbul//curumbul-başdan ayağa islanmaq

cüvəllağı-avara gəzən
 çalağac-otu biçmək üçün qorunan yer, qoruq
 çalama-xırda, çala-çuxurlu yer
 çappanaq- kəsilmiş heyvan ətinin bir hissəsi
 çimçəşmək-iyrənmək
 çidar-atın, mal-qaranın otlaq sahədə hörüklənməsi
 çobalamaq-qorxuya düşmək, vahimələnmək
 çolaqqa-çökək
 çomur-palçıqlı, lıqqalı su
 dabırığı- ardca danışan, qeybət edən
 dabırçı-başqasının əleyhinə danışan
 daraqqun//darakqun-arıq, uzun adam
 daranqut-çəlimsiz, arıq, uzun adam
 dəməy//kan- canavar, tülkü, çaqqalın və s.
 dağ-dərədə qazdıqları yuva
 dəmdəmi-ağılsız, hərdəmxəyal, heyvərə
 dilənkə-meşədə ağacların kəsildiyi və kömür basdırıldığı yer
 dızdır-ara qarışdıran
 dığar-əsəbləndirib hövsələdən çıxarmaq
 dığdığana-hər sözü bəhanə edib yersiz danışan
 dıdırçə-yanda gəzdirilən 5-6 yaşlı oğlan uşağı
 dirinkə-çalıb-oynamaq
 dolandoydaq-qarışıq, uzaq qohum
 domalanmaq-büzüşüb qalmaq
 dinşəmək-qulaq asmaq, sözə baxmaq, dərk etmək,
 dığal-dəcəl, iş pozan
 düyçə-top kimi yumurlanan xalça, kilim, palaz sapı, kələf
 dunuxmaq-fikirləşmək
 dırınqale-köhnə nəqliyyat vasitəsi
 emil-fağır, sözəbaxan
 eyimə-heyvanın süd verməyə hazırlanması
 eynəm açıldı-könlüm, qəlbim açıldı
 əmrəziyə çatmaq-böyümək
 ənhər-çox yekə
 əringəc/əringən-tənbəl
 əritdəmək//arıtamağ-təmizləmək
 əvdimək-təmizləmək, yığmaq
 əlyeri//əldamı-həyətdə yardımçı tikili
 əncin ev-taxta ev
 əkərəçi-əkin-biçinlə məşğul olan
 fel vermək-öyrətmək, qızıdırmaq
 fərməş-yorğan-döşəyin yığıldığı toxunma qab
 fıısı çıxmaq-pərt olmaq
 gava//gavar-bəlkə
 gəf vurmaq-boşboşuna danışmaq

genə- yenə
guruppadan-birdən yerə yıxılmaq
gurpəlləzi-bir başa yerə dəymək
giraхdım//giraхdım-çarəsiz, tutulub qalmaq,
çətinliyə düşmək
gilmə (saç)-buruq (saç)
hozi-pinti, ədəb-ərkansız
hillikçi//hüllükçü-yalançı, hay-küyçü
xatircəm ol-arxayın ol
xəf-gizli, xəbərsiz
xocər-paxıl, başqasının işinə qarışan
xoşgüləş-güləruz
xoşəllənmə-yumşalma, sözə yatma
xınta-köhnə geyim əşyası
xılxana-çox bataq olan yer
iğval-bəxt, tale
işpişgə//ipişkə-kibrit
iydəyən-qohum-əqrəba
kalo-qaya dibi çuxur yer
kaloluq//kaloluğ qaya dibinin qazılıb geniş-
ləndirilməsi
kona-diqqətsiz, laqeyd
kirkiz-xalça, kilim toxunanda ilmələri döyüb
bərkidən alət
kılı-xain adam
kərə-dəfə mənasında
kərmə-təzək
ker//keran-dağ döşündə bitən və məhsul ver-
məyən güney sahə
keçalat-çayın ensiz yerindən keçilib gedilən
yer
kəş-bir ucu çaya birləşmiş uzun və dərin dəre
kəleyim-iki dağ arasında olan keçid, aşırım
kəniş vurmaq-insan və ya heyvanın bir yerdə
gəzişməsi
kolat//komat-ağacı və kol-kosları qırılıb tə-
mizlənməmiş ərazi
küçə-kənd, oba, məhəllə adı
kümə-kiçik ev
kürüştikən-kiçik kolluqları olan yer
konto-kobud, yekəpər
konaz-kobud şəxs
köçə-qoyun-quzu salınan yer
kütün-beli bükük, qozbel
küləferə-beçə və ya ferəliyi bilinən cücə
küdravaz-dağıtma, yayma, uzaqlaşdırma
qaraçuxa-insanı xəta-baladan qoruyan ruh,
mələk
qazovuc-qaba yapışan xəmiri, yeməyi qaşı-
yan alət

qadaz-lovğa,zağar,özün dartan
qahmar//qəhmər-tərəfdar, müdafiə edən
qəcir-bərk, çoc xəsis adam
qəllac-əliaçıq
qəttəzə-təzə, yeni bir şey
qəlit-peçenye
qırnis//kırnis-xəsis adam
qılığa girmək-dili xoş sözlərlə işə salmaq
qoma-topa, bir yerə yığılmış, toplanmış şey
qomalaşmaq-birə yerə yığılmaq, toplaşmaq
qorapalan-aşsüzən
qoburnat-qubernator
quqqumuş//qukqumuş-çox arıq
quləngəliş-ikimərtəbəli evin günçixanındakı
eyvan hissə
qulp qoymaq-araya söz atmaq
lata-ağacları qırılıb açıqlığa dönmüş, xırda
kol-kosu olan ərazi
ləpək//ləpəy-dağ-dərə və meşə ətəyində çay
sahilində yerləşən otlaq sahə
löl-hin, toyuq-cücə, qaz, ördək və quş saxla-
nılan yer
lütüş-kasıb
lülük-qəhvədən,çaynik və samovarin su sü-
zən hissəsi
lüləpütə-boydan balaca, çəlimsiz adam
lum-lum/lüm-lüm-yemək tərz
lümürtə-xırda cücə
lıpı-ağızda dişləri çox düşmüş adam
lımırt//lımırd-palçıq
lığəcər-sulu, bataqlıq yer
ləvərə-yekəqarın qoyun, adam
lənbə//ləmbə-tez kökələn,yatdığı yerdə dən-
ləyən sex cücəsi
livə-yaltaq
malmatı-avam
marığa yatmaq-pusquda durmaq
mağmun//mağmın//məğmun-bacarıqsız
mahna-bəhanə, hiylə
mavrağlayıb//mavrağlaşıb-çox köhnəlib, əl-
dən düşüb
məkəcin-saçını gözləri üstə tökən pinti adam
mərdəşir//mərdəşür-ölü yuyan
mirət//miret-sahibsiz əşya
mirgə-pal-paltarı, xalı-xalçanı yalayıb yeyən,
deşən həşərat
mirgəyemiş-çəlimsiz, arıq adam
milə-gizlincə iş görən
miyəngəc-avara, ora-bura yersiz girən, soxu-
lan

mıdığ-balaca, hiyləgər, çoxbilmiş adam
 mındarçı-pinti, natəmiz, iyrənc
 mılxıd-yumruq
 mılxıdlamaq-dirsəkləmək, yumruqlamaq
 mılğırdlamaq-yeməyi gözüne təpmək
 mınqıldamaq-öz-özünə yerində yavaşca da-
 nışmaq
 mıçıtmmaq-həvəsləndirmək
 mıxırma-başqasının üstünə adamı qaldırma
 mıxırtma-xəyanətə sövq etmə
 mız qoymaq-işi pozmaq
 mızmızana- dodaqaltı danışan
 mızırığın sallamaq-qaşqabağını sallamaq, tök-
 mək
 müf-havayı
 mələngi/mələngü-pis sifət, kifir adam, bəd-
 heybət
 məhə-deşik açan dəmir alət
 mərə-toplaşılan, cəm olunan yer, yuva, mə-
 kan
 nava/nova-dağ, təpə arasında çökək, su du-
 ran yer
 nağar-ərp
 nəxnək-havayı əldə edilən şey
 nığır-kök, yekəqarın
 nınış//niniş-ağılsız, yersiz hərəkət edən
 nöş-niyə?, nə üçün?
 nıqqanmaq//nıqqanmaq-işi çətinliklə görən,
 yükü güclə aparan
 niniqıç//niniqıçı-sözlə adamı yandırır göy-
 nəltmək
 otxana-göstərilən şey, əşya
 otaşxana-samovarin köz, kömür tökülüb ya-
 nan hissəsi
 öcər-mal-qaranın otarıldığı sahə
 öcərrəmək-sözü dönə-dönə təkrarlamaq
 özdəmək-xəmiri yoğurmaq, adamı döymək,
 əzmək
 övkələmək-ovmaq, əlləmək
 öykəşdirmək//ökəşdirməy-əzmək,ovmaq
 öyün-o gün
 örü-mal-qaranın gecə vaxtı otarılması
 puçason//puçasoy-yaramaz, karagəlməz
 potuğ//potağ-camış balası
 potaboyun-yekəbaş
 poca//pocə-ləpəy sözünün sinonimi
 pölüşkümək-göyertinin istidən büzüşməsi,
 ölüşküməsi
 pələmə-bağ, bostan və tarlada qurulan çardağ
 pezi-yekəpər, kobud

peşkar-həyət, əkin sahəsi
 pillələmək-beynini doldurub havalandırmaq
 pinəkə-eyni işin hər gün təkrar görülməsi
 pırıq-arıq, çəlimsiz
 pırtıldamaq-dodaqaltı deyilmək
 pılxıs//pılxız-xain
 pısıq-boydan balaca
 pıtığ-kök, iri, yekə
 pəzgə-ağac və ya taxtanın əl-ayağa batan his-
 səsi
 rişxəli-ayıblı//ayıbçı
 rixtəm-bərk, möhkəm sıxmaq
 rəstə-quru soğanı dəstə bağlamaq
 salarxacı-çay yatağı boyu sel sularının tutdu-
 ğu ərazi
 sovutxamağ//sovutğamağ-darıxmaq, peşman-
 çılıq çəkmək
 soncu//soncumaq-acıqla deyilən otur, otur-
 maq
 sərinc- iki qulplu mis qab, sərnici
 səntirləmək-müvazinətini güclə saxlamaq
 səycə-kiçik səhəng, su qabı
 selov-yağış sularının yaratdığı yarıq yer
 selapa-sel yuyan, sel aparan yer
 sim-sim-xəbərci, xəbər aparıb-gətirən
 siv-dağın bir tinindən o biri tərəfə qalxan his-
 sə
 siyəzi-kisə
 suat//suvat-mal-qaranın çayda suvarılma yeri
 sualxana//suvalxana-kirəmit bişirilən yer,
 kürə
 süləngəc-sülənən, qarın gəzdiren
 şot//şotlar-əkin ərazisinin hissələrə bölünmə-
 si
 şoxa gəlmək//şoxa gətirmək- həvəsə gəlmək,
 həvəs yaratmaq
 şülə-şələlə formalı su axan yer
 şiltə-əski, köhnə parça
 tic//ticbin-formaca sıvı, hündür yer
 tısı-iyli-iyli, acı-acı danışan
 tızixmaq-aradan çıxmaq
 tızix-yüyük, qaç
 tıppırça//tıppırçə-kök,dolu bədənli
 timənmək-yaltaqlanmaq
 təhti basmağ-qoxutmaq, tələsdirmək
 təhtimək-tələsmək
 tiylə-ayır
 tiyləmək-ayırmaq
 tuşbalan-aşsüzən
 tütkeş//tütkeş-tüstü soran, aparan

uruğ-turuğ-kök, nəsil
utuxan-yenicə ot yeməyə başlayan buzov,
quzu
üskün-üstün, fərqli
vağan-dənli bitkilərin tam yetişməsi
vən-göyrüş ağacı
vızğırt-rədd ol, çəkil, qaç, uzaqlaş
yahalmaq-çaşmaq
yoqquş//yokquş-dağa doğru qalxan sərt yol
yelpic-sərinlik verən
yeltəkləmək-saç yolmaq
yellənquc-yüyyürük
yegən-bacıoğlu
zomba-iri, yekə, böyük

Ədəbiyyat:

1. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları.. Bakı: Şərq-Qərb, 2008.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV cildə, Bakı: Elm, 1983.
4. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2013.
5. Qasımov M.S. Cəlilabadın tarixi, etnonim və toponimləri. Bakı: Elm və Təhsil, 2016.

Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada rayonun müxtəlif ərazisində işlənən bəzi dialekt sözlərin toplanılıb ilk dəfə əlifba sırası ilə sistemli şəkildə verilməsidir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, rayonun ümumtəhsil məktəblərində dilimizin tədrisi prosesində bu sözlərdən dialekt və şivələrin öyrənilməsində səmərəli şəkildə istifadə edilməsi, şagird və tələbələrin lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə təsir göstərməsi və müxtəlif dialekt və şivələrdə işlənən sözlərin müqayisə edilməsinə lazımi təsir göstərməsidir.

Məqalənin aktuallığı ondan ibarətdir ki, o, öz bədii dəyəri, yüksək məna çalarlığı kəsb etməsi ilə dilçiliyimizə, onun lüğət tərkibinin zənginləşməsinə elmi baxımdan yeni töhfələr bəxş etməsidir.

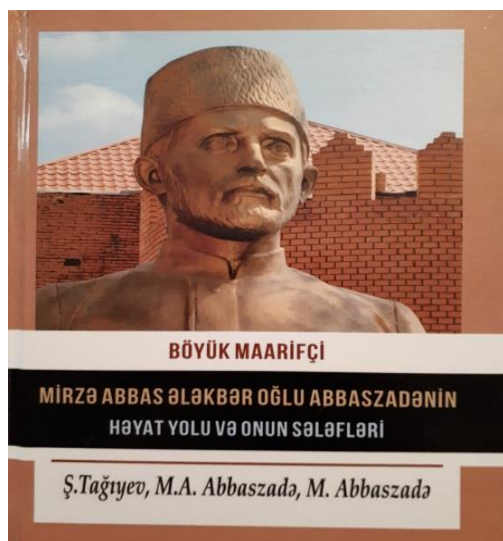
E-mail: mahmudağa@mail.ru

Rəyçilər: *filol.ü.fəls.dok. Y. Dadaşlı*
filol.ü.fəls. dok. A. Əhmədov

Redaksiyaya daxil olub: 15.08.2019.

YENİ NƏŞRLƏR

OXUCUYA MİLLİ MƏNLİK ŞÜURU AŞILAYAN MONOQRAFIYAYA BİR NƏZƏR

Azərbaycanda pedaqoji fikrin qaynaqları çox qədimlərə gedib çıxsada, elmi pedaqogikanın təşəkkülü və inkişafı XX yüzilliyin 20-ci illərindən başlayır. Bu illərdə Xəlil Fikrət, Mikayıl Rəhimli, Saleh Xəlilov, Seyfulla Şamilov və b. bu kimi pedaqoqlar Azərbaycanda elmi pedaqogikanın formalaşmasında xüsusi xidmətlər göstərmiş, Mehdi Mehdişadə, Əhməd Seyidov, Mərdan Muradxanov, Hüseyn Əhmədov, Yusif Talıbov, Nürəddin Kazımov, Əjdər Ağayev və b. pedaqogika elminə qiymətli əsərlər bəxş etmişlər. Bununla yanaşı, bu kimi söz sahibləri bu gün Azərbaycanda pedaqogika elminin aparıcı qüvvələri və sükançıları olan bir çox görkəmli alimlərin yetişməsində əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər. Belə alimlərin bəhrələrindən biri də gözəl insan, görkəmli tədqiqatçı, pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Şahin Tağıyevdir.

Elm inkişaf etdikcə yeni paradigmlər, konsepsiyalar, innovasiyalar, investisiyalar, dövlət standartları, alternativ tədris planları və yeni tipli məktəblər yaranır. Təlim prosesinin intensiv və ekstensiv yolla təkmilləşdirilməsi təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsində vasitəçi rol oynayır. Bu baxımdan Şahin Tağıyevin “Böyük maarifçi Mirzə Abbas Ələkbər oğlu Abbaszadənin pedaqoji görüşləri” adlı monoqrafiyası maraqlı doğurur, elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti ilə seçilir.

Şahin Tağıyevin böyük maarifçi Mirzə Abbas Abbaszadənin pedaqoji görüşlərinin təhlilində Mirzə Abbas Abbaszadənin nəvəsi və nəticəsinin də (Mirzə Abbas Ənvər oğlu Abbaszadə və Mehdi Mirzə Abbas oğlu Abbaszadə) qələm payları vardır. Böyük maarifçi Mirzə Abbas Ələkbər oğlu Abbaszadənin ictimai, ideya-siyasi görüşləri və həmçinin, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə pedaqoji və ictimai fəaliyyəti, ana dilinin tərəqqisi uğrunda mübarizədə onun rolu və fəaliyyəti, məktəbin demokratik əsaslarla qurulması uğrunda irəli sürdüyü ideyalar, müəllim və müəllim kadrları hazırlığı, müəllimlik fəaliyyətləri, həmçinin müəllim şəxsiyyəti kimi fikirləri və düşüncələri, folklor nümunələrindən istifadənin əhəmiyyəti, təsviri, təşəkkülü və inkişafı, “Birinci kitab. Əlifba”, “İkinci kitab. Qiraət”, “Şəriət dərsi” kimi dərsliklərində mənəvi-əxlaqi kamilliyə və insani davranışa çağırış, yaradıcılığında xalqa, vətənə, ailəyə və əməyə münasibət məsələlərinin çox böyük aktualıq kəsb etdiyini zəngin mənbələr, tarixi qaynaqlar, faktlar və dəlillərlə əsaslandıran Şahin Tağıyev, nəvə və nəticələr öncə mövzunun tarixşünaslığına geniş yer ayırır, qarşıya qoyduğu məqsədə uyğun olaraq işçi fərziyyə müəyyənləşdirir, vəzifələri, metodları, nəzəri və praktik əhəmiyyəti səciyyələndirir və daha sonra müddəaları şərh edirlər. Təqdim olunan müddəalar elmi istiqamətinə, ümumiləşdirmə səviyyəsinə və inandırıcılığına görə diqqəti cəlb edir. Monoqrafiya 3 fəsil, 11 yarımfəsil, nəticə, elmi məqalələr və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. “Mirzə Abbas Abbaszadənin həyatı, dünyagörüşünün formalaşması və pedaqoji fəaliyyəti” kimi adlanan birinci fəsildə M.A. Abbaszadənin uşaqlıq illərindən ictimai-siyasi baxışlarını formalaşdıran mühitlə tanış oluruq. Qeyd olunur ki, Abbaszadə Gəncə mədrəsəsində 1892-ci ilədək dövrünün məşhur müdərrişləri sayılan Mirzə Xəlil Şeyxzamanov və Molla Hüseyn Pişnamazzadədən dərs almış, ərəb, fars və türk dillərinə dərinlən yiyələnmişdir. Əsərdə qeyd olunur ki, “Mirzə Abbas nəstəliq xətti ilə gözəl yazmaq, xəttatlıq qabiliyyətinə malik ol-

duğundan ona mədrəsədəki əlyazma kitabların üzünü köçürməyi də həvalə edirdilər” (Bax: Böyük maarifçi Mirzə Abbas Ələkbər oğlu Abbaszadənin pedaqoji görüşləri. Bakı: Mütərcim, 2018, səh.18). Görkəmli pedaqoqun mədrəsə təhsilini başa vurduqdan sonra İran, İraq, Türkiyə, Gürcüstan kimi ölkələri səyahətə çıxması təbii ki, onun elmi dünyagörüşü ilə yanaşı, ictimai-siyasi görüşlərində də mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Göründüyü kimi, birinci fəsildə Abbaszadənin həyatını və pedaqoji fəaliyyətini öyrənirik. Həmçinin pedaqoji fikrin yaranması və inkişafı uğrunda aparılan mübarizədə tədqiqatçılar tərəfindən onu rolu müəyyənləşdirilmiş, problemlə bağlı mövcud elmi-metodik ədəbiyyat araşdırılmış, müqayisəli təhlillər aparılmış, elmi ədəbiyyata tənqidi münasibət bildirilmişdir. Qeyd olunur ki, 1894-cü ildən müəllimlik fəaliyyətinə başlayan Mirzə Abbas tədris proqramları və dərslər kitabları tapılmadığından çətinliklərlə üzləşməli olmuşdur. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün 1900-cü ildə “Əlifba”, 1901-ci ildə isə “Şəriət dərsi” adlı kitablar hazırlayıb əlyazma şəkilində çap etdirmişdir. Bu yarımfəsildə həmmüəlliflər Abbaszadənin məktəbin və milli mətbuatın inkişafındakı fəaliyyətini müəyyənləşdirmiş, Azərbaycan dilində mətbuatın yaranmasını şərtləndirən ictimai-mədəni şəraitə səciyyələndirmiş, “Kəşkül”, “Fikir”, “Həyat”, “İrşad”, “Füyuzat”, “Dəbistan”, “Rəhbər” və “Molla Nəsrəddin” adı ilə nəşr olunan mətbuat orqanlarında təhsil-tərbiyə məsələlərinin qısa xülasəsini vermiş, Azərbaycanda demokratik maarifçi ideyaların inkişafında oynadığı rol ümumiləşdirmiş, məktəb və maarifin inkişafındakı xidmətləri, bu sahədə mürtəce qüvvələrlə mübarizəsi təhlilə cəlb edilmişdir.

Monoqrafiyanın ikinci fəsli “Mirzə Abbas Abbaszadənin elmi-pedaqoji və metodik fəaliyyəti, ana dilində və yeni üsullu dərslərin və tədris vəsaitləri yaradılmasında rolu” adlanır. XX əsrin əvvəllərində xalqın elmə, maarifə həvəsində bir canlanma müşayiət olunurdu. Mətbuat orqanlarının sayı durmadan artırdı. Oxucular yeni-yeni əsərlər gözləyirdi. Belə bir dövrdə yeni-yeni ideyaları xalqa vaxtında çatdırmaq vacib idi. Bunun üçün də kiçik həcmli əsərlərə ehtiyac artmışdı. Bununla belə, bu əsərlər günün ehtiyacı ilə yarandığından bəzən bəzən şeir və ya satirik şeir, təmsil, felyeton və ya publisistik

səciyyəli olurdu. Əsəri oxuyan zaman görürük ki, belə zəruri ehtiyacı doldurmağa cəhd edənlərdən biri də Mirzə Abbas Abbaszadədir. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai fikir tarixində yeni mərhələdir. XX əsrin əvvəlləri həm də ədəbi-pedaqoji görüşlərin mübarizəsi ilə diqqəti cəlb edir. Yeni dövr pedaqoji fikir mübadiləsinə böyük bir ehtiyac yaratmışdı. Göründüyü kimi, mübahisəyə, müzakirəyə səbəb olan məsələlər çox idi. Bu kimi məsələlər Abbas Abbaszadəni düşündürmüş və maraqlandırmışdır. Sənətin həyata münasibəti, xalqilik, folklor nümunələrindən istifadə yolları və s. XX əsr təhlilində və tənqidində öz həllini gözləyirdi. Bildiyimiz kimi, Mirzə Abbas Abbaszadənin dünyagörüşündən, hər qəzetin, hər jurnalın siyasi, ədəbi-pedaqoji mövqeyindən asılı olaraq maarifçi görüşlər öz həllini tapırdı. Başqa sözlə, bu məsələlərə cavab verərkən müəllifin, mətbuat orqanının ədəbi-pedaqoji-psixoloji mövqeyi öz-özlüyündə meydana çıxır.

Monoqrafiyada oxuyuruq ki, Abbas Abbaszadə elmi-pedaqoji və metodik fəaliyyəti, ana dilində və yeni üsullu dərslərin və tədris vəsaitləri yaradılmasında çox maraqlı fikirlər söyləmişdir. Pedaqoq əsərlərində zamanın çox vacib məsələlərini işıqlandırmış və dərslərləri isə xalqın siyasi şüurunu oyadan bir orqan kimi qiymətləndirmiş, tədris vəsaitlərinin yaradılmasını bütün müsəlman aləmini bürümüş qəflət və nadanlıq, mövhumatçılıq və elmsizliyə qarşı atəş açan yenilik nümunəsi kimi təqdir etmişdir. Rast gəldiyimiz bu kimi təhlillər onu göstərir ki, Şahin Tağıyev və digər müəlliflər bu fəsildə yalnız öz fikir və görüşlərini deyil, düşüncələri müqayisəli təhlillər əsasında aparılmış, ümumiləşdirilmiş, qruplaşdırılmış, düzgün diaqnostlaşdırma həyata keçirmişlər. Maarifçilik hərəkəti yalnız xalqın həyat tarixçəsi deyil, həm də bu dövrə qədərki problemlərin məcmusuna ümumi bir baxışdır. Maarifçilik hərəkətinin baş vermə şəraitini, onun nəticələrini dəqiq üzə çıxarmaq, qiymətləndirmək və təhlil etməkdir. Bu mənada monoqrafiyada bu məsələlərə tədqiqatçılar xüsusi diqqət yetirmiş və belə nəticəyə gəlmişlər ki, maarifçi Mirzə Abbas Abbaszadə dünəni bugünləşdirir, dünənə bu günün çalarlarını əlavə edərək sabaha aparır və əbədləşdirir.

Monoqrafiyada qeyd olunur ki, hər bir xalqın müəyyənliyi, özünəməxsusluğu onun dili

ilə öz əksini tapır. Bu mənada hər bir yazıçı, ədib və şairlərimiz ana dilinin saflığı uğrunda mübarizə aparmağı özünə borc bilməlidir. Xalqın yaşaması və mövcud olmasında əsas amil olan dili hər bir xalq ana südü kimi sevməli, onu yad təsirlərdən mühafizə etməyə, qoruyub saxlamağa çalışmalıdır. Azərbaycan maarifçiləri ana dilini yabançı sözlərdən, xarici təsirlərdən qorumağı, hər bir azərbaycanlının başa düşdüyü bir dildə yazmağı çox vacib bir məsələ hesab etmişlər. Xalqımızın böyük xoşbəxtliyidir ki, onun Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Firidun bəy Köçərli, Məmməd Səid Ordubadi, Mirzə Ələkbər Sabir, Ömər Faiq Nəmanzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Əli Nəzmi, Mirzə Əli Möcüz kimi maarifçiləri bu təhlükəni vaxtında hiss etmiş, doğma Azərbaycan dilini yad təsirlərdən qorumaq üçün var qüvvələri ilə mübarizə meydanına atılmış, bu dilin təmizliyi, saflığı uğrunda sözün əsl mənasında fədakarlıq göstərmişlər. II fəslin ən dəyərli cəhətlərindən biri də odur ki, böyük demokrat Abbas Abbaszadə də ana dilinin tədrisi uğrunda apardığı mübarizədə millətə milli mənlilik şüuru aşılamaq, mənəvi dirilik dərsi keçmək üçün təlimin ana dilində aparılması ideyasını geniş surətdə təbliğ etmiş, ana dilinin tədrisini bütün təlim işinin mərkəzinə qoymuşdur. Abbas Abbaszadənin ana dili uğrunda mübarizəsi pedaqoji fikir tarixi üçün ona görə önəmlidir ki, o, öz doğma dilinin həm yaşaması, həm saflaşması, həm də zənginləşməsi uğrunda canından keçməyə belə hazır olmuşdur.

Tədqiqatçıların araşdırmalarından bu aydın olur ki, Abbas Abbaszadə məktəblərin demokratik əsaslar üzərində qurulması yollarını da axtarmış və bu problem ətrafında aparılan mübarizələrin əsas məqsədini - gənclərin təlim-tərbiyə işlərini yaxşılaşdırmaqda, köhnə molla məktəblərini yeni üsullu məktəblərlə əvəz etməkdə, təlim üsullarını, onun məzmununu dəyişdirməkdə, əhəlinin savadlanmasına kömək etməkdə, bədən cəzasını məktəblərdə qadağan etməkdən və s. məsələlərdə görmüşdür. Tədqiqatçı alim Şahin Tağıyev və Mirzə Abbaszadənin nəvə və nəticəsi “Böyük maarifçi Mirzə Abbas Ələkbər oğlu Abbaszadənin pedaqoji görüşləri” adlı monoqrafiyalarında belə bir fikri tez-tez vurğulayırlar: Xalqın mədəniyyətinin inkişafını, şüurunun oyanmasını, müasir tədris ocaqla-

rının yaradılmasını və burada dərs deyən əsl xalq müəllimlərinin hazırlanmasını Mirzə Abbas Ələkbər oğlu Abbaszadənin təkidlə tələb etməsi monoqrafiyada təhlilə cəlb olunaraq öz əksini tapmışdır.

“M.A. Abbaszadənin dərslik və qiraət kitablarında folklor nümunələri” adlanan üçüncü fəsildə folklor nümunələrinin, mövqeyi, uşaqların milli ruhda təhsili, uşaq ədəbiyyatının təşəkkülü və inkişafı məsələlərinə toxunan tədqiqatçı Şahin Tağıyev, nəvə və nəticələr qeyd edirlər ki, M. Abbaszadə gənc nəslin tərbiyəsi, əxlaqı məsələlərinə həmişə ictimai və mədəni inkişaf baxımından yanaşmışdır. Ümumən, bu fəsil elmi-nəzəri və metodik baxımdan çox yaxşı səviyyədə işlənilmişdir və yüksək qiymətə layiqdir. Qeyd olunur ki, Abbaszadə öz dərsliklərində, qiraət kitablarında folklor nümunələrindən yerli yerində istifadə etmişdir. Təkcə əlifba və ondan sonrakı oxu kitabına 20-yə yaxın atalar sözü, zərb-məsəl, tapmaca daxil etmişdir. Tapmacalara yer vermə səbəbinin izahında oxuyuruq ki, tapmaca adamın zehni qidalandırır, təfəkkürünü inkişaf etdirir, cisim və hadisələrin əlamət və keyfiyyətlərini müqayisə etməyi və bir-birindən fərqləndirməyi öyrədir, ətraf aləmdə bilik və təsəvvürləri genişləndirir. Bununla yanaşı, qeyd edilir ki, Mirzə Abbas Ələkbər oğlu Abbaszadə bu mövzuda yazılan şeir, təmsil, tapmaca Azərbaycan xalq pedaqogikası nümunələrində köhnə, çürük təlim-tərbiyə üsullarını tənqid etmiş, uşaqların, gənc nəslin mütərəqqi üsullar əsasında tərbiyələndirilməsinə çalışmışlar. Uşaqları vətənə, xalqın adət və ənənələrinə və ya milli dəyərlərə məhəbbət ruhunda böyütmək, onlara mədəni vərdislər, müsbət əxlaq normaları aşılamaq Mirzə Abbasın ən böyük və nəcib arzularından biri olduğu vurğulanır. Monoqrafiyada təlim prosesində şagirdlərdə folklor nümunələrindən istifadə etməklə əxlaqi biliklərin əxlaqi əqidələrə çevrilməsi, bu əqidələrin sisteminin yaradılması, sabit əxlaqi hisslər, əxlaqi keyfiyyətlər, əxlaqi adətlərin formalaşdırılması ilə bağlı diqqəti cəlb edən maraqlı nəzəri fikirlər, elmi ümumiləşdirmələr, zəngin təcrübi materiallar, müəllimlərə bir növ tövsiyə xarakterləri də vardır.

Monoqrafiyanın təlim və təhsil haqqında fikir və görüşlərindən belə qənaətə gəlinir ki, müəllim xalq yolunda fədakarlıqla çalışmalıdır,

şagird şəxsiyyətini formalaşdırmaq üçün dərstdə bütün didaktik prinsip və qaydalar optimal nisbətdə həyata keçirilməlidir, şagirdlərin maraq, meyl, qabiliyyətləri və tələbatları nəzərə alınmaqla onların idrakı fəaliyyəti üçün lazımi şərait yaradılmalıdır, şagirdlərin nail olduqları inkişaf səviyyəsinə istinad edilməlidir və nəhayət, hər bir dərslə diqqətlə diaqnozlaşdırılmalı, proqnozlaşdırılmalı, layihələndirilməli və planlaşdırılmalıdır. Şagirdlərdə hər bir dərslə tədrisi zamanı dərslərin tərbiyəedici imkanları, nail oluna-cıq real tərbiyə məqsədləri müəyyənləşdirilməlidir. Milli və dünyəvi bilik verən dərslərlərin məqsəd və məzmunundan irəli gələn tərbiyə vəzifələri qoyulmalı və bu şagird şəxsiyyətini formalaşdırmaqla üzvi surətdə əlaqələndirilməlidir.

Müəlliflərin gəldiyi elmi qənaətlərlə biz də şərikik ki, fənlə bağlı keçirilən hər bir dərslə tərbiyəedici, təhsilverici və inkişafetdirici funksiyaları yerinə yetirməlidir. Ancaq belə olan halda şagirdlərdə məktəbə rəğbət oyatmaq, müəllim-şagird münasibətlərini formalaşdırmaq olar. Unutmaq olmaz ki, təlim, tərbiyə və inkişaf arasında üzvi əlaqə var və onlar bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir. Orta əsr Şərq təsəvvürlərinə görə, tərbiyə verməyən bilik odunsuz ocağa bənzəyir, bilik verməyən tərbiyə isə bədənsiz ruha oxşayır. Fəsilə inandırıcı arqumentlərlə sübut olunur ki, Mirzə Abbas Ələkbər oğlu Abbaszadənin yaradıcılığında məktəb və maarif, tərbiyə məsələlərinin tədqiqinə hələ də zəruri ehtiyac vardır.

Göründüyü kimi, monoqrafiyada ciddi elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr, uzunmüddətli elmi

araşdırmalar və tədqiqatların köməyi ilə sübut edilmişdir ki, Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikrinin inkişafı tarixində böyük maarifçi Mirzə Abbas Ələkbər oğlu Abbaszadənin pedaqoji görüşləri maarifçilik hərəkatı mühüm rol oynayır. Tədqiqatçılar qarşılıqlı qoyduğu məqsədə nail olmuşlar. Mirzə Abbas Ələkbər oğlu Abbaszadənin maarifçilik sahəsində yaratdığı pedaqoji irsi, maarifçilik ideyalarının tərbiyəvi imkanlarının öyrənilməsinə xidmət edən müxtəliflipli şeir, mənzum hekayə, təmsil və bu kimi əsərlərin forma, məzmun, üsul və yollarını elmi təhlillərlə dəyərləndirmiş, Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikrində cərəyan etmiş mədəni-əsasların dərki problemini tam olaraq müəyyən edərək işin sistemini qurmuş, mükəmməl nəzəri konsepsiya hazırlanmışlar. Tədqiqatçılar təqdim etdiyi müddəaları aydın təfəkkür, məntiqi mühakimə, səlis elmi fikirlərlə ifadə etmiş, problemlə bağlı lazımi elmi-pedaqoji ədəbiyyatı təhlil edərək ümumiləşdirmişlər. Şahin Tağıyevin müştərək şəkildə gəldiyi nəticələr, elmi qənaətlər, irəli sürdüyü təkliflər pedaqogika tarixini zənginləşdirmək baxımından maraq doğurmaqla yanaşı, həm də nəzəriyyə baxımından yüksək əhəmiyyətə malikdir.

Sonda, görkəmli professor Şahin Tağıyevə və müştərəkçiləri Mirzə Abbas Ənvər oğlu Abbaszadəyə və Mehdi Mirzə Abbas oğlu Abbaszadəyə elmi-pedaqoji fəaliyyətlərində yeni-yeni uğurlar arzulayırıq.

Kamal CAMALOV

*Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun tədris
və tərbiyə işləri üzrə prorektoru
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Respublikasının əməkdar müəllimi*

TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRƏ TƏLƏBLƏR

1. Digər redaksiyalara təqdim olunmamış məqalələr qəbul edilir.
2. Məqalələr son tədqiqatların nəticələrini əks etdirməli, yeni ideyalarla zəngin olmalı, elmi məqalələrin yazılışına qoyulan tələblər gözlənilməlidir.
3. Məqalənin mətni təxminən 8-12 səhifə olmalıdır. Azərbaycan, rus və ingilis dillərində məqaləyə aid açar sözlər verilir.
4. Məqalənin mətni Azərbaycan dilində latın əlifbası (Times New Roman), rus dilində krill əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman – 14 şrift ilə 1,5 intervalla yığılmalı, elektron variantı ilə birlikdə (disklə) təqdim olunmalıdır.
5. Məqalələr üç dildən - Azərbaycan, rus və ingilis dillərindən birində çap olunur. 3 dildə (Azərbaycan, rus və ingilis) məqalənin xülasəsi təqdim edilir. Xülasədə irəli sürülən başlıca elmi müddəalar, tədqiqatdan alınan nəticələr, problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti öz əksini tapmalıdır.
6. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla yazılır: birinci sətirdə müəllif(lər)in adı, atasının adı və soyadı; ikinci sətirdə elmi dərəcəsi və elmi adı (yaxud doktorant də dissertant olması və s.); üçüncü sətirdə iş yeri, vəzifəsi; dördüncü sətirdə böyük hərflərlə məqalənin adı.
Daha sonra bu qaydada həmin məlumatlar rus və ingilis dillərində təkrar edilir.
7. Həmmüəlliflərin üç nəfərdən artıq olması məqsədəuyğun deyildir.
8. Redaksiya məqalədə zəruri dəyişiklər və ixtisarlər, redaktə aparmaq hüququna malikdir.
9. Məqalələrə iki mütəxəssisin rəyi, şəbə və ya kafedranın, həmçinin ali məktəbin Elmi Şurasının və ümumtəhsil, yaxud orta ixtisas təhsili müəssisəsinin pedaqoji şurasının iclas protokollarından çıxarışlar əlavə olunur.
10. Məqalədəki faktların, məlumatların dürüstlüyünə müəlliflər cavabdehdir. İrəli sürülən elmi müddəalar müəllifin özünə məxsus olmalı, istifadə edilmiş nəzəri fikirlərin mənbəyi göstərilməlidir.
11. Məqalədə son 5-10 ildə çap olunan əsərlərə istinadlara üstünlük verilməlidir. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, (1) və ya (1, s. 119) kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
12. Jurnal öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.
13. Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq aktualıq əsaslandırılmalı, elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
14. Daha sonra istinad olunmuş ədəbiyyatın siyahısı verilir.
15. Plagiatlıq faktları aşkar edildikdə həmin məqalənin nəşri dayandırılır.
16. Məqalə müəlliflərinin hüquqları qorunur.
17. Jurnalda «ardı növbəti nömrədə» adı altında seriya məqalələr dərc olunmur.
18. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun gəlməlidir.
19. Məqalənin sonunda rəyçilərin adı, atasının adı və soy adı, elmi dərəcəsi və elmi adı; sonrakı sətirdə məqalə müəllifinin elektron ünvanı (E-mail) göstərilməlidir.
20. Məqaləyə müəllif haqqında aşağıdakı məlumatlar əlavə olunur: məqalə müəllif(lər)inin adı, atasının adı soyadı, işlədiyi müəssisə (hansı müəssisədə doktorant və dissertant olması) və müəssisənin ünvanı, müəllif(lər)in vəzifəsi, elmi dərəcəsi və adı, iş və ev telefonları, ev ünvanı, elektron poçt ünvanı (E-mail).

ТРЕБОВАНИЯ К ПРЕДСТАВЛЕННЫМ СТАТЬЯМ

1. Принимаются статьи, не представленные в других редакциях.
2. Статьи должны отражать результаты последних исследований, быть богатыми новыми идеями, в них должны быть соблюдены требования, предъявляемые написанию научных статей.
3. Текст статьи должен составлять около 6-8 страниц. Ключевые слова для статьи должны быть представлены на трёх языках: азербайджанском, русском и английском.
4. Текст статьи должен быть представлен на диске вместе с электронным вариантом, с интервалом 1,5; шрифтом 14 Times New Roman - латинского алфавита на азербайджанском языке, кириллицы на русском языке, и английским алфавитом (США) на английском языке.
5. Статьи публикуются на одном из трех языков - азербайджанском, русском и английском. Резюме статьи предоставлено на 3 языках (азербайджанском, русском и английском). В статье должны быть отражены основные научные положения, изложенные в резюме, выводы, сделанные из исследования, должна быть представлена теоретическая и практическая значимость проблемы.
6. Статья должна быть написана в следующем порядке: на первой строке имя, фамилия и отчество автора (авторов); вторая строка содержит ученую степень и ученое звание (диссертант или докторант и т. д.); третья строка указывает место работы, должность; на четвертой строке представлено название статьи прописными буквами.
Затем эта же информация повторяется на русском и английском языках.
7. Нежелательно иметь более трех соавторов.
8. Редакция имеет право вносить изменения и сокращения в статью.
9. Вместе со статьей должно быть предоставлено два отзыва специалистов: заведующих кафедрой или отделом, а также выписка из протокола Ученого совета вузов и педагогического совета общеобразовательного или среднего специального образования.
10. Авторы статьи несут ответственность за достоверность приведенных в статье фактов и информации. Предлагаемые научные положения должны принадлежать автору и должен быть указан источник используемых теоретических идей.
11. Ссылки следует давать на работы, опубликованные за последние 5-10 лет. Список литературы, приведенный в конце статьи, должен быть пронумерован не в алфавитном порядке, а в том порядке, в котором указанная литература появляется в тексте, например (1) или (1, стр. 119). Если та же самая литература повторяется в другом месте в тексте, то эта же литература должна быть указана под предыдущим номером.
12. Журнал публикует статьи, имеющие отношение к его профилю.
13. В конце научной статьи должна быть обоснована актуальность в соответствии с характером статьи и областью науки, четко указана научная новизна, важность ее применения, экономическая эффективность и т.д.
14. Затем предоставляется список использованной литературы.
15. При обнаружении фактов плагиата публикация статьи прекращается.
16. Права авторов статьи защищены.
17. Журнал не публикует серии статей под заголовком «продолжение в следующем номере».
18. Резюме статей на разных языках должны быть одинаковыми и соответствовать содержанию статьи.
19. В конце статьи должно быть указано имя, отчество и фамилия рецензентов, их ученая степень и ученое звание; следующая строка должна содержать адрес электронной почты автора статьи.
20. В статью добавляется следующая информация об авторе: имя, фамилия, отчество автора (авторов), учреждение, где он работает (докторантом или диссертантом которого является) адрес учреждения, должность, ученая степень и звание автора (ов), домашний и рабочий телефоны, домашний адрес, адрес электронной почты (E-mail).

REQUIREMENTS FOR SUBMITTED ARTICLES

1. Submitted articles should not be published or accepted for publication in other editions.
2. Articles should reflect the results of recent research, be rich in new ideas and they must comply with the requirements for writing scientific articles.
3. The text of the article should be about 6-8 pages. Keywords for the article should be presented in three languages: Azerbaijani, Russian and English.
4. The text of the article should be presented on the disk together with the electronic version, with an interval of 1.5; 14 point Times New Roman font - Latin alphabet in Azerbaijani, Cyrillic in Russian, and English alphabet (USA) in English.
5. Articles are published in one of three languages - Azerbaijani, Russian and English. A summary of the article is provided in 3 languages (Azerbaijani, Russian and English). The article should reflect the main scientific provisions presented in the summary, the conclusions drawn from the study, the theoretical and practical significance of the problem should be presented.
6. The article is written in the following order: on the first line the name, surname and patronymic of the author (s); the second line contains the academic degree and academic title (doctoral student or candidate for a degree, etc.); the third line indicates the place of work, position; the fourth line represents the title of the article in capital letters.
Then in this order the same information is repeated in Russian and English.
7. It is undesirable to have more than three co-authors.
8. The Editorial Board has the right to make changes and reductions in the article.
9. Two expert reviews should be provided together with the article: heads of department or chair, as well as extract from the protocol of Academic Council of the higher school and the Pedagogical Council of general or secondary special education institutions.
10. The authors of the article are responsible for the accuracy of the facts and information provided in the article. The proposed scientific provisions should belong to the author and the source of used theoretical ideas must be indicated.
11. The articles should refer to works published in the last 5-10 years. The list of references given at the end of the article should not be numbered in alphabetical order, but in the order in which the indicated literature appears in the text, for example (1) or (1, p. 119). If the same literature is repeated elsewhere in the text, then the same literature should be indicated under the previous number.
12. The journal publishes articles related to its profile.
13. At the end of a scientific article, the relevance should be justified according to the nature of the article and the area of science, scientific novelty, importance of its application, economic efficiency, etc. should be clearly indicated.
14. Then a list of references is provided.
15. When the facts of plagiarism are discovered, the publication of the article is stopped.
16. The rights of the authors of the article are protected.
17. The journal does not publish a series of articles under the heading "continued in the next issue".
18. Summary of articles in different languages should be the same and consistent with the content of the article.
19. At the end of the article the name, patronymic and last name of the reviewers, their academic degree and academic title should be indicated; the next line should contain the email address of the author of the article.
20. The following information about the author is added to the article: name, surname, patronymic of the author (authors), the institution where he works (doctoral student or candidate for a degree), address of the institution, position, academic degree and the title of the author (s), home and work phones, home address, email address.

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı şəhəri, Zərifə Əliyeva küçəsi, 96

Tel: 493-96-21, 493-30-06

E-mail: a.abbasov@arti.edu.az

gulizade.gunel@mail.ru

<http://www.arti.edu.az/az/>

*Məcmuə “Mütərcim” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 01.11.2019
Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 10,25 ç.v. Tiraj: 200. Sifariş № 287.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFIYA
MƏRKƏZİ**

**Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b
596 21 44; 497 06 25;
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az**